EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA

TOIMETISED

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР

ÜHISKONNATEADUSED
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

16 | 3
1967

1917
1967
50

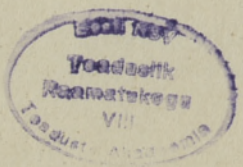
Toodaatik
Raamatukogu
VIII

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA

TOIMETISED
ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР

ÜHISKONNATEADUSED
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

16 | 3
1967

KIRJASTUS „PERIOODIKA“ TALLINN
ИЗДАТЕЛЬСТВО „ПЕРИОДИКА“ ТАЛЛИН

Toimetuse aadress: Tallinn, Sakala 3.
Tel. 450-00 ja 450-06.

Адрес редакции: Таллин, ул. Сакала, 3.
Тел. 450-00 и 450-06.

Ajakiri ilmub kord kvartalis

Журнал выходит один раз в квартал

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TOIMETISED. XVI KÖIDE
ÜHISKONNATEADUSED. 1967, Nr. 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР. ТОМ XVI
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ. 1967, № 3

J. SAAT

NÕUKOGUDE VÕIMU KEHTESTAMINE EESTI MAAKONDADES OKTOOBRIREVOLUTSIOONI PÄEVIL

(oktoober 1917 — veebruar 1918)

Pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu kehtestati nõukogude võim Eestis kõigepealt Tallinnas ja Narvas kui proletaarsetes keskustes, kus tööllisklass oli tugev ja rõhuvas enamikus toetas bolševike partei seisukohti. Neis keskustes oli bolševikel võimalik arendada tugevat poliitilist selgitustööd ka poolproletaarsetes töörahva, soldatite ja madruste hulkades ning võita neid enda poole. O. Rästas, üks eesti bolševike juhte, meenutab: «Revolutsioonilised võidud saime võrdlemisi kergelt kätte selle määratu ülejõuga, mis oli eesti proletariaadil, eeskätt just Tallinna tööllisklassil ühes siin seisvate sõjaväeosadega oma vaenlase — kodanluse üle.» [1]

Nõukogude võim kehtestati kodanluse nimetamisväärse vastupanuta ka Tartus ja paljudes maakonnalinnades. Neis oli proletaarne rahvakiht küll palju hõredam ja väikekodanluse mõju tugevam kui Tallinnas, kuid VSDT(b)P Eestimaa Büroo suunas neisse juba suve- ja sügiskuudel poliitilisele tööle oma tugevamad jõud, kes tööliste ja soldatite saadikute nõukogudes suutsid delegaatide enamiku võimu küsimuses bolševike seisukohtade poole võita juba enne Oktoobrirevolutsiooni. Tartus ja mitmes teiseski linnas suutsid revolutsiooni käiku oluliselt mõjutada ka neis asuvate Põhjarinde väeosade soldatite ja viimaste poolt kohalikesse nõukogudesse valitud saadikute meeleolu ja poliitiline teadlikkus. 1917. aastal Tartus töötanud bolševik A. Sisask märgib, kuidas seal revolutsiooni võitu hõlbustas suurel määral see, et «esseeride peamise toe — 174. tagavarapolgu asemele saabus Tartu läti küttide tagavarapolk, mis oli suuremalt osalt bolševistlikult meelestatud. Umbes septembrikuus läks enamus Tartu Nõukogus täielikult bolševike kätte».[2] Neis maakonnakeskustes (Haapsalu, Paide, Rakvere) aga, kus asusid kodanluse mõju all olevad väeosad, võttis nõukogude võimu kehtestamine rohkem aega.

Meenutades nõukogude võimu kehtestamist Eesti maakondades 1917. aastal, märgib J. Käspertki, eesti bolševike juhtiv tegelane Oktoobripäevil, et «teistes linnades ei läinud võimu ülevõtmine sugugi nii libedasti kui Tallinnas ja Narvas. Tartus ja Viljandis tuli palju võidelda, enne kui suutsime kodanluse vastupanu lõplikult maha suruda. Iseäranis Viljandis oli selles asjas sekeldusi. Seal peksime kodanliku maavalitsuse laiali alles detsembris. Vastupanemist oli ka Haapsalus, kus kodanlus peaasjalikult eesti polgu musta ohvitserkonna näol meile vastu rapsis.» [3]

Kuid üldiselt võib kinnitada, et Eesti maakondades läks bolševikel korda lühikese ajaga, kahe-kolme kuuga luua töörahva nõukogud, kes seisid oma ülesannete kõrgusel

---

[1] Otto Rästas, Eesti Punakaart ja punased polgud. Rmt.: Nõukogude võimu eest. Veebruari- ja Oktoobrirevolutsioonist Eestis aktiivselt osavõtnute mälestuste kogu. Tallinn, 1957, lk. 177.

[2] Anton Sisask, Oktoobrirevolutsiooni päevil Tartus. Sealsamas. lk. 213.

[3] Johannes Käspert, Nõukogude võim Eestis. Sealsamas, lk. 32.

ja suutsid saavutada kulakute ja teiste ekspluataatorite ning nende poolehoidjate täieliku kõrvaldamise nõukogudest ning suunata tööliste ja kehvtalurahva hulgad oma võimu teostamisele proletaarse revolutsiooni, sotsialismi lipu all. Bolševike juhtimisel võtsid maatöölised ja kehvtalurahvas aktiivselt osa nõukogude võimu organite loomisest, kindlustasid maal tõelise revolutsioonilise korra ja asusid rajama sotsialismi aluseid.

Kolme poole kuu jooksul — nii pikk oli nõukogude võimu esimene periood Eestis — kujunes olukord meie maakondades selliseks, et eesti töölisklassil bolševikega eesotsas ei tulnud enam vaielda mitmesuguste sotsialistlike programmide üle raamatute põhjal, nagu see oli toimunud mõni kuu tagasi. Nüüd võis sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri üle otsustada juba revolutsiooni praktiliste tulemuste järgi.

Kodanluse maakondlikke võimuorganeid, keda riigitüüri juurde tulnud töörahvas likvideerima asus, oli kolm: tsaariaegse maakonnaülema asendanud maakonnakomissar, Ajutise Valitsuse 30. märtsi 1917. aasta määruse alusel tema juurde nõuandva organina loodud maakonna maanõukogu ja juba varasematest aegadest eksisteeriv maakonnavalitsus.

Suurt abi nõukogude võimu kehtestamisel maakondades, kuni neis jõuti organiseerida töörahva relvastatud jõude, andis kehvtalupoegadele Tallinna, aga ka Narva ja Tartu proletariaat ning punakaartlaste salgad neist linnadest.

Kuidas nõukogude võimu kehtestamine Eesti maakondades teostus, vaatleme maakondade kaupa. Vaatlusest jääb välja Saaremaa ja Hiiumaa, mis olid saksa imperialistide poolt okupeeritud. Valgamaa aga kuulus sellal Tartu Nõukogu võimkonda.

1. Harjumaa

Maakonnakomissar tagandati Harju maakonnas juba novembri algul, maakonna maanõukogu ja maakonnavalitsus aga jäeti esialgu alles, kuid nende tegevus seati Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitee voliniku Jaan Ikmeldi kontrolli alla. Ühtlasi moodustati Ajutine Harjumaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee, kes hakkas organiseerima valdades töörahva nõukogude valimisi. Kohe asuti ka mõisate ülevõtmisele.

1917. aasta novembrikuu jooksul valiti töörahva nõukogud kümnes Harjumaa vallas ning kuu teisel poolel oli juba võimalik moodustada Harjumaa Töörahva Nõukogu ja tema Täitevkomitee. Paljudes valdades aga võttis töörahva nõukogude valimine tagurlike vallavalitsuste vastutöötamise tõttu rohkem aega. Oma esimese koosoleku, kuhu esindajad oli saatnud neli valda (Peningi, Nehatu, Rapla ja Kiiu), korraldas Harjumaa Töörahva Nõukogu 22. novembril. Koosolekule oli saabunud seltsimehi ka maakonna keskusest ja teistest valdadest, kokku üle kümne. Täitevkomitee esimeheks valiti senise Ajutise Täitevkomitee esimees Rapla kooliõpetaja Anton Künnapuu, aseesimeheks Johannes Lass ja sekretäriks Johannes Mäeots.[4] Viimane valiti ka Harjumaa saadikuks Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogusse. Eriliseks arutlusobjektiks sel koosolekul oli mõisate ülevõtmise küsimus.

Kuna kodanlusajast pärinev Harju Maakonnavalitsus ei tahtnud alluda nõukogude võimu kontrollile, võttis Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu 6. detsembril 1917 vastu otsuse likvideerida Harju Maakonna Maanõukogu ja Maakonnavalitsus kui revolutsioonivastased ja ebademokraatlikud asutused ning anda nende asjaajamine üle Harjumaa Töörahva Nõukogu Täitevkomiteele.[5] Selle otsuse viisid Täitevkomitee liikmed A. Künnapuu, J. Mäeots ja J. Lass kümne punakaartlase abil täide juba järgmisel päeval.

Maavalitsuse esimees J. Reinthal, kelle juhatada olid ka majandus-, teede ja administratiivosakond, ei tunnistanud töörahva valitsust ja tema korraldusi seaduslikeks ning tõrkus asjaajamist vabatahtlikult üle andmast, tegi seda lõpuks aga siiski, deklareerides, et ta on sunnitud võimule alistuma. Haridusosakonna juhataja E. Martinson andis vaba-

---

[4] «Tööline» 24. nov. 1917; «Maatamees» 25. nov. 1917.
[5] «Tööline» 8. dets. 1917.

tahtlikult üle tema käes olevad aktid ja paberid, kuid rahvakoolide inspektori kohuseid lõrkus ta üle andmast. Pikema läbirääkimise järel jättiski Täitevkomitee inspektori kohused tema kätte kuni jooksvate asjade lõpetamiseni ja sellekohase määruse avaldamiseni. Toitlusosakonna juhataja J. Vestelberg ja asjaajaja Jürgenson ei pidanud tarvilikuks Täitevkomitee liikmetega üleandmise asjus üldse mingisugustesse läbirääkimistesse astuda, vaid tähendasid: «Kõik on siin, võtke!» Kõike aga siiski seal ei olnud. Mitmekordse nõudmise peale esitada soldatite perekondadele antava toetuse väljasaatmise talongid ning nimekirjad, kellele raha on saadetud, hakkas Vestelberg, kes oli ka hoolekandeosakonna juhataja, neid «otsima», kuid «ei leidnud» ning tähendas lõpuks, et selle osakonna asjaajajat ei olevat kohal. Nii hoolekande- kui ka toitlusosakonnas oli asjaajamine lohakil ning neis oli sihilikult soositud jõukamaid kihte, kasvõi näiteks naha ja petrooleumi jaotamisel. Maakonnavalitsuse kassaraamat öeldi olevat kassapidajal kodus, viimase aadressi aga ei teadnud keegi. Teenistujate nimekirju ja nende aadresse ei leitud.

Teenistujatele teatati, et kes soovib tööle jääda, ilmugu 8. detsembril kell 12 päeval kohale. Kes selleks ajaks tööle ei tule, loeti ametist lahkunuks. Kõigil keelati ametlikke pabereid endaga kaasa võtta.

Punakaartlastes tekitasid kahtlust töölt lahkuvate ametnike suured kompsud. Nende kontrollimisel leiti isiklike asjade hulgast suuri tallanaha tükke. Asjaajaja G. Jürgensoni mapist avastati panga arve- ja tšekiraamat, maakonnavalitsuse teenistujate palgaleht ja mõned rahalised kviitungid 394 rubla 50 kop. peale.

Täitevkomitee otsustas maakonnavalitsuse esimehe J. Reinthali, toitlus- ja hoolekandeosakonna juhataja Vestelbergi ning hoolekandeosakonna asjaajaja J. Leetsi, kuni nad asjaajamist korda ei ole seadnud, vahi alla võtta.[6]

7. detsembril tegi Harjumaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee teatavaks, et Harju Maanõukogu ja Maakonnavalitsuse kõigi osakondade asjaajamine on üle võetud. Siitpeale tuli vallavalitsustel, seal kus töörahva nõukogud veel valimata olid, ja valla töörahva nõukogudel oma tööga seoses olevates küsimustes pöörduda ainult Harjumaa Nõukogu Täitevkomitee poole.[7]

Detsembri alguks olid töörahva nõukogud valitud Peningis, Raplas, Ravilas, Kuimetsas, Kuivajõel, Nehatus, Kiius, Raikülas, Sauel, Kodasuul ja Lehtses.[8] Pärast kodanliku maakonnavalitsuse likvideerimist hakkas töörahva nõukogude loomine Harjumaa valdades hoogsalt arenema.

Pärast maakonnavalitsust võeti üle miiltsavalitsus. Oma tagandamise päeval, 12. detsembril, kutsus endine maakonna miilitsavalitsuse ülem Berendsen miilitsateenistujad kodanliku ajalehe «Päevaleht» toimetusse ja pani ette streikima hakata. Ka ässitas ta maal militsionääre nõukogude võimu vastu. Kuid streigist ei tulnud midagi välja. Miilitsateenistujad ei järgnenud sellele provokatsioonilisele ettepanekule.[9]

15. detsembril saatis uus miilitsaülem August Saar kõigile Harjumaa valdade töörahva nõukogudele eeskirja, mille kohaselt neil viivitamatult tuli asuda rahvamiilitsa ehk punakaardi loomisele, kes igal ajal oleks valmis nõukogude võimu käske ja nõudmisi täitma. Nõukogude poolt valitud punakaartlased pidid endale relvad saama nende militsionääride käest, keda rahvamiilitsasse ei valitud.[10]

20. detsembril toimus järjekordne Harjumaa Töörahva Nõukogu koosolek. Seekord oli saabunud esindajaid juba umbes 20 vallast, kokku ligi 30. Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee liige H. Pöögelmann andis ülevaate poliitilisest olukorrast. Edasi järgnesid aruanded kohtadelt, eriti mõisate ülevõtmise kohta. Selgus, et kohati oli võim veel vanade, tagurlike vallavalitsuste käes, kes ei tunnistanud töörahva võimu ega tahtnud mõisaid üle võtta. Enamikus valdades aga olid mõisad juba üle võe-

---

[6] ORRKA (= Eesti NSV Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv), f. R-1291, nim. 1, s.-ü. 1, l. 3, 3 p. ja 4.
[7] «Eesti Teataja» 11. dets. 1917.
[8] «Tööline» 8. dets. 1917.
[9] «Eesti Teataja» 3. jaan. 1918.
[10] ORRKA, f. R-1291, nim. 1, s.-ü. 67, l. 1—2.

tud.[11] Otsustati ametisse panna instruktor, kelle hooleks jäi korra loomine valla töörahva nõukogudes, ja korraldada põllumajanduse, raamatupidamise ning rahvamiilitsa organiseerimise kursused. Nõuti, et kõik maakonnas töötavad kantseleiteenistujad peavad olema ametiühingu liikmed.[12]

Täitevkomitee aruandest selgus, et paljud endise maakonnavalitsuse teenistujad, kes olid tööle ilmunud, jätkasid saboteerimist. Olid juba palgatud ka mõned uued töötajad, kellel aga töösse süvenemine veel aega nõudis.[13]

Koosolekul ümbervalitud Täitevkomiteesse kuulusid esimehena Jaan Ikmelt, aseesimehena August Kirkman, sekretärina Anton Künnapuu ja liikmetena Johannes Lass, August Saar, Marie Ehder, Reinhold Arenschild ning Johan Mäeots.[14]

Täitevkomitees moodustati administratiiv- ja enesekaitseosakond, juhataja A. Saar, põllumajandusosakond, juhataja J. Mäeots, toitlusosakond, juhataja M. Ehder, rahvaharidusosakond, juhataja J. Lass, hoolekandeosakond, juhataja R. Arenschild, rahvamiilitsaosakond, juhataja A. Saar, töökaitseosakond, juhataja M. Ehder, tervishoiuosakond, juhataja J. Lass, ja teede- ja tehnikaosakond, juhataja J. Mäeots. Täitevkomitee liikmete (osakonnajuhatajate) ja teenistujate palga aluseks võeti Tallinna Kantselei- ja Kontoriteenistujate Ametiühingu poolt väljatöötatud normid — 200—450 rubla kuus.[15]

Ametid oma liikmete vahel jaotas Täitevkomitee peagi uuesti: esimeheks sai M. Ehder, sekretäriks R. Arenschild ja kassapidajaks J. Lass.[16]

Valdade instruktoriks määras Täitevkomitee J. Ikmeldi, kelle hooleks anti korra loomine valla töörahva nõukogudes.[17]

4. jaanuaril arutas Täitevkomitee olukorda valdades. Konstateeriti, et Kehtnas, Järvakandis, Anijas, Kaius, Keilas, Kirnas, Kolgas, Kõnnus, Laitses, Nõval ja Pranglis on töörahva nõukogud veel valimata. Otsustati nende valimisi takistavate vanade vallavalitsuste esindajad vastutusele võtta ja revolutsioonilise kohtu alla anda.[18] Valdade töörahva nõukogusid paluti teatada, kellele neist oleks vaja abiks saata asjatundjaid ja juhtijaid, samuti paluti saata teateid selle kohta, kuidas edeneb ülevõetud mõisate majapidamise juhtimine.[19]

Samal Täitevkomitee koosolekul otsustati kõigile valdade töörahva nõukogudele meelde tuletada, et nad tugevdaksid võitlust vilja varjajate vastu ning annaksid süüdlased revolutsioonilise tribunali alla.[20]

Jaanuari keskpaiku olid mõisad Harjumaal suures enamikus üle võetud. Kontakt valdade töörahva nõukogude ja mõisakomiteede vahel aga jäi sageli pealiskaudseks, mõnel pool puudus üldse. Endised mõisavalitsejad, kupjad ja teised ametimehed tegutsesid endiste mõisaomanike käsilastena ning püüdsid sihilikult rikkuda head vahekorda mõisatööliste ja valla töörahva vahel.

Toitluse alal oli suuri raskusi, eriti neil inimestel, kes elasid väljaspool mõisa piiri, sest taluperemehed toiduaineid ei müünud, ja kui nad seda tegid, siis väga kõrge hinna eest.[21]

Harjumaa Töörahva Nõukogu koosolekust 16. ja 17. jaanuaril võtsid osa 27 valla esindajad (kokku oli maakonnas 36 valda). Nende aruannetest selgus, et mitmel pool püüab kodanlus organiseerida kontrrevolutsioonilist valgekaarti. Leiti, et kuigi punakaart on juba paljudes valdades asutatud ja töötab agaralt, tuleb valvsust siiski veel tugevdada. Valdade töörahva nõukogudele pandi ringkirjaliselt südamele kasutada kõiki abinõusid, et valgekaardi organiseerimist nurja ajada. Kui kohalikud jõud on neade

---

[11] «Tööline» 21. dets. 1917.
[12] ORRKA, f. R-1291, nim. 1, s.-ü. 1, l. 12 p.
[13] Sealsamas, l. 5 p. ja 6.
[14] «Maatamees» 23. dets. 1917.
[15] ORRKA, f. R-1291, nim. 1, s.-ü. 1, l. 8.
[16] «Maatamees» 30. dets. 1917.
[17] «Eesti Teataja» 30. dets. 1917.
[18] «Eesti Teataja» 13. jaan. 1918.
[19] «Eesti Teataja» 16. jaan. 1918.
[20] ORRKA, f. R-1293, nim. 1, s.-ü. 1, l. 9.
[21] «Eesti Teataja» 27. jaan. 1918.

vastu võitlemiseks nõrgad, soovitati abi saamiseks viivitamatult Täitevkomitee poole pöörduda.[22]

1918. aasta jaanuari lõpul organiseeris Harjumaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee maakonna esimese põllumajandusinstruktorite koosoleku, kus ülevõetud mõisate majandamise senistest kogemustest tehti mitmed tähtsad üldistused.[23] Täitevkomitee asus ka maakonnas olemasoleva tööstuse organiseerimisele, milleks valdade töörahva nõukogudelt koguti vajalikke andmeid.[24]

17. jaanuaril 1918 kõneles Harjumaa Töörahva Nõukogu koosolekul maksudest Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee esimees J. Anvelt, kes rõhutas, et maksud tuleb kõikjal määrata sissetulekute ja varanduse järgi ning teha selgitustööd ühiskondlike majapidamiste sisseseadmiseks ja ühiskassade loomiseks. Samal koosolekul arutati ka, kuidas paremini korraldada valdade töörahva nõukogude tööd.[25]

Täitevkomitee saatis valla töörahva nõukogudele ringkirja, milles pannakse ette astuda samme, et mõisates kõik vili juba lähemal ajal ära pekstaks ja lavad ning kasvuhooned juurvilja kasvatamiseks korda pandaks.[26]

2. Järvamaa

30. oktoobril ilmus bolševistlikus ajalehes «Tööline» sõnum Oktoobrirevolutsiooni võidust Paides. Teatati, et Ajutise Valitsuse maakonnakomissar on tagandatud ning postil, telegraafis ja raudteel sisse seatud valve. Kodanlik omavalitsus alistunud Paide Nõukogu Täitevkomiteele vastupanuta.[27] Järgnevatel päevadel hakkas saabuma teateid töörahva meeleoludest Järvamaa valdades. Väätsa vallavalitsus saatis valla rahva enamiku nimel «Töölisele» tervituse Ajutise Valitsuse kukutamise ja võimu nõukogude kätte üleminekuu puhul ning soovis edaspidiseks mehiseks tegevuseks kõige paremat kordaminekut. «Meie oleme ühes teiega,» öeldakse tervituses, «ja saadame ühel meelel hüüde: «Kõigi maade töölised, ühinege!» Meie loodame, et tsaariaegsed ametnikud tagandatakse ja tööline vabadus, demokraatlik kord maksma pannakse.»[28]

Olukord Paides oli aga hoopis teissugune, kui seda võis arvata «Töölises» ilmunud sõnumi järgi. Selgus, et võimu üleminekus «nõukogude» kätte ja kodanluse vastupanuta alistumises oli tegemist vaid kohaliku kodanluse salakavala manöövriga.

Järvamaal, eriti aga Paides kui väikekodanlikus linnas oli töölisi vähe ning seepärast olid siin ka VSDT(b)P organisatsioonid nõrgad, mistõttu Paides ei läinud neil algul korda sealset tööliste ja soldatite saadikute nõukogu enda mõju alla saada. Nii õnnestuski Järvamaa kodanlikel tegelastel võitluses töörahva ja nõukogude võimu vastu kasutada erisugust taktikat — haarata enda kätte Paide Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu ning kasutada seda nõukogude võimu sildi all esinevat ja rahva silmis autoriteeti omavat organit oma huvides.

Paide kodanluse liidrid kavatsesid kohalikku nõukogu täielikult ära kasutada omameelsete võimuorganite loomiseks ka valdades. Et kindlustada end võimalike üllatuste eest, viisid nad miilitsavalitsusest ära kõik relvad, isegi jahipüssid, ja toimetasid need «kindlasse kohta».[29] Maakonna maanõukogu ja maakonnavalitsus jäid tegutsema ning need jätkasid «seaduste» ja «eeskirjade» andmist. Kodanlaste salajastki kontrrevolutsioonilist tegevust soodustati igati, neid teenistujaid aga, kes nõukogude võimu pooldasid, vallandati, et lahti saada soovimatust «punasest elemendist».[30]

---

22 ORRKA, f. R-1293, nim. 1, s.-ü. 1, l. 29.
23 Sealsamas, s.-ü. 3, l. 115.
24 «Eesti Teataja» 23. veebr. 1918.
25 Sealsamas.
26 «Eesti Teataja» 19. veebr. 1918.
27 «Tööline» 30. okt. 1917.
28 «Tööline» 31. okt. 1917.
29 «Eesti Teataja» 9. dets. 1917; «Tööline» 12. dets. 1917.
30 «Maatamees» 14. dets. 1917.

Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomiteesse hakkasid saabuma signaalid, et Järvamaal ei ole kõik korras ja et endised kodanluse võimuorganid jätkavad siin maskeeritud tegevust. 1. detsembril saabus Paidesse Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu komissar Gustav Topp koos VSDT(b)P liikme punakaartlase Rennebaumiga, et tugevdada kohapealseid parteiorganisatsioone ja asutada punakaart. Järvamaale poliitilisele tööle saadeti ka Tallinna bolševik H. Uripea.

«Kodanlased olid kohapeal minu siiasõidust haisu ninna saanud,» kirjutas G. Topp Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomiteele, «ja üks päev varem, s. o. 30. novembril kell 9 õhtul Sõja-revolutsioonikomitee asutanud. Ma juhtusin parajasti nende koosoleku ajal sinna ja esitasin end neile härradele, näidates ette mandaadi, ja nõudsin nende arvamust minu siiasõidu ja mandaadis näidatud kohuste täitmisele asumise kohta. «Järvamaa Sõja-revolutsioonikomitee» võttis selle kohta järgmise seisukoha: nad olevat komitee asutamisest juba kirjalikult Eestimaa Sõja-revolutsioonikomiteele teatanud ja tahavad viimasega täiesti kontaktis töötada.» [31]

Paides kodanlike tegelaste poolt asutatud Sõja-revolutsioonikomitee, kelle eesotsas oli leitnant K. Bachmann 2. eesti polgust ja tema abina J. Sõnajalg, üks Eesti Tööerakonna liidreid,[32] kasutas sõjalise jõuna kodanlike ohvitseride mõju all olevat 2. eesti polgu osi, kes paiknesid linnas. Nagu hiljem selgus, pooldas suurem osa polgu reakoosseisust töörahva võimu, kuid tagurlikud ohvitserid püüdsid neid kontrrevolutsioonilise propaganda oheliku otsas hoida.

1. detsembril 1917 toimus Järvamaa Sõja-revolutsioonikomitee koosolek, kus «vaadati läbi» Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee komissari G. Topi mandaadi küsimus. Koosolek otsustas G. Topile teatada, et «Sõja-revolutsioonikomitee kui ainus valitsusvõim maakonnas väljaspoolt korraldajat ei tarvita, veel vähem võõrkeelsete volitustega nimetatud ametnikke».[33]

Selline otsus oli otseseks sõjakuulutamiseks nõukogude võimule.

Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomiteel ja tema esindajail oli nüüd esmajärguliseks ülesandeks hoolt kanda, et Järvamaal valitaks tõeline maakonna töörahva nõukogu ja täitevkomitee, kes siis kodanluse kätte läinud Paide Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu ja muud sellised pseudorevolutsioonilised organid laiali saadaks.

Valdades toimusidki töörahva saadikute valimised Järvamaa Nõukogusse, kes tuli kokku 17. detsembril. Koosolekut juhatas Nõmmküla valla saadik Aleksander Lippus. Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee esindaja H. Uripea märkis oma sõnavõtus, et Järvamaal ja Paides tuleb veel teha palju poliitilist selgitustööd, et järele jõuda arenenumatele maakondadele. «Meie ülesanne ja kohus on,» rõhutas ta, «niisugused asutused, nagu Paide tööliste ja sõjaväelaste nõukogu, mis kevadel valiti ja üksainus kord on koos käinud, ja kuhu kodanlusel on oma pesa ehitatud, ümber valida ning kontrrevolutsioonilised asutused, nagu Järvamaa Sõja-revolutsioonikomitee ja maakonna maanõukogu laiali saata.» [34]

Kuna Järvamaa Töörahva Nõukogu esimesele koosolekule oli ilmunud liiga vähe saadikuid, ainult seitsmest vallast,[35] ei olnud võimalik valida täitevkomiteed. Tema valimiste ettevalmistamiseks moodustati kolmeliikmeline Keskkomitee, keda nimetati ka Ajutiseks Täitevkomiteeks. Kahe liikmena kuulusid viimasesse VSDT(b)P Paide organisatsiooni liige Jaan Järvekülg ja Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee liige A. Kuhlberg.[36]

Üldiselt oli maatöörahva esindajate meeleolu optimistlik ja revolutsiooniline.

---

[31] ORRKA, f. R-1290, nim. 2, s.-ü. 4, l. 162.
[32] «Päevaleht» 7. dets. 1917.
[33] ORRKA, f. R-1290, nim. 2, s.-ü. 4, l. 164.
[34] «Maatamees» 30. dets. 1917.
[35] Ilmunud olid Suurkivi Järva-Jaanist, Suuder ja Raukas Albust, Eervärt Annast, Suting Väätsalt, Lippus ja Kroot Nõmmkülast, Kägu Säreverest, Raudmets Kirnast ning Eisberg ja Jäätma VSDT(b)P Paide organisatsiooni poolt.
[36] Sealsamas; «Tööline» 21. dets. 1917.

Aruannetest selgus, et valdades, kus töörahva nõukogud olid valitud, oli ka mõisates kas kontroll sisse seatud või nad üle võetud. Ülevõtmine oli üldiselt rahulikult toimunud. Kuid leidus valdu, kus ei olnud midagi tehtud. Niisugustesse, näiteks Kirnasse, peeti soovitavaks saata kas punakaartlasi või pühadeks maale sõitvaid linnatöölisi, kuna arvati, et muidu neis asi ei edene.[37]

19. detsembril tegi Ajutine Täitevkomitee kodanlikule maakonnavalitsusele ettepaneku asjaajamine ja varandus üle anda. Mõne tunni pärast sai ta vastuse, et ettepanek on jäetud tähele panemata, sest «Töörahva nõukogu ei ole kõige rahva poolt valitud». Vastusest informeeris Täitevkomitee ka VSDT(b)P ja pahempoolsete esseeride kohalikke organisatsioone ning palus neil selles küsimuses seisukohta võtta. Mõlema esindajad jõudsid otsusele, et praegune maavalitsus takistab sihilikult Nõukogude valitsuse dekreetide täitmist ja seepärast tuleb ta väevõimuga laiali ajada.

Kuna linnas liikus kuulujutte, nagu tahaksid kohalikud eesti sõjaväelased kodanlusaegset maavalitsust kaitsta, siis korraldasid bolševikud eesti polgu kasarmus koosoleku. Enamik selle polgu ohvitseridest olid kas hallparunid või endised mõisavalitsejad. Pataljoni ülem tahtis koosolekut laiali ajada, seletades, et tema mehed «ässitajate» kõnesid kuulata ei taha, kuid soldatid olid teisel arvamusel ja näitasid, et nad ei ole tagurlike jõudude tööriistaks. Bolševike kõned leidsid sõjaväelaste hulgas sooja poolehoidu.[38]

Järgmine Järvamaa Töörahva Nõukogu koosolek toimus 27. detsembril. Seekord olid esindajad saabunud Väätsa, Anna, Mäo, Esna, Alliku, Koigi ja Väinjärve vallast, peale nende võtsid koosolekust osa ka bolševike ja pahempoolsete esseeride partei esindajad. Aruanded kohtadelt andsid põgusa ülevaate olukorrast maakonnas.

Türi vabriku tööliste esindaja teatas, et Särevere vallas on töörahva nõukogu valimata. Särevere ja Laupa mõisad on üle võtmata. Vallavalitsus töötab igati vastu ja tagurlikud jõud hirmutavad rahvast 1905. aasta sündmuste tagasitulekuga.

Esna vallas oli pool mõisaid üle võtmata. Ülevõetud Esna, Vadja ja Viisu mõisas valitses aga endine kord: isandamehed istusid oma endistes ametites. Valla saadik nõudis, et linnast kõnelejaid saadetaks, kes selgitaksid praegust poliitilist olukorda. Kodasma mõis oli novembrikuu jooksul, enne kui ta jõuti üle võtta, peaaegu ära rüüstatud. Mõisa loomade müügist saadud 21 000 rubla oli ära raisatud. Niisamuti oli ka vili maha müüdud. Nüüd oli Kodasma mõis teadlike tööliste kätes ja seal valitses kindel kord. Töörahva valitsuse vastu tegutsesid vallasekretär ja vanemmilitsionäär.

Väinjärve valla esindaja Kaprits teatas, et üle oli võetud vaid üks mõis, mille raamatupidamine, nagu selgus, oli võltsitud. Ervita mõisast oli enne ülevõtmist ära varastatud 150 puuda rukist.[39] Aruandja lootis, et lähemal ajal ka teised mõisad üle võetakse. Ta palus saata kõnelejaid, kes rahvale poliitilist olukorda selgitaksid.

Koigi saadiku teatel olid kõik valla kuus mõisat üle võetud. Kord, nagu ta ütles, oli eeskujulik. Hädasti vajati asjaajajaid ja instruktoreid.

Alliku saadik teatas, et Mäeküla, Tori, Alliku ja Oiso mõis on veel üle võtmata, sest mõisaametnikud osutavad vastupanu.

Alliku vallas oli samanimelisest mõisast enne ülevõtmist 29 siga ja 12 lehma ära viidud. Ülevõtmata mõisad olid täielikult rüüstatud. Valla esindaja palus kohalikule täitevkomiteele abiks saata instruktoreid ja punakaartlasi. Koosolek otsustas Alliku valla saadikule Paidest kaasa anda punakaartlasi.

Mäo vallas olid Mündi, Mäo ja Brandi mõis üle võetud. Ka selle valla esindaja kurtis, et kohapeal puuduvad juhtivad inimesed, kes teeksid rahva seas selgitustööd. Palo mõisa oli Paides asuv eesti polk soldateid saatnud, kes mõisas omavolilisi korraldusi tegid.

Nõukogu liige Kuhlberg luges ette endise kodanliku maakonnavalitsuse kirja, milles viimane teatab, et ta keeldub laiali minemast. Otsustati 28. detsembril maakonnavalitsus üle võtta ja Järvamaa Töörahva Nõukogu ainsaks võimuks kuulutada.

---

[37] «Tööline» 21. dets. 1917.
[38] «Eesti Teataja» 28. dets. 1917.
[39] ORRKA, f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 63, l. 3.

Koosolekul tutvuti ka kodanluse mõjualuse Paide Tööliste Soldatite ja Talupoegade Nõukogu kirjaga, mis oli vastuseks saadud Järvamaa Töörahva Nõukogu nõudmisele laiali minna.[40] Selles kirjutati: «Juuresolevat kirjavahetust tagasi saates teatab Paide tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogu Täitevkomitee, et Ajutise tööliste ja talupoegade valitsuse häälekandjas 24. skp. nr. 41 väljakuulutatud instruktsiooni «Nõukogude õigused ja kohused» järgi läheb kõik võim maakonnas kohaliku tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogu kätte, kes Järvamaal «Paide tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogu» nime all töötab, kuna maakonna Maatameeste nõukogu võimkonda ainult maaküsimuse lahendamine käib, nagu see Ajutise tööliste ja talupoegade valitsuse ning Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee määrustes maa asjus on ette nähtud, milles selgesti on ära näidatud, et nemad, s. o. maatameeste nõukogud, äraiganenud maakomiteede asemele astuvad. Sellepärast paneb Paide tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogu Täitevkomitee ette piinlikult eespool tähendatust kinni pidada ja teiste revolutsiooniliste asutuste tööd mitte segada.»[41] Alla oli kirjutanud kodanluse liider J. Sõnajalg.

Pärast selle kirja ärakuulamist võttis Järvamaa Töörahva Nõukogu kohaliku võimu küsimuses vastu resolutsiooni, mis kõlab järgmiselt:

«Tähele pannes, et Töörahva Nõukogu $^2/_3$ valdade saadikuist koos seisab ja sellega täisvõimuline revolutsiooniline asutus on, tuleb kõik võim maakonnas tänasest päevast arvates maakonna Töörahva Nõukogu kätte võtta. Järva maakonna maanõukogu kui mitte otsekohesel demokraatlikul alusel valitud asutus, mis ennast maakonna ülemvõimuks tunnistab ja sellega revolutsioonilise rahvavalitsuse tegevusele vastu töötab ning vasturevolutsiooniline «Sõja-revolutsioonikomitee» tulevad tänasest päevast tagandatuks lugeda. Samuti on tagandatuks tunnistatud ka kohalik tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogu.»[42]

Järvamaa Töörahva Nõukogu samal koosolekul moodustati senise Ajutise Täitevkomitee asemel Täitevkomitee, kuhu valiti esimehena A. Kuhlberg, aseesimehena J. Järvekülg ja liikmetena Raudsepp, Pender ja Avikson.[43]

29. detsembril organiseerisid Paide kodanlased 2. eesti jalaväe polgu 3. pataljoni üldkoosoleku, kus nad taotlesid, et soldatid astuksid välja kodanluse kontrrevolutsiooniliste asutuste Paide Sõja-revolutsioonikomitee ja Paide Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Nõukogu kaitseks. Üldkoosolek esitaski Järvamaa Töörahva Nõukogule ultimaatumi lõpetada tegevus ja anda võim Paide Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Nõukogu kätte.[44]

Järvamaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee saatis Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste

---

[40] Sealsamas, l. 4.

[41] ORRKA, f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 63, l. 18, 18 p. Seletus, et maakonna Maatameeste Nõukogu, s. o. maakonna Maatameeste ja Väikemaapidajate Nõukogu, kes Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee otsusega 19. novembrist oli nimetatud maakonna Töörahva Nõukoguks, täidab ainult endiste Ajutise Valitsuse aegsete maakomiteede ülesandeid, oli Järvamaa kodanlaste meelevaldne väljamõeldis. Maakonna Töörahva Nõukogu oli oma maakonnas täievoliline võimuorgan kõigis poliitilise võimu küsimustes. Maakomiteed aga, kes olid loodud Ajutise Valitsuse 21. aprilli 1917. aasta otsuse alusel, polnud üldse võimuorganid — nende ülesandeks oli vaid maaküsimuse ettevalmistamine Asutava Kogu jaoks. Kuna aga pärast nõukogude võimu kehtestamist maakomiteed enam mingisugust positiivset tegevust ei ilmutanud, võttis Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee 28. novembril vastu nende likvideerimise määruse. Viimase järgi läks valla maakomiteede asjaajamine valla töörahva nõukogude ja maakonna maakomiteede asjaajamine maakonna töörahva nõukogude kätte, kuna kubermangu maakomitee aset jäi täitma Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee põllumajandusosakond. («Eesti Teataja» 30. nov. 1917.)

[42] Sealsamas, l. 8.

[43] ORRKA, f. R-1347, nim. 1, s.-ü. 1, l. 59. Täitevkomitee aseesimeheks valitud Jaan Järvekülg oli Paide bolševistliku organisatsiooni liige. Kohalike andmete järgi valiti J. Järvekülg edaspidi Järvamaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee esimeheks ja Raudsepp Täitevkomitee sekretäriks. Viimane oli Paide esseeride partei liige ja astus hiljem bolševike parteisse.

[44] ORRKA, f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 63, l. 10.

Nõukogu Täitevkomiteele kirja, milles ta andis ülevaate poliitilisest olukorrast Paides ja kogu Järvamaal pärast Oktoobrirevolutsiooni. Kirjas paljastati ka Paide Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Saadikute Nõukogu olemus ja näidati, et ta on kodanlike tegelaste Poska, Veileri ja Ko poolt ellukutsutud asutus, kus enamus kuulub suurmaaomanikele, kapitalistidele ja kodanlastele. Juhtumisi olid sinna sattunud ka kaks sotsialisti, üks enamlane, teine esseer, kes sealt aga juba ammu on välja astunud, leides, et kodanlastega on võimatu koos töötada.

Edasi öeldakse kirjas, et Paide Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Saadikute Nõukogu Täitevkomitee kontrrevolutsiooniline tegevus paistis silma eriti Oktoobrirevolutsiooni päevil, kui oli käsil nõukogude võimu kehtestamine Järvamaa valdades. Ta kuulutas, et kogu võim on nõukogude kätte võetud, kuid tegelikult istus endine Ajutise Valitsuse maakonnakomissar Tomberg oma kabinetis edasi ja mängis käskija osa, andes nõukogudele juhtnööre. Pandi ka «kontroll» postkontorisse — vaid vormi täiteks. Kui teisel päeval ilmus «kuulus» Tööerakonna Veiler Paidesse, võeti kontroll kohe ära.

Viimaks jõudsid revolutsiooni ja Nõukogude valitsuse toetajad niikaugele, et valiti Järvamaa Töörahva Nõukogu, kus oli esitatud tõeline revolutsiooniline demokraatia (kes ka endise maakonnavalitsuse ruumid enda kätte võttis, mis kodanlasi väga vihastas).

Endised maakonnavalitsuse juhtivad jõud esimees Kreideberg ja sekretär Sõnajalg ning kantseleikirjutaja Krabi püüdsid Töörahva Nõukogu tegevust kõige mustemate abinõudega halvata, levitades igasugust laimu ja esinedes huligaansete väljaastumistega.

Järvamaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee tegi oma kirjas ettepaneku nimetatud isikud viivitamata arreteerida ja tribunali alla anda. Kuna aga kohalik punakaart oli veel liiga nõrk selle ettepaneku täideviimiseks, seda enam et provotseeritud eesti polgu osad punakaarti püüdsid takistada, siis paluti Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomiteed vastu võtta otsus kõnesolevate isikute arreteerimiseks ja see oma jõududega täide viia. Järvamaa Sõja-revolutsioonikomiteele ja Paide Tööliste ja Soldatite Nõukogu Täitevkomiteele aga paluti anda korraldus, et nad oma volitused maha paneksid.

Sõnajalga ja Kreidebergi süüdistati ka kriminaalkuriteos, kuna nad salaja tagauste kaudu olid ära viinud kirjutusmasina ja toimetanud kõrvale kirjavahetuse ning asjaajamise raamatud.[45]

Paide linn ei olnud Järvamaal ainsaks kontrrevolutsiooni pesapaigaks. Peale eespool nimetatud Paide kodanlike tegelaste olid usinateks Nõukogude-vaenulike salasepitsuste organiseerijateks ka Ambla jaoskonna miilitsaülem August Lubi ja Käravete mõisa valitseja Hans Kuik, Ambla kodanliku vallanõukogu liikmed. Mõlemad nad aitasid Käravete mõisa omanikul krahv K. von Benckendorfil ja teistel mõisnikel mõisate varasid maha sahkerdada ja organiseerisid Ambla alevis ning ümbruskonnas nõukogude võimule vastupanu.

Kuna miilitsaülem Lubi takistas ka mõisate ülevõtmist ja üldse valla töörahva nõukogude tegevust, siis tehti Järvamaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee liikmele Aleksander Lippusele ülesandeks ta ametist tagandada ja vajaduse korral arreteerida. See ei olnud aga sugugi kerge ülesanne. Raskustest, milledega A. Lippus selle täitmisel kokku puutus, jutustab ta oma kirjas Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee esimehele J. Anveldile järgmist:

«Et ma selle kirja seltsimeeste-punakaardiväelastega ära saadan, siis ei hakka ma muust meie tegevusest siin rääkima, vaid teatan ainult, kuidas mulle Ambla miilitsaülem vastu tuli.

Selsamal ööl, kui meie kohale jõudsime, põgenes ta siit Paidesse ja tuli sealt 25 soldatiga, ühe ohvitseri ja Paide maakonna miilitsaülema Lintropiga ööl vastu 9. detsembrit Käravete mõisa, mis Amblast 4 versta eemal asub ja kus veel tööliste kontrolli ei ole sisse seatud. Selle tõttu käivad seal veel siit ümbruse parunid koos.

Meile anti sellest teada, ja et asjata verevalamist ära hoida, sõitsin ühe seltsi-

[45] ORRKA, f. 1295, nim. 1, s.-ü. 63, l. 1—2.

mehe-punakaardiväelasega sinna mõisa, et nende soldatitega läbirääkimisi pidada ja nende tuleku põhjust ning meeleolu teada saada.

Soldatid on 2. Eesti polgust ja hiljuti rindelt tulnud. Kõige paremateest püüetest hoolimata, jäid minu katsed neile asja tõsist seisukohta valgustada tagajärjetuks. Nemad kutsusid oma ohvitseri ning temaga ühes ka Lubi ja Lintropi sellele koosolekule, kus umbes 3 tundi aega äge sõna-sõda kestis, mis sellega lõppes, et meie sealt seltsis, soldatid ühes, Amblasse tulime, kus minule avalikult öeldi, et nemad ei lase Lubit ametist tagandada, ja tegid sellest käskkirjast mulle ärakirja, mille selle kirjaga ühes Teile ära saadan.

Nüüd otsustage, kuidas Teil kõige sündsam on, kas kutsute tema ja ta poolehoidjad Sõja-revolutsioonikomiteesse ehk saadate ühe vilunud instruktoriga umbes 50 meest teda kohapeal kinni võtma.

Teatan ka ühtlasi, et needsamad Lubi poolt kutsutud soldatid tahavad meie ainukest rukkivilja tagavara — 600 puuda väevõimuga ära viia, millele meie ei suuda vastu seista.

Teeme veel proovi tööliste koosolekute otsuste ja meie nõukogu viimaste tingimuste esitamisega. Kui see ei mõju, siis peame ülevõimule alla andma.

Palun ka selles asjas oma õiglast otsust meile teatada, sest meil ei ole muud suuremat võimu, kelle poole pöörduda.

Muidu läheb asi keskmist moodi. Ka ühe instruktori oleme endale palganud, kes aitab mõisaid revideerida. Paar salaviinavabrikut oleme üles leidnud ja ära kaotanud.»[46]

Mõni päev hiljem saatis Lippus J. Anveldile uue kirja, milles ta teatas, et neilt on relvastatud jõu abil 400 puuda rukist rekvireeritud. Ka miilitsaülema Lubi tagandamisest ei võinud siin Lippuse arvates midagi välja tulla, kuna tal on «25 poolpimedat eesti polgu soldatit abiks». «Selleks,» ütleb Lippus, «läheb aktiivset jõudu tarvis ja seda meil praegu nii suurt ei ole. Läheks vähemalt umbes 50 meest vaja, et siin see must, reaktsiooniline jõud murda.»[47]

Ka Ambla Valla Töörahva Nõukogu saatis Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomiteele telegrammi, milles teatatakse, et miilitsaülem Lubi ja podporutšik Putmark 25 eesti soldatiga takistavad nõukogu tegevust. Palutakse kohale saata komitee esindaja kümne relvastatud mehega.[48]

Nende appikutsete peale sõitis Tallinnast Amblasse 15-meheline relvastatud madruste salk, et tagandada miilitsaülem A. Lubi. Viimane aga oli põgeneda jõudnud. Uueks miilitsaülemaks määras Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee A. Lippuse.[49]

Järvamaale saabus veel üks väeosa, kelle oli saatnud Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitee oma liikme Jegorovi juhatusel. Tema ülesandeks oli kõigepealt Käravete mõisas lõpp teha kontrrevolutsiooniliste elementide tegevusele, mis takistas mõisa ülevõtmist. Väeosa võttis vahi alla mõisas asuvad 2. eesti polgu soldatid, 8 meest, kelle endine miilitsaülem Lubi ja mõisavalitseja Kuik olid Paidest mõisaomanik Benckendorfi kaitseks kohale toonud. Et võimalikke kokkupõrkeid vältida, otsustas Sõja-revolutsioonikomitee volinik Jegorov neilt soldatitelt relvad ära võtta ja mehed ise endaga koos Tallinna viia.

Lupja ei tabatud ka Käravetes, ta oli sealtki jõudnud põgeneda. Jegorov ja Lippus sõitsid Jäneda külla, kust nad ta leidsid ja arreteerisid.[50]

Käravete relvitustatud 2. eesti polgu kaheksamehelise salga ülemaks oli nooremallohvitser Johannes Urva. Pärast arreteerimist saatis ta Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomiteele avalduse, milles kirjutas, et 29. detsembril võetud neid, 2. eesti polgu soldateid, kes Käravete mõisa olid saadetud töörahvast mõisa ülevõtmisel toetama, mingi arusaamatuse tõttu vene soldatite poolt kinni ja toodud Tallinna. Ta kinnitas,

---

[46] ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 5, l. 19—20.
[47] ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 5, l. 22.
[48] Sealsamas, nim. 2, s.-ü. 4, l. 182.
[49] ORRKA, f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 90, l. 7.
[50] Sealsamas, l. 2.

et nendega seejuures kogu aeg väga viisakalt ümber käidud. Lõpuks antud neile äravõetud püssid ja padrunid kätte ja lubatud Paidesse oma polku tagasi pöörduda.

Nagu näha, ei räägitud eesti polgu soldatitele tõtt, seda, et nad saadeti mõisaomanikku krahv Benckendorfi ja tema vara kaitsma, vaid luisati, et nende ülesandeks on abistada töölisi mõisa ülevõtmisel. J. Urval oligi Paide Sõja-revolutsioonikomitee poolt väljaantud tõend, et ta on määratud ajutiselt väesalga ülemaks, kelle ülesandeks on Ambla piirkonnas olevate mõisate tööliskomiteesid abistada ja seal korda pidada. Ka oli ta kohustatud abi osutama Paide Sõja-revolutsioonikomitee poolt määratud Ambla jaoskonna miilitsaülemale Lubjale ja võtma enda hoolde relvad, mis miilitsaülem on rahva käest ära korjanud.

Kes kohapealset olukorda ei tundnud, ei võinud Urvale väljaantud tõendis näha mitte midagi Nõukogude-vastast. Vormiliselt oli kõik korras. Kes aga teadis, et Paide Sõja-revolutsioonikomitee oli kodanluse tööriistaks, sai aru Järvamaa kodanluse sepitsustest.[51]

Ülekuulamisel rääkis allohvitser J. Urva Revolutsioonilise Tribunali uurijale, et enne tema saatmist Käravetele on ohvitser seletanud, et Tallinna punakaartlased tulevat sealt eesti polgu jaoks rekvireeritud vilja ära viima, mille tagajärjel eesti soldatid jääksid viljast ilma ja peaksid nälgima. Sellepärast ta arvanud, et punakaartlastele tuleb vastu panna.[52]

Nagu juurdlusel selgus, püüdis miilitsaülem A. Lubi spekuleerimise eesmärgil vilja Paidesse toimetada, kasutades selleks ettekäänet, et see läheb 2. eesti polgu vajadusteks.[53]

Ka Järvamaa kodanliku maavalitsuse ninameeste Johannes Kreidebergi ja Jakob Sõnajala kontrrevolutsioonilisele tegevusele tuli lõpp. 2. eesti polgu üksustes tehtud poliitiline selgitustöö kandis vilja. Kui eesti soldatid aru said, et mõned ohvitserid ja kodanlikud tegelased tahavad neid valitsusvastastele väljaastumistele suunata, loobusid nad Kreidebergi ja Sõnajalga toetamast. Need arreteeriti 10. jaanuaril ja võeti Nõukogudevastase tegevuse pärast vastutusele. Enne kui Kreidebergi ja Sõnajala asi Revolutsioonilises Tribunalis arutusele tuli, vaatas selle läbi Järvamaa Töörahva Nõukogu, kes leidis, et mõlemad tegelased jätkasid saboteerimist ka pärast arreteerimist. Sõnajala käes olid maakonnavalitsuse asjaajamisraamatud ja protokollid, mida ta välja ei andnud. Peale selle kirjutas ta üleskutseid, mis olid suunatud Järvamaa Töörahva Nõukogu vastu, ja levitas neid. Ta oli ära peitnud kirjutusmasina, kuid ütles, et ta ei tea, kus see on.

Üheks eesti kodanluse ninameheks Paides oli ka arst Naaris, kes püüdis Kreidebergi ja Sõnajalga abistada, tunnistades nad haigeks, kes ei talu vanglarežiimi ja keda tuleb haiglasse saata, pealegi mitte jala, vaid sõidukiga.[54]

Oma kirjas Revolutsioonilisele Tribunalile palus Järvamaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee Sõnajalga arstlikule läbivaatusele võtta, kuna võis arvata, et ta on midagi sisse võtnud, mis kunstlikku südamekloppimist tekitab. Arvati, et siin oli mängus olnud ka arst Naarise kui suure kodanlaste sõbra käsi.

Tribunal mõistis nii Kreidebergi kui Sõnajala kuueks kuuks seltskondlikule tööle.[55]

9. jaanuaril 1918 toimus Ambla Töölismajas Lehtse, Ambla ja Nõmküla valla töörahva nõukogu ühine koosolek, kus kontrrevolutsionääride Lubja ja Kuigi kohta võeti vastu järgmine otsus: «Ära nähes, et Lubi ja Kuik on tõesti rahva ja revolutsiooni vastased, nõuame neile Tribunali poolt kõige valjemat karistust ja siit maalt väljasaatmist.»

Ka Revolutsiooniline Tribunal leidis August Lubja ja Hans Kuigi süüdi olevat nõukogude võimu vastu töötamises ja mõistis nad ühe nädala jooksul Eesti piiridest väljasaatmisele.[56]

Hoolimata sellest, et Järvamaa Töörahva Nõukogul oli palju tegemist kontrrevolut-

---

[51] Sealsamas, l. 3.
[52] Sealsamas, l. 6.
[53] Sealsamas, l. 15.
[54] ORRKA, f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 63, l. 20, 22 p., 23, 27.
[55] Sealsamas, l. 20, 28.
[56] Sealsamas, s.-ü. 90, l. 1, 32.

siooniliste elementide kahjurliku tegevuse mahasurumisega, suutis ta siiski palju ära teha ka sotsialistliku ülesehitustöö aladel. Kõigis valdades valiti töörahva nõukogud, parunite mõisad võeti rahva kätte ja enamikus valdades moodustati töörahva relvastatud jõud — punakaart.

3. Läänemaa

Villem Kersa, Palivere Valla Töörahva Nõukogu esimees 1917—1918. aastal, kirjutab oma mälestustes: «Lääne maakond oli üks pimedamaid nurki Eestimaal. Eesti hallparun võis siin kõige metsikumalt oma töölisi ekspluateerida. Seda kurnatud tööliste ja sulaste massi lühikese aja kestel ümber kasvatada, talle selgeks teha, et ta ise valitsema peab ja peremees on, oli väga raske. Kuna ka Haapsalu linnas tööstusproletariaat puudus, siis leidsid eesti tõusikkodanlased siin soodsa pinna oma esimese valge polgu koondamiseks . . . .»[57]

Kuid mitte kõik Läänemaa vallad polnud ühteviisi poliitiliselt mahajäänud. Oli valdu, nagu Velise, Märjamaa ja mõni teinegi, kus nõukogude võimu organid loodi juba novembrikuu algul. Paljudes Läänemaa valdades oli maatöörahva poliitiline teadlikkus kõrgel tasemel.

Mis puutub Haapsalu linna, siis siin organiseeriti tööliste ja soldatite saadikute nõukogu juba suvel, kuid sellesse kuulusid hädasotsialistid ja kodanlased ning ta suri peagi välja. Selle nõukogu täitevkomitee liikmeid madrus Sujetin, kes töötas Haapsalu raadiojaamas, püüdis ka pärast seda töörahva huvides mõningal määral poliitilist tegevust avaldada.

2. oktoobril oli Haapsalusse paigutatud 1. eesti polk[58] eesotsas monarhisti polkovnik Aleksander Tõnissoniga, kes ei sallinud nõukogusid silmaotsaski. Polku koondas ta natsionalistlikult meelestatud ohvitsere ja surus maha kõik demokratiseerimise püüded. Pidades end Haapsalu garnisoni ülemaks, ei lubanud ta linnas nõukogusid luua. Oma kontrrevolutsioonilises tegevuses tugines polkovnik A. Tõnisson Läänemaal paiknevale 45. jalaväediviisi tagurlikule juhtkonnale ja hädasotsialistidest koosnevale diviisikomiteele.

Kui Oktoobrirevolutsioon võitis, püüdis Haapsalu kodanlus enda huvides ära kasutada asjaolu, et kohapeal tööliste ja soldatite saadikute nõukogu ei olnud, ja moodustas mingisuguse ersatsnõukogu, kuhu kuulusid kolm esindajat linnavolikogust, kolm eesti polgu komiteest ja kolm kodanlikust maakonnavalitsusest.[59] Novembri teisel poolel määras Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee Läänemaa maakonnakomissariks Karl Treufeldti, kes sel puhul «Eesti Teatajas» kirjutas:

«Minule sai Haapsalus osaks raske ülesanne — organiseerida tööliste, soldatite ja talupoegade nõukogu. Sinna saades kuulsin, et olen asjata sõitnud, sest sarnane nõukogu on juba olemas. Ligemal tutvumisel aga selgus, et mingisugune komisjon oli tegevusse astunud ja pärast end Haapsalu Täitevkomiteeks ümber ristinud. Täitevkomitee liikmeks oli ka endine maakonnakomissar Alver. Viimane soovitas, et mina ka liikmeks astuksin ja siis oleks asi korras. Muidugi lükkasin ma selle ettepaneku tagasi.»[60]

Veel enne K. Treufeldti määramist Haapsalusse oli Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitee sinna saatnud Kozelski polgu komitee esimehe lipnik Perno ülesandega luua Haapsalus Sõja-revolutsioonikomitee. Kuid seda ülesannet viimane täita ei saanud, kuna polkovnik A. Tõnisson laskis ta arreteerida. Peale selle seati polkovniku käsul raudteejaamas kuulipildujad üles, et ükski revolutsiooniline väeosa ei saaks linna tulla. Kuid Tõnissoni ei toetanud eesti polk tervikuna, vaid ainult reaktsiooniline ohvitserkond ja väike osa soldateist. Rõhuv enamik eesti polgu soldateist oli inertne mass, keda otsesele Nõukogude-vastasele väljaastumisele oli võimatu kaasa tõmmata. Seepärast oli Tõnisson sunnitud lipnik Perno peagi vabastama, seda enam et viimase kaitseks astus välja

---

[57] Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas. M.-L., 1934, lk. 73.
[58] J. Maide, Ülevaade Eesti vabadussõjast 1918—1920. Tallinn, 1933, lk. 72—73.
[59] «Eesti Teataja» 4. dets. 1917.
[60] «Eesti teataja» 5. dets. 1917.

raadiojaama meeskond ja Tallinnast saabus appi Kozelski polgu soldateid, kes olid toonud kaasa Eestimaa Sõja-revolutsioonikomitee käsu polkovnik Tõnissoni arreteerimiseks. Kuid Tõnisson puges peitu. «Jõudnud 1. eesti polgu staabi juurde,» kirjutatakse raadiojaama komitee ettekandes, «asusime meie täies korras selle ligidale ja osa meeskonnast läks staapi, et arreteerida tähendatud isik, kuid teda ei olnud siin ja keegi ei võinud anda meile tema kohta täpseid andmeid. Meie pöördusime täies korras tagasi oma üksusse, jättes mõningatesse asutustesse kontrolli.» [61]

Seekord jäi Haapsalu Sõja-revolutsioonikomitee siiski loomata.

K. Treufeldt jutustab oma mälestustes, et üheks ustavaks seltsimeheks Haapsalus asuvas eesti polgus oli 4. roodus teeniv Rüütel. Viimasega jutuajamisel selgus, et 4. roodu enamik toetab revolutsiooni ja et ka 2. roodus olid poliitilise silmaringi laienemise tundemärgid olemas. Rüütel arvas, et osa soldateid tuleb kahtlemata kaasa. Rüütel ja Treufeldt otsustasid korraldada 4. roodu komitee laiendatud koosoleku, kus Treufeldt kavatses esineda aruandega poliitilisest olukorrast ja rõhutada saksa okupatsiooni ohtu ning eesti kodanluse, eriti 1. eesti polgu juhtkonna äraandlikku osa seoses sellega.[62]

«Koosolek teise päeva õhtul oli elav. Ühel häälel vastuvõetud resolutsioonis nõudsime maakonnavalitsuse likvideerimist, nõukogude organiseerimist ja punakaardi loomist Läänemaal. See esimene võit õhutas edasi, sest tundus, et seljatagune on juba kindlam kui linna tulemisel.» [63]

Novembri lõpul käis poliitilisel ülesandel Haapsalus Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee liige R. Vakmann, kes viibis ka 1. eesti polgu soldatite kasarmus. Soldatid olid relvadeta, osalt jalanõudeta ja soojade riieteta. 28. novembril toimus miiting, kus kõneles R. Vakmann. Miitingu organiseerimisel ja läbiviimisel püüti viimasele ohvitseride poolt teha igasuguseid takistusi: polgukomitees ei tahetud miitingut kokku kutsuda, teatati sellest hilja roodudesse jne. Polgu «parem kiht» organiseeris end koosolekuks küllalt hästi. Miitingule ilmusid ohvitserid ja soldatite hulgast mõned «eesti paremad pojad». Pärast kõnet ja vastuvaidlusi ei antud kõnelejale lõppsõna ja lõpetati koosolek kiiresti.[64] Ohvitserid tahtsid R. Vakmanni arreteerida, kuid soldatid asusid teda kaitsma, viisid ta endi vahel koosolekuruumist välja ja läksid teda saatma. Ohvitserid oma salgaga käisid tükk maad järel ja tegid sapiseid märkusi, kuid vahele segada ei julgenud.[65]

K. Treufeldtil algasid järjekindlad ja visad läbirääkimised 1. eesti polgu soldatitega, keda seni oli poliitiliselt pimeduses hoitud. Põhjaliku murranguni küll veel ei jõutud, kuid paljudele soldatitele õnnestus olukorda selgitada. 30. novembril võeti polgukomitee koosolekul vastu järgmine otsus: «Tunnistame töörahva ja sõjaväelaste täitevkomitee loomise Haapsalus tingimata tarvilikuks. Täitevkomitee on tarvis kõige hiljem 10. detsembril kokku kutsuda.» [66]

30. novembril 1917 tühistas K. Treufeldt Ajutise Valitsuse maakonnakomissari E. Alveri volitused ja võttis temalt asjaajamise üle.[67] Maakonnavalitsus ja tema esimees A. Saar, eesti soost mõisnik Taeblast, Haapsalu lähedalt, jäi aga veel kohale.

Pärast maakonnakomissari ameti ülevõtmist kirjutas K. Treufeldt kõigile valdade maatameeste ja väikemaapidajate komiteedele, et nad ruttaksid töörahva nõukogude valimistega, sest vaja on maakonna töörahva nõukogu kokku kutsuda ja valida täitevkomitee. Ühtlasi teatas ta, et lähemal ajal tuleb kokku Haapsalu Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu.[68]

---

[61] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 421—422; E. Laaman, Eesti iseseisvuse sünd. Tartu, 1936, lk. 175—176.

[62] Karl Treufeldt, Punakaardi organiseerimisest Läänemaal. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 366—367.

[63] Sealsamas, lk. 367.

[64] «Eesti Teataja» 4. dets. 1917.

[65] Rudolf Vakmann, Mälestusi ja märkusi Tallinna punakaardist. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 114.

[66] «Eesti Teataja» 5. dets. 1917.

[67] ORRKA. f. R-1295, nim. 1, s.-ü. 9, l. 3.

[68] «Eesti Teataja» 6. dets. 1917.

Treufeldtilt kuuleme, et novembri lõpul ja detsembri algul töötasid Haapsalu bolševikud nii nõukogude võimu kindlustamisel kui ka töörahva relvastatud jõu — punakaardi — organiseerimisel. Ta märgib, et selles töös olid tal abiks 1. eesti polgu komitee esimees S. Jaanus, 4. roodu komitee liige Rüütel, soldat Lepp, kohalik tööline Oun ning madrused Sujetin ja Stoljarov. Polgukomitee esimees S. Jaanus olnud Treufeldti teatel varem esseeride seisukohal, kuid tulnud nüüd üle bolševike poole ning toonud endaga kaasa rohkesti oma poolehoidjaid. Stoljarov ja Sujetin tõid nõukogude võimu poole endaga kaasa kõik raadiojaama madrused.[69]

3. ja 4. detsembril 1917 toimus Tallinnas Eestimaa maatameeste konverents, kust võtsid osa ka Läänemaa valdade saadikud. Viimased organiseerisid siin Ajutise Läänemaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee, kelle esimeheks valiti V. Kersa (Palivere vallast) ja kirjatoimetajaks J. Kreek. Samas pidas Ajutine Täitevkomitee ära ka oma esimese koosoleku, kus otsustati kõigile valdadele teatada, et neis kohtades, kus töörahva nõukogusid veel ei ole, peavad need olema valitud 17. detsembriks. Samaks ajaks tuli esindajad saata Haapsalusse maakonna Töörahva Nõukogu koosolekule, mille päevakorras oli 1) täitevkomitee valimine, 2) saadikute valimine Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogusse ja 3) mõisate ülevõtmise küsimus.[70]

Läänemaa Töörahva Nõukogu koosolek, mida tuntakse ka Läänemaa töörahva nõukogude esindajate kongressi nimetuse all, algas 17. detsembril 1917. Mõnes vallas ei olnud veel jõutud nõukogusid valida, mille tõttu nende esindajad puudusid.

Kodanliku kontrrevolutsioonilise maakonnavalitsuse tegevuse arutamisel teatas Pork, et maakonnavalitsus on vallamaksude maksmise ära keelanud, et raha bolševike kätte ei satuks. Ühel häälel otsustati maakonna maanõukogu ja maakonnavalitsus laiali saata ja inventar, raamatupidamine ning asjaajamine Täitevkomitee kätte anda.[71]

Läänemaa Töörahva Nõukogu Täitevkomiteesse valiti K. Treufeldt, R. Müller, Seeberg, Haapsalu Tööliste ja Soldatite Nõukogusse Treufeldt, Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogusse Särlep.[72]

Täitevkomitee koosseisus moodustati põllumajandus-, toitlus-, haridus-, administratiiv-, töökaitse-, hoolekande-, rahvamiilitsa-, teede- ning tehnika- ja tervishoiuosakond.

Esseerid M. Bleimanniga eesotsas tegid katset Läänemaa Töörahva Nõukogu tööd nurja ajada. Nende nn. «Talupoegade Ühisuse «Kõigi» Keskkomitee» korraldas Töörahva Nõukogu istungitega ühel ajal oma koosoleku, kuhu olid kutsutud Läänemaa maatamehed, põllutöölised ja väikekohapidajad. Kuid esseeride koosolekule ilmus ainult kaks inimest, hoolimata sellest, et nad olid sellele teinud palju reklaami.[73]

Läänemaa Töörahva Nõukogu teine koosolek, millest võtsid osa 19 valla esindajad ja kus võeti vastu mitmed tähtsad otsused, toimus 14. jaanuaril.

Toitlusolude kergendamiseks otsustati kõik viljatagavarad maal arvele võtta, neilt aga, kes vilja peidavad, see konfiskeerida. Viljavedu ja -müük taheti seada kindla kontrolli alla, et panna piir spekulatsioonile. Arvele võetud vili kavatseti välja jaotada kindla normi järgi.[74]

Täiendavalt valiti Täitevkomiteesse Allik (haridus- ja tervishoiuosakonna juhatajaks) ja Raasi (põllumajandus-, teede- ja tehnikaosakonna juhatajaks).

1. eesti polk otsustati reorganiseerida ning jätta sõjaväeteenistusse ainult töölised ja kehvtalupojad. Otsuse täideviimine pandi polgukomissar S. Jaanusele, kes seda aga ei jõudnud ellu viia.[75]

---

[69] Karl Treufeldt, Punakaardi organiseerimisest Läänemaal. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 368.

[70] «Eesti Teataja» 9. dets. 1917.

[71] «Eesti Teataja» 3. jaan. 1918.

[72] Sealsamas.

[73] Villem Kersa, Palivere punakaardisalga tegevusest. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 487.

[74] «Eesti Teataja» 30. jaan. 1918.

[75] Villem Kersa, Palivere punakaardisalga tegevusest. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 487; ORRKA, f. R-1292, nim. 1, s.-ü. 6, l. 1—7.

Haapsalus ja Läänemaa valdades organiseeriti ka punakaart ja moodustati maakondlik revolutsiooniline tribunal. Maakonna Täitevkomitee enda peamine tegevus seisis mõisate ülevõtmise organiseerimises.

4. Pärnumaa

Pärnus valiti tööliste ja soldatite saadikute nõukogu ja VSDT(b)P organisatsioon juba kevadel, varsti pärast tsaarivalitsuse kukutamist, nagu jutustab I. Vaimann oma mälestustes.[76] Pärnu bolševistliku meelsusega töölised olid endale kõige tähtsamaks ülesandeks seadnud parteiorganisatsiooni loomise, mis teostatigi märtsi lõpul. Bolševikud juhtisid ka töörahva nõukogude organiseerimist ja nende tööd.

Kuid ka Pärnu kodanlus ilmutas suurt poliitilist aktiivsust ja püüdis kohapeal luua endale meelepärast, nn. «kõigi kodanike» nõukogu. See nõukogu loodigi üsna omapärasel viisil. Pärnu kodanluse liidrid Hugo Kuusner ja Nikolai Talts kutsusid kokku koosoleku, millest võtsid osa tsaariaegse linnavolikogu liikmed. Samuti olid nad sinna kutsunud ka sõjaväelasi, kelle poliitiline meelsus oli veel välja kujunemata. Niimoodi meisterdati valmis «tööliste, soldatite ja kodanike nõukogu», kes valis 35-liikmelise täitevkomitee eesotsas tagurliku ohvitseri staabikapten Poljakoviga.

Mõistagi ei saanud Pärnu töölised niisugust nõukogu ja tema täitevkomiteed õigeks töörahva esinduseks tunnistada ning siinsed bolševikud organiseerisid Tallinna seltsimeeste kaasabil linna tööliste ja soldatite saadikute nõukogu valimised.

Suvel hakkasid Pärnu Nõukogusse oma esindajaid saatma ka linnalähedaste valdade tööliste ja maatameeste nõukogud ning nii muutus Pärnu Linna Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu ülemaakondlikuks Töörahva Nõukoguks. Ka selles nõukogus saavutasid kodanluse sabarakud — esseerid ja menševikud — esialgu enamuse ning püüdsid tema tegevust takistada, kuid VSDT(b)P Pärnu organisatsiooni pideva selgitustöö tulemusena hakkas linnaelanike hulgas ja ka nõukogus revolutsiooniline meelsus süvenema.

I. Vaimann kirjutab oma kõnesolevates mälestustes, et kui ta septembris sõjaväest lõplikult vabanes ja Pärnu tuli, oli nõukogus enamus juba kindlalt bolševike käes. Vaimann, kes oli asunud tööle Täitevkomiteesse, valiti komitee liikmeks ja sekretäriks.[77] Aktiivset osa hakkasid linnas ja maakonnas nõukogude võimu kindlustamisel etendama oktoobrikuu lõpul Pärnusse saabunud bolševikud M. Kerres, D. Paist ja I. Pravon.

Martin Kerres saabus Pärnu Petrogradi Sõja-revolutsioonikomitee volinikuna. Parteisse oli ta astunud Petrogradis. Kui keskustest bolševikke kohtadele suunati, palus temagi end kodukanti saata. Kohe pärast Oktoobrit täiendati täitevkomitee koosseisu veel mitmete kommunistidega.[78]

Pärnu Sõja-revolutsioonikomitee, kelle esimeheks sai lipnik Robatševski, asetäitjaks Karjagin ja sekretäriks A. Slezin, valiti 29. oktoobril Pärnumaa Töörahva Nõukogu Täitevkomitee ning roodude, komandode ja patareide esindajate koosolekul.

Üleskutses, mis järgmisel päeval avaldati, öeldakse, et uus, revolutsiooniline võim on rahva võim ja et komitee seisab valvel töörahva huvide eest, surub maha kontrrevolutsiooni katsed rikkuda avalikku korda ning kodanike julgeolekut. Ta taotleb maa andmist talurahva kätte ja hoolitseb kaupade ning toiduainete õiglase jaotamise eest.[79]

Samal päeval pidasid Mõisakülas koosolekut ka maakonna maatameeste esindajad. Poliitilisest olukorrast andis neile ülevaate Jaan Sihver. Nõupidamine tervitas palavalt uut rahvavalitsust, võttis tema platvormi omaks ja tõotas kõigest jõust kaasa töötada, et rahva tõsised nõudmised teostuksid.[80]

---

[76] I. Vaimann, Inimesed, sündmused, aastad. Mälestusi. Tallinn, 1963, lk. 56—57.
[77] Sealsamas, lk. 58.
[78] Sealsamas, lk. 59.
[79] Andrei Slezin, Pärnu Revolutsiooniline Sõjakomitee Oktoobripäevil. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 289.
[80] «Maatamees» 2. nov. 1917.

Suure rõõmuga tervitasid Oktoobrirevolutsiooni võitu Petrogradis Sindi töölised. Sindi vabriku parteiorganisatsioon kutsus 28. oktoobril kokku tööliste üldkoosoleku, kus kõneldi sellest, et II ülevenemaaline nõukogude kongress on võtnud kogu võimu nõukogude kätte, et on moodustatud esimene nõukogude valitsus — Rahvakomissaride Nõukogu — V. I. Leniniga eesotsas ja et kongress on vastu võtnud rahu- ja maadekreedi. Üldkoosolek võttis ühel häälel vastu resolutsiooni, milles öeldakse:

«Meie, Sindi organiseeritud töölised, tervitame suurt riigipööret, valmis olles kõike meie vaimlist ja kehalist jõudu tööliste ja talupoegade võimu toetamiseks ohverdama. Imestame ja austame seda südidust ja eneseohverdamist, mis seltsimehed Peterburi töölised ja soldatid ärevatel päevadel üles näitasid. Meie kõik tundsime nendele kaasa, kui nad barrikaadidel vasturevolutsiooni pea — Kerenski ja tema alatute kannupoiste vastu võitlesivad. Iga tilk verd, mis meie vahvad seltsimehed valasid, on meie töötava klassi õigused kindlustanud ja võidu kodanluse ja kapitalismi üle ligemale toonud. Meie nõuame, et vasturevolutsiooni esindaja Kerenski kinni saaks võetud ja revolutsioonilise rahva kohtu kätte antud ja tema üle kõige valjemat kohut mõistetakse.» [81]

Pärnumaa Töörahva Nõukogu Täitevkomiteed ja Pärnu Sõja-revolutsioonikomiteed toetas rahva ja sõjaväe enamik. Kuid revolutsiooni poole ei olnud veel kõik väeosad üle tulnud. Pärnu piirkonnas aga oli sõjaväge rohkesti, kokku ligemale 50 000 meest, ja garnisoni ülemaks — purutagurlik kindral. Kerenski saatis Pärnusse ühe telegrammi teise järel, paludes abi, ja mitmed ohvitserid tegidki katset talle Gatšinasse appi minna. Olukorra selgitamiseks peeti vajalikuks korraldada Pärnu piirkonna väeosade konverents, mille ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks moodustati komisjon.

Kuna Pärnu maakonna tööliste ja soldatite saadikute nõukogudes moodustasid sõjaväelaste saadikud suure osa, tuli poliitilisele tööle sõjaväelaste hulgas suurt tähelepanu osutada. Kontrrevolutsiooniliselt meelestatud väeosadesse otsustati saata agitaatorid, kes teeksid soldatite hulgas selgitustööd ja saavutaksid murrangu nende meeleolus. Sõja-revolutsioonikomitee sekretär A. Slezin jutustab meeleoludest sealsetes väeosades:

«Mind saadeti koos teiste agitaatoritega löögipataljoni. Meie kohalejõudmisel oli staabi juures parajasti palju soldateid. Jutustasime neile oma tuleku eesmärgist ja ülesannetest ning palusime, et oleks hea, kui saaks kõik soldatid kokku kutsuda. Siis läksime koos väeosa staapi. Seal hakkasid ohvitserid meid igasuguste pilgete ja labaste hüüete saatel näägutama ning isegi sõimama. Lõpuks kutsusid nad vahiposti välja ja andsid sellele käsu meie äraviimiseks arestikambrisse. Meid viidi keldrisse, kus me üle kahe tunni istusime. Vahepeal hakkasid aga soldatid, kes koosolekule olid kogunenud, staabist pärima, kuhu Pärnu Revolutsioonilise Sõjakomitee esindajad jäid. Sellele küsimusele vastati: «Kedagi pole meie juures olnud ega ole ka praegu.» Selle peale tõusis kära ja nõuti meie viivitamatut väljalaskmist. Kära kostis meieni keldrisse. Väeosa juhtkond oli sunnitud meid vabastama.» [82]

Peagi toimus väeosade esindajate konverents. Arutati otsuseid, mis olid tehtud väeosade üldkoosolekuil. Rõhuv enamik sõjaväelasi tõotas, et nad astuvad Sõja-revolutsioonikomitee esimesel kutsel kui üks mees välja kontrrevolutsiooni vastu. Ainult paari väeosa — nn. löögipataljoni ja raskesoomusdiviisi — esindajad kurtsid veel taga kukutatud Ajutist Valitsust. Konverents pooldas täielikult Nõukogude valitsust ja Rahvakomissaride Nõukogu ning keeldus soldateid Gatšinasse saatmast. Kontrrevolutsioonilise meelsusega garnisoniülem otsustati tagandada ja saata diviisikomitee korraldusse.

Garnisoni ülem avaldas algul vastupanu ega tahtnud ei tagasi astuda ega oma valvesalka kõrvaldada, kuid ta oli sunnitud alistuma, sest peale iseenda ja käputäie reaktsiooniliste ohvitseride polnud tal kedagi, kellele oleks võinud tugineda.

Mõned ohvitserid tegid katset oma allüksust Petrogradi alla viia. Kui nad Pärnust vaguneid ei saanud, asusid nad jalgsi teele Valga suunas, lootes neid sealt saada. Kuid Valga Sõja-revolutsioonikomiteed informeeriti Pärnust aegsasti. Valgast saadeti kontr-

---

[81] Henn Jõe, 1917. aasta Sindis. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 379—380.

[82] Andrei Slezin, Pärnu Revolutsiooniline Sõjakomitee Oktoobripäevil. Rmt.: Nõukogude võimu eest, lk. 292.

revolutsioonilistele väeosadele agitaatorid ja sõjalised üksused vastu. Nende selgitustöö mõjul tuli suurem osa soldatitest revolutsiooni poole üle. Tagurlikud ohvitserid arreteeriti ja väeosad formeeriti ümber.[83]

Novembris ja detsembri esimesel poolel valiti paljudes Pärnumaa valdades töörahva nõukogud, mille tõttu 19. ja 20. detsembril 1917 võis korraldada maakonna Töörahva Nõukogu laiendatud koosoleku (konverentsi). Sindi vabriku tööliste üldkoosolekul 22. novembril valiti maakonna nõukogu koosolekule 24 esindajat, kõik bolševikud või nende pooldajad.[84] Kohal olid 23 valla esindajad.

Koosoleku avas uus maakonnakomissar Paist. Mõnest vallast olid arusaamatuse tõttu ilmunud kõik valla töörahva nõukogu liikmed. Neile, kes ei olnud esindajad, lubati koosolekust osa võtta ainult nõuandva häälega.

Koosolekul arutati olukorda valdades, peamiselt mõisate ülevõtmise ja nende töö korraldamise küsimusi. Kurdeti loomatoidu puuduse ja varanduste sihikindla hävitamise üle mõisnike poolt. Et mõisa varade hävitamisele lõppu teha, soovitati mõisad ruttu üle võtta ja asjatundjad-instruktorid ametisse panna, kes mõisate majapidamises juhatust annaksid.

Võeti vastu Täitevkomitee ettepanek vana toitluskomitee kohe laiali saata ja uus valida, samuti endine kodanlik maakonna maanõukogu ja maakonnavalitsus tagandada ning asjaajamine Täitevkomitee kätte võtta.

Maaküsimuses otsustati ühineda hiljuti Tallinnas toimunud ülemaalise maatameeste konverentsi otsustega.

Valiti uus Täitevkomitee, millesse kuulusid D. Paist, M. Kerres, H. Tiidermann, N. Kudesimov, I. Pravon, M. Jakobson ja I. Vaimann.[85]

Pärnumaa Töörahva Nõukogu otsused 19. ja 20. novembrist kutsusid Pärnu linna ja maakonna kodanluse hulgas esile ärevuse, seda enam et Täitevkomitee asus neid otsuseid kohe ellu viima. Seni oli kodanlus kuidagi leppinud sellega, et maakonnakomissari koht advokaat N. Taltsilt üle võeti. Nüüd ähvardas laialisaatmine kogu kodanlikku võimuaparaati maakonnas.

28. detsembril 1917 võeti üle toitluskomitee ja arreteeriti tema esimees H. Kuusner kuritarvituste pärast. Siis aeti laiali Kerenski-aegne maanõukogu ja võeti üle maakonnavalitsus, kusjuures viimase asjaajamine anti Täitevkomitee kätte. Kassast leiti vaid 67 kopikat raha, kõik muu olid härrad «maanõunikud» ära viinud. «Eesti Teataja» kirjutas kodanliku võimuaparaadi likvideerimise kohta Pärnus:

«Laialisaatmine sündis Eesti sõjaväelaste algatusel. Kodanlased eksisid, kui nad arvasid, et eesti sõjamees-proletaarlane toetab Eesti mustasajalist kodanlust. Lähematel päevadel tuleb järg linna ja maakonna miilitsa ja näljutamise (toitluse) valitsuse kätte. Nii rändab ka senine linnavalitsus kolikambrisse, sest seal ei ole ühtegi töölisesindajat. Võetakse ette uued valimised.»[86]

(Järgneb)

---

[83] Sealsamas, lk. 293.
[84] «Tööline» 30. nov. 1917.
[85] ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 214, l. 1.
[86] «Eesti Teataja» 4. jaan. 1918.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TOIMETISED. XVI KÖIDE
ÜHISKONNATEADUSED. 1967, Nr. 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР. ТОМ XVI
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ. 1967, № 3

M. PETROV

TÖÖSTUSE, TRANSPORDI JA PANKADE NATSIONALISEERIMINE EESTIS 1917.—1918. AASTAL

Tööstuse sotsialistlikele alustele üleviimisel oli nõukogude võimuorganite esimeseks sammuks tööliskontrolli kehtestamine tootmise ja produktide jaotamise üle. Käsitlesime seda teemat uurimuses «Võitlus tööliskontrolli eest Eestis Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise ajal», mis ilmus samas ajakirjas 1962. aastal.[1] Käesolevas vaatleme tootmise reorganiseerimise ja organiseerimisega seoses olevaid küsimusi — tööstuse, transpordi ja pankade natsionaliseerimist —, mille lahendamisele proletariaadi diktatuuri organid asusid pärast nõukogude võimu võitu Eestis.

*

Tööliskontrolli kehtestamisega tootmise ja produktide jaotamise üle valmistati ette tööstuse natsionaliseerimist. Kasvades üle tööstuse juhtimiseks tööliste poolt, rikastas ta kontrollist osavõtvaid töölisi tootmise organiseerimise ja ettevõtete juhtimise kogemustega ning aitas nii tööliste hulgast ette valmistada sotsialistliku tootmise organisaatoreid ja juhte.

Tööliskontrolli kehtestamise kõrval astus Nõukogude valitsus juba esimestel päevadel pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu samme, et luua tööstuse reguleerimiseks ja juhtimiseks riiklikud organid ning panna piir süvenevale majanduslikule laosele ja tootmise allamäge minekule, mille oli esile kutsunud sõda ja kontrrevolutsioonilise kodanluse poliitika. 11. novembril 1917 moodustas Rahvakomissaride Nõukogu komisjoni, kelle ülesandeks oli organiseerida Kõrgem Rahvamajanduse Nõukogu. Viimasest pidi kujunema, nagu õpetas V. I. Lenin, «majanduse alal samasugune võitlusorgan kapitalistide ja mõisnike vastu võitlemiseks, nagu poliitika alal on seda Rahvakomissaride Nõukogu»[2].

1. detsembril 1917 võttiski Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee vastu Kõrgema Rahvamajanduse Nõukogu loomise dekreedi. Nõukogu ülesandeks nähti ette rahvamajanduse ja riigi finantside organiseerimine. Sel eesmärgil pidi ta välja töötama riigi majanduselu reguleerimise üldised normid ja plaani ning kooskõlastama ja seostama vastavate kesk- ja kohalike asutuste (kütuse-, metalli-, transpordi- ja teistes küsimustes olemasolevate nõupidamiste) tegevust.

Eestis tegelesid kuni tootmist reguleerivate ja organiseerivate kesksete majandusorganite loomiseni tööstuse juhtimisega tööliste ja soldatite saadikute nõukogud ja sõjarevolutsioonikomiteed või nende ja ametiühingute juures eriti selleks loodud osakonnad, komisjonid ja komiteed.

Tallinnas reguleeris ja organiseeris pärast nõukogude võimu kehtestamist tootmist Tallinna Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu juures 1917. aasta novembri keskel

---

[1] «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1962, nr. 4, lk. 310—325.

[2] V. I. Lenin, Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee istung 1. (14.) detsembril 1917. Sõnavõtt Kõrgema Rahvamajanduse Nõukogu loomise küsimuses. Teosed, 36. kd., lk. 414.

loodud tehaste taastamise komisjon, kasutades oma töös ära kodanluse poolt organiseeritud Tehasenõupidamise aparaati. Komisjon tegi palju tootmise organiseerimisel ja tehaste taastamisel, millede normaalne tegevus oli katkestatud evakueerimise tagajärjel. Kuni Saksa armee Eestisse tungimiseni jätkasid oma tööd vagunitehas «Dvigatel», Krulli Masinatehas, Mayeri Keemiavabrik, Wiegandi Masinatehas, Balti Manufaktuur, Lutheri Mehhaaniline Puutööstus ja paljud teised.[3] Ta astus samme ka selleks, et «Volta» uuesti tööd alustaks, kuigi viimase seadmed ja materjalid olid peaaegu kõik juba evakueeritud. Tehas kavatseti muuta kaubavagunite remonditöökojaks, mis pidi iga kuu remontima 300 vagunit. Edaspidi kavatseti «Volta» jälle elektrotehnikatehasena käiku lasta.[4]

Tööstuse taastamisega linna piirides tegeles ka Tallinna Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu juures loodud demobiliseerimiskomisjon. 1917. aasta detsembris ühendas Tallinna Nõukogu selle ja Tallinna Linnavolikogu poolt loodud demobiliseerimiskomisjoni üheks tööstuse demobiliseerimise komisjoniks, kes hakkas töötama nõukogu juures.[5] Komisjonil oli 1) tööstuse taastamise ja demobiliseerimise sektsioon, 2) ühiskondlike tööde organiseerimise sektsioon ja tööbörs, 3) transpordi- ja kaubandussektsioon, 4) sõjatööstuse jääkide utiliseerimise ja sõjavägede demobiliseerimise sektsioon ja 5) põllumajandussektsioon.[6]

Sõjatööstuse jääkide utiliseerimise sektsioon arendas oma tegevust Peeter Suure merekindluses, Tallinna kindlustatud rajoonis ja 12. armee paiknemisalal. Intendantuuri, Sõjatööstuse Komitee ja armee ning laevastiku demokraatlike organisatsioonide esindajate abi kasutades pidi komisjon hoolt kandma sõjalise varustuse õigeaegse kokkukogumise, säilitamise ja remondi ning otstarbeka jaotuse eest. Sektsioon moodustas tööliste salgad, kes asusid välja selgitama olemasolevaid sõjavarustuse töökodasid, ladusid jne.

Transpordi- ja kaubandussektsioon demobiliseeris sõjalaevastikku ja aitas rahuaja rööbastele juhtida kaubalaevastiku tööd, hankis ülevaate sadamate seisukorrast, et taastada nende normaalset tegevust, organiseeris laevade remontimist ja uute ehitamist jne. Selle sektsiooni tööd juhtis bolševik V. Velman.[7]

Tööstuse taastamise ja demobiliseerimise sektsioon kandis hoolt, et Tallinna tehastes hakati remontima vaguneid ja valmistama nende tagavaraosasid, tema algatusel seati korda ka raudtee elevaatoreid, remonditi autosid ja hakati tootma turbamasinaid. Kuna lähenesid kevadised põllutööd, tehti Rotermanni Tehastele ülesandeks hakata tootma põllutööriistu.[8]

1917. aasta detsembri alguses asusid bolševikud looma üle-eestilist rahvamajandusorganit. 5. detsembril otsustas Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee Töökomissariaadi asemele luua Eesti Rahvamajanduse Nõukogu.[9] Seda küsimust arutati põhjalikult Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee bolševike fraktsiooni, Tallinna Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu, Tallinna Linnavolikogu, ajalehtede «Tööline» ja «Eesti Teataja» toimetuste, VSDT(b)P Tallinna Komitee, ametiühingute ja vabriku-tehasekomiteede esindajate nõupidamisel. Ära kuulanud bolševik N. Härma ettekande, tunnistasid nõupidamisest osavõtjad vajalikuks luua Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee juures osakonna (komissariaadi) õigustega Rahvamajanduse Nõukogu, kelle tegevuspiirkond pidi haarama kogu Eesti.[10] Ta tuli komplekteerida vabriku-tehasekomiteede ja ametiühingute, tööliste ja soldatite saadikute nõukogude ja Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee esindajatest. Nõukogu loomiseks valiti nõupidamisel üheksaliikmeline organiseerimiskomisjon, kelle koosseisu teiste hulgas

---

[3] RAKA (= Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 1804, nim. 2, s.-ü. 2907, l. 303.
[4] RAKA, f. 219, nim. 1, s.-ü. 217, l. 168—169.
[5] ORRKA (= Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv), f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 13—14.
[6] RAKA, f. 218, nim. 1, s.-ü. 49, l. 3.
[7] TLA (= Tallinna Linnaarhiiv), f. 195, nim. 3, s.-ü. 182, l. 5—6.
[8] RAKA, f. 218, nim. 1, s.-ü. 49, l. 4.
[9] «Eesti Teataja» 9. dets. 1917.
[10] «Maatamees» 25. (12.) jaan. 1918.

kuulusid ka V. Kingissepp, N. Janson, G. Sokolov, O. Rästas, J. Rästas, N. Härm ja R. Ikmelt.[11]

Ära kuulanud bolševik N. Jansoni ettekande, otsustas sama nõupidamine ühendada ametiühingute liidud ja vabriku-tehasekomiteed ühtsesse töölisorganisatsiooni — tootmisharulistesse ametiühingutesse.[12]

13. jaanuaril 1918 avaldas Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee oma otsuse Eesti Rahvamajanduse Nõukogu kui Eesti rahvamajanduse juhtimise keskse organi loomise kohta. Nõukogu koosseisu kuulus 85 liiget, kelledest 30 esindasid vabriku-tehasekomiteesid, 26 ametiühinguid, 5 Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomiteed ja 24 Tallinna, Tartu ja Narva linna ning üheksa maakonna töörahva saadikute nõukogusid.[13]

Tööstuse juhtimiseks ja tootmise organiseerimiseks kohtadel loodi kohalikud rahvamajanduse nõukogud või tööstusosakonnad tööliste ja soldatite saadikute nõukogude juures. Jaanuaris 1918 alustas Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu juures teiste osakondade kõrval tööd ka komissariaadi õigustes tööstusosakond, keda hakkas juhtima bolševik N. Janson.[14] Tööstuskomissari juures loodi 20-liikmeline nõukogu, kes koosnes 5 ametiühingute, 5 haigekassade, 5 Töölisvanemate Nõukogu Keskkomitee ja 5 Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu esindajast.[15]

Narvas juhtis linna majanduselu Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Saadikute Nõukogu. Juba 29. novembril 1917 oli Nõukogu Täitevkomitee juures loodud tööliste küsimuste ja vabrikute-tehaste osakond, keda juhtisid bolševikud V. Anni ja A. Tiiman.[16] Hiljem nimetati ta ümber tööosakonnaks. Peale selle osakonna juhtis Narva majanduselu, peamiselt küll vabrikute ja tehaste tootmistegevust, ka linna Vabriku-Tehasekomiteede Keskbüroo, kes vastavalt Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Saadikute Nõukogu Täitevkomitee 31. detsembri 1917. aasta otsusele liideti Nõukogu Täitevkomitee tööosakonnaga viimase allosakonnana.[17]

12. jaanuaril 1918 moodustas Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Saadikute Nõukogu Täitevkomitee linna kõigi majandusküsimuste ja linna ning ümbruskonna toitlustusküsimuste lahendamiseks 20-liikmelise Majandusnõukogu, kelle koosseisu kuulusid Täitevkomitee osakonnajuhatajad, Toitluskomitee liikmed ja vabrikute ning tehaste esindajad.[18] Siitpeale ei olnud Narvas teisi asutusi rahvamajanduse juhtimiseks.

Tartus juhtis linna majanduselu pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu Tartu Tööliste, Soldatite ja Üliõpilaste Saadikute Nõukogu Täitevkomitee ja tema tööosakond. Varem linnaomavalitsusele kuulunud linnamajanduse juhtimiseks valiti viieliikmeline majanduskomisjon.[19] 21. jaanuaril loodi Tartu ametiühingute ja vabriku-tehasekomiteede konverentsil 13-liikmeline Rahvamajanduse Nõukogu, kelle presiidiumi esimeheks valiti bolševik A. Blaufeldt. Konverents tegi Rahvamajanduse Nõukogule ülesandeks juhtida tootmise arendamist, reguleerida tema üldsuunda, arendada kohalikku tööstust ja varustada teda vajalike tooraineteega, võideldа tööpuuduse vastu, organiseerida tööbörs ja tööliste kindlustamist ning lahendada muid majanduselu küsimusi.[20]

Konverentsi näpunäidete järgi toimides võttis Nõukogu juba kahe päeva jooksul arvele kõik linnas asuvad ettevõtted, selgitas välja nende tootmissuunad ning astus samme toorainete ja kütuse saamiseks. Nõukogude valitsuse poolt väljaantud «Tööliste kindlustamise dekreedi» elluviimiseks valiti kolmeliikmeline komisjon.[21] Tartu Rahvama-

---

[11] Sealsamas.
[12] Sealsamas.
[13] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1957, lk. 594—595.
[14] ORRKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 2, l. 22—23.
[15] ORRKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 2, l. 28—29.
[16] ORRKA, f. R-1233, nim. 1, s.-ü. 10, l. 32.
[17] Sealsamas, l. 45.
[18] Sealsamas, l. 57.
[19] «Молот», 28. января 1918.
[20] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 643—644.
[21] «Edasi» 19. veebr. 1918.

janduse Nõukogu ajas laiali kodanluse loodud Sõjatööstuse Komitee ja võttis tema lahendada olnud küsimused oma kompetentsi. Samuti likvideeris nõukogu ka vabrikuinspektsiooni ning pani tema ülesanded oma tehnikaosakonnale. Jõelaevastik otsustati natsionaliseerida lähemal ajal.[22]

Väiksemates linnades, kus leidus vaid väiketööstusettevõtteid, rahvamajanduse nõukogusid ei loodud, vaid piirduti sellega, et kohaliku nõukogu juures loodi rajooni majanduselu juhtimiseks vastavad osakonnad, lähtudes tööstuse arengu tasemest ja iseloomust. Nii organiseeriti Viljandi Tööliste, Soldatite ja Talupoegade Saadikute Nõukogu Täitevkomitee juures töö-, töökaitse- ja kaubandus-, metsa- ja põllumajandus- ning tehnikaosakond. Töö-, töökaitse- ja kaubandusosakonna juhatajaks sai bolševik Jaan Vanakamar,[23] kes oma elukutselt oli kunstnik. Võru Täitevkomitee juures loodi rahvamajandusosakond eesotsas bolševik K. Rimmiga.[24]

Kohalike rahvamajanduse nõukogude ja saadikute nõukogude täitevkomiteede majandusosakondade põhimääruse, mis fikseeris nende ülesanded ja õigused, töötas välja Kõrgem Rahvamajanduse Nõukogu. Kohalike rahvamajanduse nõukogude kompetentsi kuulus põhimõtteliste ja kogu rajooni haaravate majandusküsimuste arutamine ja lahendamine, tööliskontrolli kohapealsete organite tegevuse ühtlustamine, nendevaheliste suhete reguleerimine ja neile vastavate üksikasjalike instruktsioonide väljatöötamine. Kõrgema Rahvamajanduse Nõukogu kontrolli all juhtisid kohalikud rahvamajanduse nõukogud riigi kätte läinud ettevõtete tegevust. Nad lahendasid konflikte, millega kohapeal hakkama ei saadud, selgitasid välja rajooni kütuse-, tooraine-, materjalide ja poolfabrikaatide, tootmisriistade, tööjõu- ja transpordivahendite vajaduse ning pidasid kõige selle kohta arvestust. Astudes samme elanikkonna, põllumajanduse jt. vajaduste rahuldamiseks ning majanduslike puuduste kõrvaldamiseks, jaotasid nad tehaste vahel tellimusi, reguleerisid transporti, kehtestasid finantskontrolli jne. Kohaliku majanduselu organiseerimisel ja reguleerimisel olid nad kohustatud lähtuma nii üldriiklikest kui ka kohalikest huvidest.

Üheaegselt nõukogude majandusorganite loomisega toimus tööstust ja transporti juhtinud kodanlike asutuste likvideerimine. 9. detsembril 1917 otsustas Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee teha lõpu Tallinna Tööstusrajooni Tehasenõupidamisele kui kodanluse organile. Viimase asjaajamine, varad, sularaha ja krediit otsustati kuni Eesti rahvamajanduskomitee (rahvamajanduse nõukogu) loomiseni anda Töölisvanemate Nõukogu Keskkomitee käsutusse. Oma otsusest informeeris Täitevkomitee ka Rahvakomissaride Nõukogu.[25]

Selle Täitevkomitee otsuse elluviimise tegi Töölisvanemate Keskkomitee ülesandeks bolševikele Kleserile, Härmale ja Leppikule. Nood ilmusid 10. detsembril punakaartlaste saatel Tehasenõupidamise ruumidesse ning võtsid oma valdusse asjaajamise ja kassa.[26] Kogu seda operatsiooni juhtis V. Kingissepp.[27]

Kuni ei olnud loodud Rahvamajanduse Nõukogu, kasutasid bolševikud Eesti tööstuse juhtimiseks Tehasenõupidamise aparaati, eemaldanud sellest kodanluse ja kokkuleplaste esindajad. 11. detsembril 1917 toimunud Töölisvanemate Nõukogu ja Ametiühingute Keskbüroo esindajate ühisel koosolekul valiti ümberkorraldatud Tehasenõupidamise esimeheks Eduard Muss ja sekretäriks Nikolai Härm.[28]

Detsembri lõpul anti reorganiseeritud Tehasenõupidamisele Töölisvanemate Keskkomitee otsusel üle Kubermangu Kütusekomitee, et parandada ettevõtete varustamist kütusega.[29]

Tööstuse ümberkorraldamisest ja organiseerimisest võttis aktiivselt osa ka Eesti

---

[22] «Edasi» 20. veebr. 1918.
[23] «Töörahva Hääl» 29. dets. 1917.
[24] «Rahva Hääl» 20. dets. 1917.
[25] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 513.
[26] ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 12, l. 87.
[27] ORRKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 198.
[28] RAKA, f. 218, nim. 1, s.-ü. 22, l. 23.
[29] EKPA (= Eestimaa Kommunistliku Partei Arhiiv), f. 6364, nim. 1, s.-ü. 142, l. 16.

Sõja-revolutsioonikomitee. Ta saatis oma komissare välja selgitama kütuse-, tooraine- ja materjaliladusid ning toiduainete tagavarade asukohti. Ta tegeles ettevõtete evakueerimise ja tööliskontrolli sisseseadmise küsimustega ning astus samme ettevõtete varustamiseks toorainega. Ta kandis hoolt tööpuuduse likvideerimise eest, kiites sellest seisukohast lähtudes heaks Valga Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu algatuse ühiskondlike tööde organiseerimisel, keelates ära ületunnitööde tegemise jne.

Sõja-revolutsioonikomitee eeskuju järgides valisid ka vabriku-tehasekomiteed oma liikmete hulgast tööliskomissare, kellele tehti ülesandeks jälgida üht või teist tootmisala ettevõtetes. Nagu juba eespool märkisime, pandi komissarid tööliskomiteede poolt ametisse Vene-Balti Laevatehases, Fr. Krulli Masinatehases ja mitmel pool mujal. Peale selle määrasid tööliskomiteed oma komissarid ka aktsiaseltside juhatustesse. Vene-Balti Laevatehase tööliskomitee näiteks määras juba 24. novembril 1917 bolševikud A. Rjabovi ja I. Fedotovi aktsiaseltsi juhatuse komissarideks.[30] 1918. aasta jaanuaris võtsid viimased töörahvakomissari A. Šljapnikovi korraldusel tehase juhtimise enda kätte.[31] Komissaride kontrolli all oli ka Loode Laeva- ja Mehhaanikatehase aktsiaseltsi juhatus.

Komissaride instituudi loomise ja tööliste aktsiaseltside juhatustesse määramise eesmärgiks oli peale kõige muu ka neile ettevõtete juhtimise kogemuste andmine, mis oli üheks teeks üleminekul tehaste juhtimisele tööliste poolt. VI ülevenemaalisel erakorralisel nõukogude kongressil esinedes märkis V. I. Lenin, «et me tööliskontrollilt, mis kõigispeamistes tööstusharudes paratamatult pidi jääma kaootiliseks, killustatuks, algeliseks, poolikuks, oleme jõudnud tööstuse töölisjuhtimiseni üleriigilises ulatuses».[32]

Kõrgemaks organiks, kes Eestis tegeles tootmise reguleerimise ja organiseerimisega ning rahvamajanduse juhtimisega, oli Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee. Ta võttis vastu otsuse tööliskontrolli kehtestamiseks, seadis sisse kontrolli paberi kulutamise üle, kehtestas riidekaupade arvelevõtmise ja kulutamise ning pankade kontrollimise korra, otsustas Rahvamajanduse Nõukogu loomise, töö jätkamise saeveskites ja paljud teised rahvamajanduse küsimused.

Piirates kodanlaste tegevust ning allutades selle tööliskontrollile, ei aidanud Täitevkomitee oma otsustega kaasa mitte ainult tootmise organiseerimisele, vaid valmistas ette ka tingimusi igasuguse tootmisriistade ja -vahendite eraomanduse likvideerimiseks ning sotsialistliku majanduse loomiseks. Proletariaadi diktatuuri kehtestamisega ja tööliskontrolli eduka rakendamisega ning sel teel tööliskassile tootmise organiseerimise ja juhtimise kogemuste andmisega, samuti riiklike tööstuse reguleerimise juhtimise organite ellukutsumisega loodi, kriipsutatakse veel kord alla, vajalikud eeldused üleminekuks tööliskontrollilt tööstuse natsionaliseerimisele.[33]

Tööstuse natsionaliseerimine oli sotsialistliku revolutsiooni tähtsamaid ülesandeid. Tema eesmärgiks on revolutsioonilisel teel likvideerida tootmisvahendite kapitalistlik omandus ning rajada sotsialistliku majanduse alusmüürid. Nõukogude võim suhtus tööstuse natsionaliseerimisse väga ettevaatlikult, alustades sellega alles 1917. aasta detsembris ja teostades seda vaid kohalike nõukogude võimuorganite otsuse kohaselt ning tööliste nõudmisel.

Alguses natsionaliseeriti väikeettevõtteid, millede juhtimine ei tekitanud töölistele suuremaid raskusi. Niisugused ettevõtted natsionaliseeriti tavaliselt vastava ametiühinguorgani nõudmisel, kes hästi tundis ettevõtte tootmistegevust ning võttis natsionaliseeritud ettevõtte juhtimise enda kätte.

2. detsembril tegi Eesti Sõja-revolutsioonikomitee Tallinna linnaomavalitsusele korralduse Nõukogude valitsuse dekreedi alusel viivitamatult konfiskeerida ja enda valdusse võtta kaupmeeste ja teiste seisuslike asutuste varandus.[34] Detsembri esimesel poolel natsionaliseeris Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu Sõjamajandusliku Ühingu, mis oli loodud merekindluse kindralite ja ohvitseride huvides. Ühingu juhtimine

---

[30] RAKA, f. 1804, nim. 3. s.-ü. 675, l. 3.
[31] Sealsamas, nim. 2, s.-ü. 6947, l. 138.
[32] V. I. Lenin, Kõne revolutsiooni aastapäeval 6. novembril. Teosed, 28. kd., lk. 121.
[33] Sealsamas.
[34] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 481.

anti 20-liikmelise kollektiivi kätte, kes moodustati Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu, Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu, Tallinna garnisoni väeosade ja laevastiku komiteede, Kaubandustööliste Ametiühingu ja Töölisvanemate Keskkomitee esindajatest.[35]

Inglise ehitus-tööstuskontori «Arhitekt P. John Cook ja Ko» teenistujad otsustasid Tartus 14. ja Tallinnas 18. detsembril 1917 toimunud üldkoosolekul eemaldada kontori omaniku P. J. Cooki kontori juhtimisest, natsionaliseerida ettevõtte ning võtta selle juhtimise enda kätte. Kontori juhtimine pandi teenistujatest moodustatud komiteele, kes oma esimeheks valis soldat Aleksander Midri.[36]

11. jaanuaril 1918 otsustas Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu Täitevkomitee Pagarite ja Möldrite Ametiühingute Liidu ettepanekul konfiskeerida 13 leivavabrikut ja anda nende juhtimine pagarite ja möldrite ametiühingutele.[37] Selle Täitevkomitee otsuse kinnitas Tallinna Nõukogu: leivavabrikud konfiskeeriti ning anti üle ametiühingule.

Kuna Tallinna hobutramm oli sattunud majanduslikesse raskustesse ja ähvardas tegevuse lõpetada, kinnitas Tallinna Nõukogu 26. jaanuaril 1918 Täitevkomitee otsuse natsionaliseerida belgia kapitalile kuuluv tramm. Tema ekspluateerimiseks valiti komisjon, kes koosnes Tallinna Nõukogu ja trammitööliste esindajatest. Nõukogude poolt kuulusid sellesse bolševikud Preiverk ja Klemmer.[38] Viimane neist oli juba Oktoobrirevolutsiooni esimestest päevadest peale olnud Sõja-revolutsioonikomitee komissariks kõnesolevas ettevõttes, mille juhtimine juba siis oli ülesandeks tehtud Sõja-revolutsioonikomitee komisjonile, kuna belgia kapital oli püüdnud takistada trammi normaalset tööd.

Tallinna trükikodade ja köitekodade natsionaliseerimine algas tegelikult 1918. aasta jaanuaris neisse tööliskontrolli sisseseadmisega ning omanike ettevõtete juhtimisest kõrvaldamisega. Kõiki trüki- ja köitekodasid ning nende tootmistegevust juhtis sellest peale kontrollkomisjon, kuhu kuulusid nendesamade ettevõtete töölised.

1917. aasta detsembris ja 1918. aasta jaanuaris-veebruaris ei natsionaliseeritud Tallinnas mitte ühtegi suurtööstusettevõtet. Selle põhjuseks oli asjaolu, et neis tegutsesid rahvakontrolli organid, kellel oli ülesandeks aegamisi kogu ettevõtte juhtimine enda kätte koondada. Kui Nõukogude valitsus samal ajal, nagu nägime, mujal suurtööstusettevõtteid natsionaliseeris, siis seepärast, et omanikud olid alustanud sabotaaži ning keeldusid tunnustamast tööliskontrolli. Eestis tehti kapitalistide sabotaažile kõikjal lõpp ning kehtestati igal pool tööliskontroll.

Vene-Balti Laevatehase bolševike organisatsiooni koosolekul, mis toimus 7. jaanuaril 1918, otsustati tehas natsionaliseerida, vallandada kõik liigsed teenistujad, võtta tehas Punakaardi kaitse alla ja saata esindajad Petrogradi informeerima Rahvakomissaride Nõukogu tehase natsionaliseerimisest ning paluma, et omal ajal vana valitsuse poolt määratud tehase juhatus laiali saadetaks ja asendataks ta töölistest koosnevaga.[39] Koosolek tegi tehase tööliskomiteele ülesandeks viia see otsus ellu 24 tunni jooksul. 9. jaanuaril 1918 arutati tehase natsionaliseerimise küsimust uuesti, kuna tööliskomitee ei olnud seda otsust täitnud ega tehast natsionaliseerinud, vaid astunud viljatuisse läbirääkimistesse tehase direktoriga. Koosolek otsustas tööliskomitee reorganiseerida ja natsionaliseerida tehase niipea, kui see tehniliselt võimalikuks osutub.[40] Kuid Vene-Balti Laevatehas jäigi natsionaliseerimata, kuna ta pärast sekvestri alla võtmist läks riigi omandiks. 1918. aasta jaanuaris reorganiseeriti ka tehase senine juhatus, täiendades tema koosseisu tehase kolme esindajaga, samuti Metallitööliste Ametiühingu Keskkomitee, Kõrgema Rahvamajanduse Nõukogu, Töö Rahvakomissariaadi ning Kaubanduse ja Tööstuse Rahvakomissariaadi esindajatega.[41] Samuti lahendati ka Bekkeri Tehase küsimus.

---

[35] ORRKA, f. R-1290, nim. 2, s.-ü. 5, l. 186.
[36] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 530.
[37] ORRKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 1, l. 9.
[38] Sealsamas, s.-ü. 2, l. 18.
[39] «Tööline» 25. (12.) jaan. 1918.
[40] Sealsamas.
[41] ORRKA, f. 5469, nim. 2, s.-ü. 51, l. 122.

Ülejäänud suurtööstusettevõtete natsionaliseerimist siis, kui Nõukogude Venemaal toimus üldine tööstuse natsionaliseerimine, segas Eesti langemine Saksa okupatsiooni alla.

Tartus läks esimese ettevõttena tööliste kätte Ekspresside Kontor. Küsimuse algatajateks olid ekspressid ise ning Täitevkomitee vastav otsus pärineb 6. detsembrist 1917.[42] Kontori juhtimiseks valisid ekspressid enda hulgast komitee ja teatasid Tartu elanikkonnale, et nad «on kontori juhtimise oma kätte võtnud ning jätkavad oma tööd nagu varemgi».[43]

Tartu Tööliste, Soldatite ja Üliõpilaste Saadikute Nõukogu Täitevkomitee töölissektsioon valmistas ette kõigi linna tööstusettevõtete natsionaliseerimist. 2. jaanuaril 1918 võttis ta vastu otsuse natsionaliseerida tehniliselt paremini sisustatud tehased ja töökojad ning võtta samal ajal arvele tehnikabürood ja -kontorid.[44] Seda otsust hakati ellu viima juba jaanuari keskel. 18. jaanuaril kinnitas Tartu Nõukogu Täitevkomitee Metallitööliste Ametiühingu ettepaneku sekvestreerida masinatehas «Franzenhütte»[45] ja hakata seal tootma põllutöömasinaid. Samal päeval otsustas Täitevkomitee sekvestreerida Villmanni tubakavabriku ja tubakakaupluse, kuna omanik oli kehtivast keelust hoolimata need maha müünud. Vabriku omanik ja ostja anti revolutsioonilise tribunali alla, vabriku ja kaupluse müügist saadud raha aga konfiskeeriti.[46]

Et tutvuda ettevõtete natsionaliseerimise ja rahvamajanduse osakondade loomise korraga, otsustas Tartu Täitevkomitee saata oma esindajad Tallinnasse ja Petrogradi vajalikku informatsiooni hankima.[47]

18. jaanuaril otsustas Täitevkomitee arvele võtta ka kõik linnas asuvad tehased, välja selgitada, mida nad toodavad ja mida neis võiks hakata tootma, lähtudes tööstuse arendamise ning tööjõu ärakasutamise huvidest.[48] Mõni päev hiljem võttis Tartu Tööliste, Soldatite ja Üliõpilaste Saadikute Nõukogu Trükitööliste Ametiühingu 21. jaanuari 1918. aasta sellesisulise otsuse kohaselt[49] vastu kõikide trükikodade natsionaliseerimise dekreedi, millega vastava ettevõtte juhtimine pandi tööliskomiteele.[50] Juba mõni päev enne dekreedi avaldamist olid E. Bergmanni ja J. Mällo trükikoja töölised ettevõtted oma valdusse võtnud. 23. jaanuaril 1918 vormistas Täitevkomitee nende trükikodade natsionaliseerimise oma kõnesoleva dekreediga.[51]

Rööbiti tööstusettevõtete natsionaliseerimisega natsionaliseeriti Tartus ka side ja transport. Juba detsembris 1917 oli Tartu Nõukogu otsustanud natsionaliseerida linna telefonijaama,[52] veebruariks natsionaliseeris Tartu Rahvamajanduse Nõukogu Brockile kuuluvad jõelaevad.[53] Ülejäänud tehaste («A. le Coq'i» õllevabriku ja leivavabriku «Ceres») natsionaliseerimist takistas Tartu okupeerimine Saksa sõjavägede poolt 22. veebruaril 1918.

1917. aasta detsembris ja 1918. aasta jaanuaris-veebruaris natsionaliseerisid ettevõtteid kohalikud nõukogude võimuorganid ka Narvas, Viljandis ja teistes linnades.

Detsembris 1917 pani Narva-Jõesuus asuva «D. Segori» vineerivabriku omanik vabriku seisma. Seoses sellega tegid töölised Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogule ettepaneku vabrik natsionaliseerida. Nõukogu toetas seda tööliste ettepanekut ja 18. jaanuaril 1918 otsustas vabriku rekvireerida ning anda tööliskomitee juhatuse alla.[54] Varsti pärast seda kuulas Täitevkomitee ära vineerivabriku uue direktori Blühmi aruande vabriku käikulaskmisest. Täitevkomitee tegi tööliskomiteele ülesandeks kanda hoolt vaja-

---

42 «Молот», 8 декабря 1917.
43 «Молот», 10 декабря 1917.
44 Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 559.
45 Sealsamas, lk. 629.
46 Sealsamas.
47 «Молот», 23 января 1918.
48 Sealsamas.
49 «Edasi» 23. jaan. 1918.
50 «Молот», 25 января 1918.
51 Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 650.
52 «Edasi» 23. dets. 1917.
53 «Edasi» 19. veebr. 1918.
54 «Rahvaleht» 21. jaan. 1918.

liku toormaterjali hankimise ning valmistoodangu realiseerimise eest. Vabriku remondiks ja laiendamiseks määras Täitevkomitee 50 000 rubla.[55]

Jaanuaris 1918 otsustas Narva Tööliste ja Soldatite Nõukogu natsionaliseerida palgalist tööjõudu kasutavad kudumistöökojad. Viljandis, Pärnus ja Võrus natsionaliseeriti trükikojad.[56]

Ühel ajal tööstusettevõtete natsionaliseerimisega alustati ka raudteede ja merelaevanduse natsionaliseerimist. Kõik Eestis paiknevad raudteed kuulusid monopolidele: laiarööpmeline — Looderaudteede Aktsiaseltsile, kitsarööpmeline — Esimesele Juurdeveoraudteede Seltsile Venemaal, kusjuures Eestis olevad kitsarööpmelised liinid allusid Pärnus asuvale Pärnu—Tallinna Juurdeveoraudteede Valitsusele.

1918. aasta jaanuaris toimus Petrogradis III erakorraline Looderaudteede raudteelaste kongress. 11. jaanuaril otsustas kongress rõhuva häälteenamusega võimu raudteedel enda kätte võtta, andes raudteed raudteelaste demokraatlike organisatsioonide valdusse. Kongressi otsuses öeldakse: «Ära kuulanud Teedeministeeriumi komissari Jelizarovi telegrammi ja arvestades seda, et võim, kes andis raudteede kõrgematele agentidele administratiivsed funktsioonid, kukutati 25. oktoobril 1917, ja et raudteetransporti ei saa korda panna ilma Ülevenemaalisse Raudteelaste Liitu ühinenud proletaarsete raudteelaste osavõtuta sellest, otsustas III erakorraline Looderaudteede raudteelaste saadikute kongress anda Looderaudteede juhtimise raudteelaste kätte nende organisatsiooni kaudu.»[57] Tuginedes sellele otsusele, asusid raudteelased raudteid üle võtma.

Looderaudteede Tallinna piirkonnas ja Tallinna raudteejaamas juhtis raudtee ülevõtmist bolševike Tallinna Linnakomitee, kes selles küsimuses võttis vastu oma eriotsuse, mis hiljem läbi arutati Tallinna raudteelaste üldkoosolekutel.[58] Ka Tallinna Raudteede Peatehaste töölised toetasid bolševike Linnakomitee otsust võtta raudtee töötajate kätte.[59] 23. jaanuaril 1918 loodi Tallinna raudteejaamas liiklusameti teenistujate jaoskonnakomitee, kes jaamas kogu võimu enda kätte võttis. 26. ja 27. teedejaoskonnas läks administratiivne juhtimine jaanuari teisel poolel jaoskonnakomiteede täidesaatvate büroode kätte.[60] 27. jaanuaril 1918 moodustas Tallinna Raudteede Peatehaste komitee oma liikmetest täidesaatva büroo, kuhu kuulusid A. Egge, B. Ellmon, A. Bobrovitš, J. Taft ja J. Jürman. Komitee kõrvaldas Peatehaste senise administratsiooni ja võttis juhtimise enda kätte.[61] Tallinna raudteejaama miilits asendati vastavalt jaoskonnakomitee otsusele raudteelastest punakaartlastega. Eri teenistuste juhtimise raudteel võtsid enda kätte Tapa, Tartu, Valga ja teiste jaamade raudteelased. Veebruaris moodustas Narva raudteejaamas 13. jaoskonna telegraafi töötajate komitee oma liikmetest neljaliikmelise büroo, kes hakkas juhtima jaoskonda.[62] Raudteeliinid ja Narva raudteejaam koos ümbruskonnaga olid Narva raudteelaste kätte läinud juba 4. jaanuaril 1918. Raudteejaama tööd juhtis raudteelaste täitevkomitee, kes tegutses tihedas kontaktis Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukoguga.[63]

Tunnistanud õigeks raudteelaste erakorralise kongressi otsuse anda raudteede juhtimine töötajate kätte ja tuginedes teede rahvakomissari vastavasisulisele korraldusele 23. jaanuarist 1918, otsustas Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee 30. jaanuaril kuulutada Pärnu—Tallinna kitsarööpmeline raudtee koos kõigi varade ja kapitalidega rahva omanduseks. Ta kohustas teenistujaid ja töölisi oma kohtadele jääma ja jätkama tööülesannete täitmist. Raudtee valitsemine anti üle Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee tehnikaosakonnale.[64]

---

[55] ORRKA, f. R-1233, nim. 1, s.-ü. 11, l. 10.
[56] «Tööline» 25. jaan. ja «Töörahva Hääl» 14. veebr. 1918.
[57] LO ORRA (= Leningradi Oblasti Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Arhiiv), f. 1397, nim. 1, s.-ü. 307, l. 34, 37, 41.
[58] ORRKA, f. R-1290, nim. 2, s.-ü. 5, l. 103.
[59] Sealsamas.
[60] LO ORRA, f. 1397, nim. 4, s.-ü. 26, l. 3, 9, 12.
[61] Sealsamas, l. 21.
[62] LO ORRA, f. 1397, nim. 4, s.-ü. 26, l. 37.
[63] «Rahvaleht» 5. jaan. 1918.
[64] ORRKA, f. 3654, nim. 1, s.-ü. 217, l. 116, 119.

Tehnikaosakond, keda juhatas bolševik insener G. Sokolov, asus viivitamatult täitma temale pandud ülesannet. Juba järgmisel päeval andis G. Sokolov Pärnu—Tallinna raudtee juhatajale Kržižanovskile korralduse tee juhtimine üle anda Täitevkomitee tehnikaosakonna esindajatele G. Sokolovile, J. Medamürgile, I. Lopinile, F. Ulrichile, N. Novikovile, V. Ivanovile ja A. Bõstrovile.[65] 14. (1.) veebruaril saabusidki need Pärnu, et võtta raudtee juhtimine enda kätte. 16. veebruaril toimus raudtee kõikide teenistuste juhatajate ja Raudtee Peakomitee liikmete ühine koosolek, kus tehti teatavaks Pärnu—Tallinna raudtee natsionaliseerimise otsus ning avaldus, et kõik Eestis olevad raudteed, nende hulgas ka Looderaudtee kuni Narva raudteejaamani on antud Eestimaa Täitevkomitee tehnikaosakonna juhtimisele, kes moodustab Eesti raudteede komissariaadi.[66] Samal koosolekul andsid kõik teenistuste juhatajad allkirja, et «nad kohustuvad täitma oma ametiülesandeid ning alluma kõigile nõukogude võimu korraldustele».[67] Teenistuste juhatajatele tehti teatavaks, et nende juurde määratakse komissarid, kelle allkirjata ei ole kehtiv ükski korraldus ega maksta välja ühtegi arvet.[68]

Raudtee ja liiklusameti juhataja juurde määrati komissariks Jaan Medamürk, raudtee ja ehituste remondiameti juhataja juurde Friedrich Ulrich, veoameti ja Mõisaküla raudteetöökodade ülema juurde Ivan Lopin, raamatupidamisse ja kassasse Nikolai Novikov ja Viktor Ivanov, kütteainete komissariks määrati A. Bõstrov. Pärnu—Tallinna Raudtee Valitsuse juurde loodi komissaride nõukogu,[69] kelle liikmed asusid oma ülesandeid täitma 18. (5.) veebruaril 1918. Sellest päevast peale läks Pärnu—Tallinna kitsarööpmeline raudtee Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee alluvusse viimase tehnikaosakonna kaudu. Kohe kehtestati kitsarööpmelise raudtee töölistele ja teenistujatele 8-tunnine tööpäev, mille eest nad olid tulemusteta võidelnud kogu Ajutise Valitsuse võimuloleku aja.[70] Raudtee Komissaride Nõukogu sai Petrogradist 89 000 rubla töölistele ja teenistujatele lisatasu väljamaksmiseks seoses raudteelaste palkade tõstmisega vastavalt Nõukogude valitsuse otsusele.[71]

Pärnu—Tallinna Kitsarööpmelise Raudtee Valitsuse Komissaride Nõukogu saatis laiali Raudtee Peakomitee, kus ülekaalus olid kapitalistide huve kaitsvad kokkuleplased ja kodanlikud spetsialistid, ja kuulutas välja uue Peakomitee valimised.[72] 24. veebruariks oli Mõisaküllа kokku kutsutud kitsarööpmelise raudtee tööliste ja teenistujate kongress, kes pidi arutama raudtee tööd uutes tingimustes. Kuid Eesti okupeerimine sakslaste poolt katkestas sotsialistlikud ümberkujundused raudteel.

23. jaanuaril 1918 võttis Rahvakomissaride Nõukogu vastu V. I. Lenini poolt väljatöötatud ja kirjutatud dekreedi kaubalaevastiku natsionaliseerimise kohta. Selle dekreedi elluviimine pandi Nõukogude võimu kohalikele organitele, rahvamajanduse nõukogudele, ametiühingutele ja Ülevenemaalise Kaubalaevastiku Meremeeste Liidu osakondadele.[73]

Jaanuari lõpul sai Tallinna Kaubasadama Valitsus Kaubanduse ja Tööstuse Rahvakomissariaadilt kaubalaevastiku natsionaliseerimise dekreedi koopia, mis resolutsiooniga «teadmiseks ja juhindumiseks» saadeti 16. (3.) veebruaril edasi Ülevenemaalise Kaubalaevastiku Meremeeste Liidu Tallinna Osakonnale ja Tallinna Sadamakomiteele.[74] Juba detsembris oli Meremeeste Liidu Tallinna Osakond vallandanud sadama kapteni vürst Maksutovi ja sadama valitsemise enda kätte võtnud.[75] Täies ulatuses aga ei suudetud seda dekreeti realiseerida, kuna algas sakslaste okupatsioon.

Suur tähtsus kapitalistide majandusliku võimu murdmise ja tööstuse natsionaliseerimise seisukohalt oli pankade natsionaliseerimisel. Pangad, kust käisid läbi tohutud

---

[65] Sealsamas, l. 116.
[66] Sealsamas l. 116—117.
[67] Sealsamas.
[68] Sealsamas.
[69] Sealsamas, l. 134.
[70] Sealsamas, s.-ü. 217, l. 78.
[71] Sealsamas, l. 136.
[72] ORRKA, f. 3654, nim. 1, s.-ü. 217, l. 135.
[73] Декреты Советской власти, т. I, М., 1957, lk. 391—397.
[74] RAKA, f. 2408, nim. 2, s.-ü. 532, l. 7, 10, 11.
[75] Sealsamas, s.-ü. 534, l. 3.

rahasummad, olid tihedasti seotud kogu riigi majanduseluga. Seepärast tegi V. I. Lenin ettepaneku neid mitte lammutada, vaid võtta enda kätte ning kasutada töörahva huvides. Ta juhtis Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul tähelepanu sellele, et pangad «tuleb välja kiskuda kapitalistide võimu alt, selle küljest on vaja *ära lõigata, kõrvaldada, maha raiuda* kapitalistid ühes nende mõju niitidega, see tuleb *allutada* proletaarsetele nõukogudele, seda on vaja muuta avaramaks, kõikehõlmavamaks, üldrahvalikumaks».[76]

25. oktoobril 1917, Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni esimesel päeval, vallutasid ülestõusnud töölised ja soldatid Petrogradi Sõja-revolutsioonikomitee käsul Riigipanga, erapankade üle aga kehtestati tööliskontroll. Pangad on «kogu kapitalistliku elu närv. Need on peened ja keerulised organid, nad on välja kujunenud sajandite vältel ja nende vastu suunas oma esimesed löögid nõukogude võim...», rääkis V. I. Lenin III ülevenemaalisel nõukogude kongressil.[77]

14. detsembri hommikul võttis Punakaart Nõukogude valitsuse korraldusel oma valve alla kõik Petrogradi erapangad ja krediidiasutused. Ja sama päeva õhtul võttis Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee vastu dekreedi pankade natsionaliseerimise kohta.[78] See samm astuti «rahvamajanduse õigesti organiseerimise huvides, selle huvides, et otsustavalt välja juurida pankade spekulatsioon ja vabastada töölised, talupojad ja kogu töötav rahvas kogu maailmas pangakapitali ekspluateerimise alt ning luua ühtne Nõukogude Vabariigi rahvapank, mis tõeliselt teeniks rahva ja kõige vaesemate klasside huve...».[79] Erapankade natsionaliseerimise dekreet kuulutas panganduse riigi monopoliks. Kõik erapangad ja pangakontorid liideti Riigipangaga, kellele anti üle ka nende aktivad ja passivad.

Ka Eestis kehtestati juba nõukogude võimu esimestel päevadel kontroll pankade tegevuse üle. 1. novembril tegi Sõja-revolutsioonikomitee Tallinna linnaomavalitsusele ülesandeks välja töötada pankade komissaride määruse projekt.[80] Novembris sai Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Rahvakomissaride Nõukogult telegraafi teel korralduse määrata viivitamatult komissarid Riigipanga kohalikesse osakondadesse, tehes neile ülesandeks jälgida osakonna tegevust, eriti aga silm peal hoida sellel, et rahamärkide jaotamine toimuks õigesti.[81] See korraldus täideti ning kõigisse Riigipanga osakondadesse määrati tööliste ja soldatite saadikute nõukogude komissarid.[82] 18. detsembril arutas Sõja-revolutsioonikomitee pankade natsionaliseerimise küsimust. Ta otsustas koguda andmed kõikidest Tallinna pankadest ja lasta see küsimus võtta Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee päevakorda.

Tuginedes Nõukogude valitsuse dekreedile pankade natsionaliseerimise kohta, võttis Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee 21. detsembril vastu otsuse asutada Tallinnas pankade komissariaat, kelle ülesandeks pidi olema pankade ja kõigi rahaasutuste revideerimine, nende tegevuse järele valvamine ja kontrollimine.[83] Erapankade üle oli kontroll kehtestatud tegelikult juba varem, kui 18. detsembril 1918 oli Riigipanga juhatajalt saadud telegramm saata viivitamatult komissarid erapankadesse, et ära hoida raha ja dokumentide kõrvaldamist ning piirata väljamakseid jooksval arvel olevatest summadest.[84] Pankade Komissariaat määras oma komissarid Tallinnas tegutsevatesse G. Scheeli ja Ko ning Höppeneri ja Ko pangamajja, Ühendatud Panga Tallinna Osakonda, Petrogradi-Riia Kommertspanga Tallinna Osakonda, Aasovi-Doni Kommertspanga Tallinna Osakonda ja Tallinna Linna Ühispanka. Seejuures ei teostanud Pankade

---

[76] V. I. Lenin, Kas bolševikud suudavad riigivõimu enda käes hoida? Teosed, 26. köide, lk. 83.
[77] V. I. Lenin, Teosed, 26. köide, lk. 429.
[78] Декреты Советской власти, т. I, lk. 230.
[79] Sealsamas.
[80] ORRKA, f. R-1217, nim. 1, s.-ü. 1, l. 9.
[81] ORRKA, f. R-1290, nim. 2. s.-ü. 4, l. 61.
[82] «Молот», 5 декабря 1917.
[83] Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis, lk. 543.
[84] ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 209, l. 2—3.

Komissariaat mitte ainult kontrolli, vaid andis ka korraldusi, kujunedes seega nende pankade kõrgemaks juhiks, kelle tahet pankades ellu viisid komissarid.[85]

Novembris-detsembris hakkasid nõukogude võimu organid kontrolli pankade ja rahaasutuste üle teostama ka Narvas, Tartus, Viljandis, Pärnus, Võrus ja teistes Eesti linnades. Narvas võttis rahaasutuste kontrollimisest aktiivselt osa ka Narva Ametiühingute Keskbüroo, kes seda küsimust arutas selleks kokkukutsutud vabriku-tehasekomiteede esindajate konverentsil.[86]

Pankade ja rahaasutuste üle kontrolli kehtestamisel said Eesti bolševikud tõhusat abi Nõukogude valitsuselt. Sel eesmärgil viibis siin Riigipanga komissari abi, kes nõukogude koosolekutel instrueeris kontrolli kehtestamise küsimustes ja valgustas riigi rahanduslikku olukorda.[87]

Kehtestanud rahaasutuste üle kontrolli, hakkasid tööliste ja soldatite nõukogude finantsosakonnad ja pangakomissariaadid süvenema rahaasutuste töösse. Nad kontrollisid väga hoolsasti hoiustajate arvu ja koostist, samuti neid, kes said krediiti ja laenu, saadud krediitide ja laenude suurust, nende andmise õigsust ja tagatisi, mille alusel nad anti, kontrollisid ja pidasid rahamärkide ning krediitide ja laenude tagatistena pangale hoiustatud kaupade ja väärtpaberite arvestust, kontrollisid panga igapäevaseid läbikäike jne.[88]

Nõukogude valitsuse dekreetide alusel kontrollisid Tallinna, Tartu, Viljandi ja teiste linnade tööliste ja soldatite saadikute nõukogude finantsorganid pangaseife, keelasid valuuta väljamaksmise, samuti dividentide maksmise aktsiate järgi. Kui kodanlus ja elanikkonna jõukamad kihid hakkasid oma hoiuseid pankadest välja võtma, kehtestasid tööliste ja soldatite saadikute nõukogud korra, mille kohaselt jooksvatelt arvetelt võis välja maksta maksimaalselt 500—600 rubla.[89] Kui avastati, et valuutaoperatsioone ja kaubatehinguid oli sooritatud spekulatsiooni ja hõlptulu saamiseks, konfiskeerisid ja rekvireerisid komissarid saadud raha, väärtpaberid, kaubad ning nende operatsioonidega seotud pankade, rahaasutuste ja kaubandusettevõtete kinnisvarad.[90] Niisuguseid kuritarvitusi avastati näiteks Tallinna Linna Ühispanga revideerimisel, mis toimus 1917. aasta detsembris Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee korraldusel.[91] Revisjoni tulemusena selgus, et panga juhtimine oli sattunud spekulantide ja suurmaaomanike kätesse. Panga arvukad mitmekorruselised laod olid tulvil mitmesugustest pangale jooksvate arvete ja lühiajaliste laenude katteks panditud kaupadest. Niisuguseid panditud kaupu oli siin kokku kahe miljoni rubla eest, sellest toiduaineid 1350 tuhande rubla eest.[92] Ainult tarvitajateühisus «Oma» hoidis panga ladudes 1641 kotti, tünni ja kasti mitmesuguseid toiduaineid, mille hulgas oli 335 kotti kohvi, 188 tünni mett, keediseid, kala, 144 kasti kuivatatud liha, seepi ja teisi kaupu, umbes 100 seasinki ja tapetud lammast.[93] Panditud kaupade arvestus oli puudulik, sest mitte kõiki kaupu ei kantud raamatutest läbi. Kaubad olid panka paigutatud spekulatsiooni eesmärgil: ostnud kaubad kokku madalate hindade ajal, pantisid spekulandid nad laenu vastu pangale ja hoidsid seal, kuni nende hinnad tõusid. Panditud kaupu hinnati korduvalt ümber ja panditi uuesti, nii et pank muutus juba nende tegelikuks omanikuks.

Tallinna pankadel oli spekulantidega niivõrd tihe koostöö, et nad kujutasid enesest nagu mingi sündikaadi hindade üleskruvimiseks ning toiduainete ja laiatarbekaupade realiseerimiseks kõrgete spekulatiivsete hindadega. Ka Tallinna Linna Ühispank andis krediiti peamiselt spekulantidele, majaomanikele ja töösturitele. Nii said siit 1916. aastal lahkesti krediiti 94 kaupmeest kokku 572 000 rubla, 76 töösturit kokku ligi 700 000 rubla, 115 majaomanikku kokku 405 000 rubla ja ainult 13 käsitöölist kokku 12 000 rubla.

---

85 Sealsamas, l. 13.
86 «Rahvaleht» 12. dets. 1917.
87 «Молот», 5 декабря 1917.
88 ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 209, l. 8.
89 Sealsamas, l. 23; «Молот», 6 декабря 1917 и 6 января 1918.
90 ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 209, l. 9.
91 Sealsamas, l. 81.
92 ORRKA, f. 2598, nim. 1, s.-ü. 9, l. 47.
93 ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 209, l. 81—84.

ja 9 kulakut kokku 63 000 rubla.[94] Pank andis kodanlusele krediiti ka ilmselt kontrrevolutsioonilisteks eesmärkideks. 1917. aasta sügisel anti 80 000 rubla krediiti Eestimaa Kubermangu Maanõukogule tema liikmete Raamoti, Koniku, Köstneri ja teiste eesti kodanluse liidrite isiklikul garantiil.[95] 3. eesti polgu ja «Omakaitse» formeerimiseks andis Tallinna Linna Ühispank kokkuleppel teiste Tallinna pankadega 2000 rubla.[96] Sama suure summa andsid selleks ka teised pangad ja Tallinna suuremate tehaste ja vabrikute omanikud.

Linnavolikogu oli Tallinna Linna Ühispanga 1915. aastal avanud selleks, et parandada linna majanduslikku ja rahanduslikku olukorda. Kuid ärimehed ja spekulandid muutsid ta oma rikastamise ja hõlptulu saamise vahendiks. Nii ajas keegi G. Väljamaa oma napi palga juures paari aastaga kokku tohutu kapitali, sai panga asjaajajadirektoriks ning ostis panga arvel vahendajate kaudu Tallinnas võõrastemaja ja Jamburgis tehase, mille hiljem edasi müüs.[97] Tohutud summad, mida ärimehed olid spekulatsiooni abil kokku ajanud, hoiti suurtes Venemaa pankades, nagu Ühendatud Pangas, Vene Väliskaubanduse Pangas, Moskva Era Kaubapangas, Aasovi-Doni Kommertspangas jt.[98]

Vaadanud läbi komisjoni poolt esitatud materjalid Tallinna Linna Ühispanga revideerimise tulemuste kohta, otsustas Tallinna Pankade kommissariaat vallandada panga juhatuse liikme G. Väljamaa ja anda ta spekuleerimise ning kuritarvituste eest kohtu alla, sulgeda spekulantidele krediidi, võtta panga tegevuse linnaomavalitsuse range kontrolli alla ja lasta ta juhatuse ümber valida.[99]

Kuna Tallinna Linna Ühispank ei esitanud Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee paberitoimkonnale andmeid pangale panditud paberi hulga kohta, konfiskeeris osakond 18. detsembril 1917 panditud paberi, juhatuse liikmed aga arreteeriti saboteerimise pärast.[100]

1918. aasta jaanuaris-veebruaris natsionaliseeris Tallinna Pankade Komissariaat erapangad ja -rahaasutused, nende hulgas ka G. Scheeli ja Ko ning Höppeneri ja Ko pangamaja, Tallinna Linna Ühispanga, Eestimaa Aadli Krediidikassa ja Eestimaa Maakrediidi Ühingu.[101] Natsionaliseeritud pankade juhtimiseks valiti uued kolmeliikmelised juhatused, kuhu kuulusid panga komissar, pangaametnike esindaja ja üks liige vanast juhatusest.[102]

Pankade natsionaliseerimine tegi lõpu kodanluse rahanduslikule võimule ning nende võimalusele finantseerida kontrrevolutsiooni, ühtlasi aga tugevdas tööliste kontrolli tootmise üle ning oli sotsialistliku ülesehituse olulisi eeldusi.

Kehtestades Kommunistliku Partei juhtimisel tööliskontrolli tootmise üle ja natsionaliseerides vabrikud ning tehased, muutus töölisklass tootmisriistade ja tootmisvahendite peremeheks. «Esmakordselt pärast sajandeid kestnud tööd võõraste kasuks, sunniviisilist tööd ekspluateerijate kasuks, avaneb võimalus *töötada enda jaoks*, kusjuures see töö tugineb kõigil uusima tehnika ja kultuuri saavutustel,» märkis V. I. Lenin.[103] Seoses sellega muutus ka tööliste suhtumine töösse, töödistsipliini ja töötootlikkusse. Eesrindlikud töölised alustasid otsustavat võitlust tööluusijate, priileivasöójate ja rahva vara riisujate vastu. Arutades 11. jaanuaril 1918 töödistsipliini küsimust, otsustasid «Dvigateli» tehase töölised vallandada tööluusijad ja teised distsipliinirikkujad.[104] Järgmisel päeval arutas «Dvigateli» tehase bolševike üldkoosolek sisekorra eeskirju ja töödistsipliini küsimust ning tegi partei liikmetele kohustuseks rangelt pidada töödistsipliini.[105]

---

94 ORRKA, f. 2598, nim. 1, s.-ü. 9, l. 47.
95 ORRKA, f. 2599, nim. 1, s.-ü. 8, l. 17, 20.
96 ORRKA, f. 2598, nim. 1, s.-ü. 1, l. 81.
97 ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 209, l. 102—105.
98 Sealsamas, s.-ü. 1, l. 26—33.
99 Sealsamas, s.-ü. 209, l. 106.
100 ORRKA, f. 2598, nim. 1, s.-ü. 1, l. 87—90.
101 RAKA, f. 2486, nim. 1, s.-ü. 65, l. 2.
102 ORRKA, f. 2598, nim. 1, s.-ü. 1, l. 102—103.
103 V. I. Lenin, Kuidas organiseerida võistlust? Teosed, 26. köide, lk. 374.
104 «Tööline» 20. jaan. 1918.
105 Sealsamas.

Kui «Dvigatel» uuesti tööd alustas, pöördus tehase kontrollkomisjon tööliste poole üleskutsega tugevdada töödistsipliini ja korda ettevõttes ning süvendada seltsimehelikkusetunnet tööliste ja teenistujate vahel. «Praegu, kus terve riigi juhtimine töötavate rahvakihtide õlgadel asub,» öeldi üleskutses, «on iga üksiku kodaniku kohus tervet oma jõudu selleks tarvitada, et varemeteni lagunenud tööstust kindlale jalale seada. Selle kordaseadmiseks on tingimata tarvis, et kõigi tööliste ja ametnikkude vahel seltsimehelik kord valitseks .... Igasugune korratus tööstuses tuleb tingimata ära hoida.» [106]

16. jaanuaril 1918 arutas Kreenholmi Manufaktuuri vanemate nõukogu oma liikme Gerassimovi teadet, et mõned töölised lahkuvat töölt enne aega. Nõukogu otsustas töölistele, kes lahkuvad enne tööpäeva lõppu, avaldada esimesel korral valju noomituse, teisel korral kõrvaldada töölt kaheks nädalaks, kolmandal korral aga vallandada, välja tõsta vabriku korterist, kui ta seda kasutab, ja välja heita ametiühingust.[107]

Artiklis «Kuidas organiseerida võistlust?», mille V. I. Lenin kirjutas 1917. aasta oktoobris seoses algava sotsialistliku ülesehitustööga, kutsus ta «sulidele, päevavarastele ja huligaanidele» kuulutama halastamatut sõda elu ja surma peale.[108] Samal ajal aga rõhutas ta, et läheb palju aega, kuni suudetakse kujundada töödistsipliin, kaasa tõmmata inimesi sotsialistlikule tööle ja luua inimeste vahel sotsialistlikud suhted. Võitlus uue töössesuhtumise kasvatamiseks, töödistsipliini tugevdamiseks ja töötootlikkuse tõstmiseks oli nõukogude võimu tähelepanu keskpunktis tema olemasolu esimestest päevadest peale. Juba tööliskontrolli dekreet kohustas töölisi hoolt kandma, et ei piirataks tootmist, ning pidama distsipliini ja korda. 1917. aasta detsembri esimesel poolel kirjutas V. I. Lenin: «Natsionaliseeritud ettevõtete töölised ja teenistujad on kohustatud kõik jõud kokku võtma ja astuma erakorralisi samme töö paremaks organiseerimiseks, distsipliini kõvendamiseks, tööviljakuse tõstmiseks.» [109]

Töölised reageerisid Nõukogude valitsuse üleskutsetele elavalt, kuna nad selgesti mõistsid, et ainult loomingulise tööga on võimalik üle saada laosest ja näljast ning kaitsta Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni saavutusi.

Vastates teede rahvakomissari üleskutsele võtta osa raudteede töö parandamisest, otsustasid Narva raudteesõlme töötajad võidelda kõigi jõududega laose vastu raudteel ning anda selleks kogu oma töö ja kogemused. «Alustades koos Teiega tööd rahvamajanduse parandamiseks,» kirjutasid nad teede rahvakomissarile, «oleme sügavalt veendunud, et saame hakkama «ladviku» sabotaažiga ja laosega raudteel ning tõstame ühiste jõupingutustega raudteeasjanduse vajalikule tasemele, millega päästame riigi hukkumisest.» [110] Edasi teatasid Narva raudteelased, et kehtestanud raudteel kontrolli, avastasid nad palju lohakust ja kuritarvitusi. Selleks et parandada raudtee tööd, on nad välja töötanud konkreetse tegevuskava. Töötootlikkuse tõstmiseks vedurite ja vagunite remontimisel on kasutusele võetud mõningaid tehnilisi täiustusi, on rakendatud abinõusid vedurite õige ringluse tagamiseks, kütuse kokkuhoiuks, linnalähedase reisijateveo ratsionaliseerimiseks, veoste saatmiseks ja vastuvõtmiseks jne.[111]

Suunates rahvahulkade loomingulise aktiivsuse võitlusele majandusliku laose vastu ja tootmise edasiseks arendamiseks ning täiustamiseks uutel, sotsialistlikel alustel, osutas Kommunistlik Partei suurt tähelepanu materiaalse huvitatuse printsiibile ja töötasu õigele organiseerimisele, millest oluliselt sõltus töötootlikkuse tõus, kõige tähtsam, kõige peamisem element uue ühiskonna ehitamisel.

1. detsembril 1917 võttis Nõukogude valitsus vastu raudteelaste töötasu dekreedi, mille alusel kõigi raudteelaste kategooriate töötasu alates 1. septembrist 1917 märksa tõusis, ning kehtestas raudteel 8-tunnise tööpäeva. Siiani olid 1. kategooria raudteelased,

---

[106] «Tööline» 29. nov. 1917.
[107] «Rahvaleht» 28. jaan. 1918.
[108] V. I. Lenin, Teosed, 26. köide, lk. 378.
[109] V. I. Lenin, Pankade natsionaliseerimise elluviimise ja sellega seoses vajalike abinõude dekreedi projekt. Teosed, 26. köide, lk. 360—361.
[110] «Известия Нарвского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов», 30 ноября 1917.
[111] Sealsamas.

nagu raudteevahid, käskjalad, veekeetjad, lambipuhastajad-süütajad, laadijad, nooremad pöörmeseadjad, remonditöölised jt. saanud kuus — naised 40, mehed 60 rubla. Nüüd tõusis nende kuutasu 245 rublale, 14. kategooria teenistujad aga hakkasid saama 470 rubla kuus.[112]

Tööstustöölistele töötas Eesti Ametiühingute Kesknõukogu uue palgaredeli välja 1918. aasta jaanuarikuu esimesel poolel. Uue palgatariifi järgi jagunesid kõik töölised kolme gruppi ja iga grupp omakorda kolme kategooriasse. Tariifide väljatöötamisel lähtuti vajalikust elatusmiinimumist ja tööliste kvalifikatsioonist. Kvalifitseeritud töölise kõige kõrgemaks päevapalgaks oli selle järgi 18 rubla, vähekvalifitseeritud töölise kõige madalamaks päevapalgaks aga 15 rubla 20 kopikat.[113]

Uus palgatariif avaldati ajakirjanduses. Vene-Balti Laevatehase, «Dvigateli», Rotermanni, Aseri Tsemendivabriku, Johansoni Paberivabriku ja paljude teiste tehaste töölised arutasid uut tariifi oma koosolekutel ning kiitsid ta heaks.[114] Uus tariif hakkas kehtima pärast kinnitamist Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu poolt 16. jaanuaril 1918.[115]

Tallinna tehaste ja vabrikute omanikud ei tunnistanud seda tariifi ning püüdsid kõigi jõududega takistada tema kehtestamist. Arutanud 25. jaanuaril 1918 uue töötasutariifi kehtestamise küsimust, otsustas Tallinna Tööstusrajooni Vabrikantide ja Tehaseomanike Ühingu üldkoosolek

1) avaldada kõigi vahenditega vastupanu tariifi kehtestamisele;

2) pöörduda keskvõimude poole ettekandega ja paluda tariif tühistada, osutades sellele, et teda on võimatu kehtestada, ning

3) teha kõigile tehastele ettepanek pöörduda avaldusega kõigi oma tellijate poole tõsta toodete hinda seoses uue tariifi kehtestamisega. See võiks mõjuda töölistele kainestavalt.[116]

Võtnud ettevõtted oma kontrolli alla, sundisid Tallinna töölised ettevõtjaid uut töötasutariifi tunnistama.

Narva ametiühingud asusid uusi töötasutariife välja töötama 1917. aasta detsembris, kehtestama hakati neid järgmise aasta jaanuaris. Oma suuruselt olid töötasud ligilähedased Tallinna omadele.[117] Väikeettevõtete jaoks, mis asusid maal, töötasid uued tariifid välja vastavate ettevõtete tööliskomiteed ning kehtestasid need pärast seda, kui tariifid olid saanud Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee kinnituse.[118]

Sotsialistliku majanduse aluseid rajama asunud noor proletaarne riik oli kapitalismilt ränga pärandusena saanud tööpuuduse. Oktoobrirevolutsiooni eelõhtul oli tööpuudus Eestis märgatavalt suurenenud selle tõttu, et vene kodanlus tegi katset evakueerimise ettekäändel vallandada töölisi ja sulgeda tehaseid. Seoses tööstuse ja armee demobiliseerimisega 1917. aasta lõpul ning kapitalistide tugevneva sabotaažiga süvenes tööpuudus järjest. 1918. aasta algul oli Tallinna tööbörsis registreeritud 7000[119] ja Narvas 2400 töötut.[120] Rohkesti oli töötuid ka Tartus ja teistes Eesti linnades, kuigi paljud töölised ei registreerinud end tööbörsis, vaid sõitsid tagasi maale, kust nad sõjaajal olid linna tööle tulnud. Paljud aga sõitsid Venemaa sisekubermangudesse.

Mõistagi ei suutnud nõukogude võim laose, kapitalistide sabotaaži ja paljumiljonilise armee stiihilise demobiliseerimise tõttu suurt ära teha üha süveneva tööpuuduse likvideerimiseks. Kuid ta astus selles suunas mitmeid samme ning organiseeris abi töötutele. Sel eesmärgil loodi ka tööbörs ja võeti vastu «Töötuse vastu kindlustamise kord». Tööbörside ülesandeks sai töötute arvelevõtmine ja nende suunamine tööle.

---

[112] LO ORRA, f. 1397, nim. 1, s.-ü. 293, l. 11.
[113] RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 2487, l. 10.
[114] Sealsamas, l. 6.
[115] «Утро правды», 23 января 1918.
[116] RAKA, f. 1804, nim. 2, s.-ü. 2907, l. 307.
[117] «Известия Нарвского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов», 13, 25 и 27 января 1918.
[118] ORRKA, f. R-1290, nim. 1, s.-ü. 12, l. 60.
[119] ORRKA, f. 382, nim. 4, s.-ü. 125-a, l. 53.
[120] «Maatamees» 12. jaan. 1918.

Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee otsusel suleti kõik eravahenduskontorid ning loodi nõukogude ja linnaomavalitsuste juures riiklikud tööbõrsid. Tallinnas asutas Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu võitluseks tööpuuduse vastu komitee, kes ühe kuu kestel, 18. novembrist kuni 18. detsembrini 1917, paigutas tööle 120 inimest.[121] Järgmise aasta jaanuaris reorganiseeris Nõukogu selle komitee ja muutis ta tööbõrsiks. Tööbõrsid loodi ka Narvas, Tartus, Viljandis ja teistes linnades.

Et vähendada tööpuudust, korraldati mitmetes linnades ühiskondlikke töid. Valga Tööliste, Soldatite ja Maatameeste Saadikute Nõukogu plaanitses hakata ühiskondlike tööde korras kaevama kanalit Pedeli ja Gauja jõe vahele. Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu poolt koostatud ühiskondlike tööde plaan nägi ette raudtee ehitamise Narva ja Narva-Jõesuu vahele, turbalõikuse organiseerimise, Narva jõe süvendamise, veevärgi ehitamise jne.[122]

Töötute arvu vähendamiseks keelas Sõja-revolutsioonikomitee novembris ületunnitööd. Vabriku-Tehasekomiteede Kesknõukogu soovitas kõigil tehasekomiteedel Eestis töölt ajutiselt vallandada need töölised ja teenistujad, kellel on kinnisvara ja teised kõrvalsissetulekud, ühe kahest töötavast abikaasast ja need talupojad, kes on tulnud tehastesse sõjaajal, et hoida kõrvale mobilisatsioonist ajal, kui maal tunti puudust töökätest.[123] Nii toimisidki «Dvigateli», Tselluloosivabriku, Kreenholmi Manufaktuuri ja teistegi ettevõtete töölised juba 1917. aasta lõpul.[124]

Kindlustamine töötuse vastu haaras kõiki, vaatamata soole, vanusele ja rahvusele ning töökohale ja töö iseloomule. Kindlustuse alla ei kuulunud ainult need töölised, kelle regulaarne töötasu ületas kolmekordselt töölise keskmise töötasu antud kohas. Kindlustamisega seoses olevad kulud pandi kogu ulatuses ettevõtjatele. Kohapeal asutasid ametiühingud töötuse vastu kindlustamiseks töötute kassad, kuhu ettevõtjad maksid kindlustusmaksu. Vastav määrus nägi ette kubermangukomisjonide loomise töötuse vastu kindlustamiseks.[125] Nii asus nõukogude võim täitma tööliste kindlustamise programmi, mille Kommunistlik Partei oli vastu võtnud VI Praha konverentsil 1912. aastal.

Tuginedes Nõukogude valitsuse poolt antud seadusele, otsustas Eesti Ametiühingute Kesknõukogu plenaaristung 25. jaanuaril 1918 luua töötute kassa ja valida viieliikmelise kassakomisjoni, kuhu oli ette nähtud kolm liiget Eesti Ametiühingute Kesknõukogust, üks Vabriku-Tehasekomiteede Keskkomiteest ja üks Keskhaigekassa poolt. Ettevõtjaid kohustati lähimal ajal töötute fondi maksma 3 protsenti ettevõtte tööliste ja teenistujate palgafondist.[126]

Töötute kindlustamise seaduse elluviimiseks otsustas Tartu Rahvamajanduse Nõukogu 30. jaanuaril 1918 kohustada kõiki tööstus-, ehitus-, kaubandus-, transpordi-, põllumajanduslike ja teiste ettevõtete töölisi, samuti koduteenijaid ja vabakutselisi astuma ülelinnalise haigekassa liikmeks. Sama otsusega kohustati ettevõtjaid 15. veebruarist 1918 alates maksma kassasse 10 protsenti palgasummalt.[127]

Narvas arutas töötute kindlustamise seaduse elluviimist tööbõrsi erikomisjon oma 22. jaanuari 1918. aasta koosolekul.[128] Narva Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu tegi 25. jaanuaril 1918 Täitevkomiteele ülesandeks luua töötute fond ning leida kohapeal selleks vajalikud summad.[129]

Kohalike nõukogude võimuorganite, ametiühingute ja vabriku-tehasekomiteede otsustava ja järjekindla poliitika tulemusena viidi tööliste kindlustamise seadus 1918. aasta jaanuaris-veebruaris Eesti suuremates tööstuskeskustes põhiliselt ellu. Juba nõukogude

---

121 «Tööline» 8. jaan. 1918.
122 ORRKA, f. R-1233, nim. 1, s.-ü. 22, l. 3.
123 «Tööline» 21. veebr. 1918.
124 «Tööline» 26. jaan. 1918; «Rahvaleht» 31. jaan. 1918.
125 Декреты Советской власти, т. I, lk. 200—204.
126 «Молот», 19 февраля 1918.
127 «Молот», 20 февраля 1918.
128 «Rahvaleht» 28. jaan. 1918.
129 «Известия Нарвского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов», 27 января 1912.

võimu olemasolemise esimestel kuudel anti töölistele materiaalset abi ning asuti organiseerima ühiskondlikke töid.

Niisugused olid esimesed üritused, mida Eesti töölisklass viis ellu või oli ellu viimas sotsialistliku majanduse aluste rajamisel.

Saabus toimetusse
25. IV 1964

М. ПЕТРОВ

НАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ, ТРАНСПОРТА И БАНКОВ В ЭСТОНИИ В 1917—1918 гг.

Резюме

Первый шаг на пути к социалистическому преобразованию промышленности — введение рабочего контроля над производством и распределением продуктов. Рабочий контроль обогатил трудящихся опытом организации производства и управления предприятиями, приблизил их к национализации промышленности и транспорта, к организации рабочего управления ими.

Большую роль в подготовке национализации промышленности и организации рабочего управления предприятиями сыграли организация и регулирование производства, осуществлявшиеся как фабрично-заводскими комитетами предприятий, так и экономическими органами, созданными Советской властью. Фабрично-заводские комитеты предприятий, различные комиссии и отделы советов рабочих и солдатских депутатов, советы народного хозяйства и другие организации, занимавшиеся вопросами промышленности и транспорта, стали школой массовой подготовки командиров социалистического производства из рабочей среды.

«От рабочего контроля, — говорил В. И. Ленин, — мы подошли к рабочему управлению промышленностью в общенациональном масштабе».[130]

Национализация промышленных предприятий в Эстонии началась в декабре 1917 г. и осуществлялась по решению местных органов Советской власти. В Тарту были национализированы такие предприятия, как машиностроительный завод «Франценсгютте», табачная фабрика Вильмана, строительно-промышленная фирма «Архитектор П. Джон Кук и К°», типографии Эд. Бергмана и Ю. Мялло. В Нарве — такие как фанерная фабрика «Д. Сэгор», трикотажные мастерские. В Таллине собственностью пролетарского государства стали судостроительные заводы Русско-Балтийский и Северо-Западного общества, секвестрованные летом 1917 г., хлебопекарни и другие предприятия.

Наряду с промышленными предприятиями национализировались средства связи и транспорта. В Тарту Совет народного хозяйства национализировал городскую телефонную станцию, речные пароходы владельца Брока. 30 января 1918 г. Исполнительный Комитет Эстляндского рабочего и воинского Совета принял решение о национализации узкоколейной железной дороги Пернов-Ревельских подъездных путей. 18(5) февраля технический отдел Исполкома Эстляндского рабочего и воинского Совета вступил в управление узкоколейной железной дорогой. Шла подготовка к национализации торгового флота и ширококолейной железной дороги Общества Северо-Западных железных дорог, отдельные участки которой уже находились в ведении местных Советов рабочих и солдатских депутатов.

Для подрыва экономической мощи буржуазии большое значение имела национализация банков. В декабре 1917 г. Исполнительный Комитет Эстляндского рабочего и воинского Совета создал Банковский комиссариат, который сначала установил контроль над деятельностью отделений государственного и частных банков, а затем национализировал их. Были национализированы банкирские дома «Г. Шель и К°», «Геппенер и К°», отделения Соединенного, Петроградско-Рижского и Азовско-Донского коммерческих банков, Таллинский городской общественный банк и др.

В процессе осуществления социалистических преобразований в промышленности и на транспорте у трудящихся вырабатывалось новое, социалистическое отношение к труду и трудовой дисциплине, так как они становились хозяевами, строителями новой жизни. Сознательные рабочие стали бороться за повышение производительности труда, решительно выступили против прогульщиков, тунеядцев, расхитителей народного достояния. Советской властью были приняты меры для ликвидации безработицы, до-

[130] В. И. Ленин, Речь о годовщине революции 6 ноября. Соч., т. 37, стр. 140.

ставшейся в наследство от капитализма. Проводилось страхование на случай безработицы, организовывались общественные работы, Военно-революционный комитет запретил проведение сверхурочных работ. Центральный Совет фабрично-заводских комитетов рекомендовал временно уволить с работы всех, кто имеет недвижимое имущество и другие побочные доходы, а также крестьян, поступивших на работу с целью укрыться от мобилизации, в то время, как в деревне не хватало рабочих рук, и т. д.

Однако завершить национализацию промышленности, транспорта и банков не удалось. Социалистические преобразования в Эстонии были прерваны в конце февраля 1918 г. нашествием немецких войск.

Поступила в редакцию
25/IV 1964

M. PETROV

NATIONALISIERUNG VON BANKEN, INDUSTRIE- UND TRANSPORTUNTERNEHMEN IN ESTLAND IN 1917—1918

Zusammenfassung

Der erste Schritt auf dem Wege zur sozialistischen Umgestaltung der Industrie war die Erschaffung der Arbeiterkontrolle über Produktion und Produktenverteilung.

Die Arbeiterkontrolle bereicherte die Werktätigen durch Erfahrungen auf dem Gebiete der Organisierung der Produktion und der Betriebsleitung; sie bildete die vorbereitende Stufe zur Nationalisierung der Produktion und des Transportwesens, zur Organisierung der Arbeiterverwaltung in den Unternehmen. Eine große Rolle spielte dabei die Regulierung der Produktion durch die Arbeiterausschüsse der Fabriken und die wirtschaftlichen Organe der Sowjetmacht. Arbeiterausschüsse, verschiedene Kommissionen und Abteilungen der Sowjets der Arbeiter- und Soldatendeputierten, ferner die Volkswirtschaftsräte und andere Organisationen, die sich mit Fragen der Industrie und des Transportwesens befaßten, — alle diese Organe wurden zu einer Schule der massenhaften Vorbereitung von Produktionsleitern aus der Mitte der Arbeiterschaft selbst.

«Von der Arbeiterkontrolle», sagte W. I. Lenin, «schritten wir zur Arbeiterverwaltung der Industrie im nationalen Umfang.» [130]

Die Nationalisierung der Industrieunternehmen in Estland begann im Dezember 1917, sie wurde auf Beschluß der örtlichen Organe der Sowjetmacht verwirklicht. In Tartu wurden Unternehmen wie die Maschinenbaufabrik «Franzenshütte» und die Tabakfabrik Willmann nationalisiert, ferner die Bau- und Industriefirma «Architekt P. John u. Ko» sowie die Druckereien Ed. Bergmann und J. Mällo; in Narva die Sperrholzfabrik «D. Segor» und Trikotage-Werkstätten; in Tallinn die «Russisch-Baltische» Schiffswerft und die der «Nordwestlichen Gesellschaft», beide in 1917 sequestriert, ferner Bäckereien und sonstige Unternehmen.

Außer den Industrieunternehmen wurden auch Unternehmen des Transport- und Verkehrswesens nationalisiert. In Tartu nationalisierte der Volkswirtschaftsrat die städtische Fernsprechzentrale und die Flußdampfer des Privateigentümers Brock. Am 30. Januar 1918 beschloß das Exekutivkomitee des Estländischen Arbeiter- und Soldatensowjets die Nationalisierung der Schmalspurbahn Pärnu-Tallinn, die am 18. (5.) Februar desselben Jahres von der technischen Abteilung des genannten Exekutivkomitees übernommen wurde. Es wurden Vorbereitungen getroffen, die Handelsflotte und die Breitspurbahn der Gesellschaft Nordwestlicher Eisenbahnen zu nationalisieren, deren einzelne Abschnitte bereits von örtlichen Sowjets der Arbeiter- und Soldatendeputierten verwaltet wurden.

Die Nationalisierung der Banken war für den Abbruch der wirtschaftlichen Macht der Bourgeoisie überaus wichtig. Im Dezember 1917 berief das Exekutivkomitee des Estländischen Arbeiter- und Soldatensowjets ein Kommissariat für das Bankwesen, welches zuerst die Kontrolle über die Tätigkeit der Privatbanken und der Abteilungen der Staatsbanken herstellte, alsdann aber die Banken selbst nationalisierte, — so die Bankhäuser «G. Scheel und Ko.», «Hoeppener und Ko.», die Tallinner Städtische Gesellschaftsbank, die Abteilungen der «Vereinigten Kommerzbank», der «Petrograder und Rigaer Kommerzbank», der «Kommerzbank des Donlandes und des Asowschen Meeres» sowie andere Banken.

Im Werdegang der sozialistischen Umgestaltungen der Industrie und des Transportwesens wurden die Werktätigen zu einer neuen, sozialistischen Arbeitsdisziplin, zu einer

---

[130] В. И. Ленин, Речь о годовщине революции 6 ноября. Соч., т. 37, S. 140.

neuen Einstellung hinsichtlich der Arbeit erzogen, da sie nun Schöpfer eines neuen Lebens wurden. Die klassenbewußteren Arbeiter kämpften um eine höhere Arbeitsproduktivität, sie brandmarkten Faulenzer, Blaumacher und Defraudanten des Volkseigentums. Die Sowjetmacht traf Maßnahmen gegen die Arbeitslosigkeit, — ein Erbe des Kapitalismus. Die Arbeitslosenversicherung und die Organisierung öffentlicher Arbeiten wurden ins Leben gerufen. Das Revolutionäre Militärkomitee verbot, Überstunden zu arbeiten. Der Zentralrat der Arbeiterausschüsse empfahl es, zeitweilig alle diejenigen zu entlassen, die Immobilien besaßen oder sonstige Nebeneinkommen hatten, ferner auch die Bauern, die sich durch ihre Werkarbeit der Mobilisation entziehen wollten, während es auf dem Lande an Arbeitskraft mangelte usw.

Es gelang aber nicht, die Nationalisierung der Industrie, des Transportwesens und der Banken zu vollenden. Die sozialistischen Umgestaltungsmaßnahmen wurden in Estland Ende Februar 1918 durch das Eindringen deutscher Truppen unterbrochen.

Eingegangen
am 25. April 1964

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TOIMETISED. XVI KÖIDE
ÜHISKONNATEADUSED. 1967, Nr. 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР. ТОМ XVI
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ. 1967, № 3

A. KENNIK

KESK-ERIHARIDUSEST EESTI NSV-s SÕJAJÄRGSEIL AASTAIL (1944—1950)

Üheks vähem uuritud alaks Eesti NSV ajalooteaduses on kesk-eriharidus ja tema korraldusega seotud probleemid. Meie vabariigis ei ole trükis ilmunud ühtki teost, mis oleks pühendatud kesk-eriõppeasutuste ajaloole. Hariduskusimusi käsitlevatest uurimustest, mis puudutavad ka kesk-eriharidusе küsimusi, on avaldatud ainult kaks — üks E. Schmidti [1], teine A. Pindi [2] sulest. Esimene neist käsitleb kõrgemate koolide õppejõudude ja kõrgema haridusega kaadri ettevalmistamist, kuid peatub selle kõrval riivamisi ka mõningail kesk-eriharidusega kaadri ettevalmistamise küsimustel ja esitab vastavaid arvulisi andmeid, teise eesmärgiks on anda ülevaade rahvaharidusest Nõukogude Eestis kuni 1950-ndate aastate alguseni. Üldharidusega seotud küsimuste kõrval peatutakse viimases ka kesk-eriharidusе levikul.

1960-ndatel aastatel ilmusid ajakirjas «Среднее специальное образование» mitmed artiklid Eesti NSV kesk-eriharidusе kohta.[3] Neis on peatähelepanu pööratud muudatustele, mis viimastel aastatel meie kesk-eriharidusе korralduses toimusid seoses seaduse «Kooli ja elu sidemete tugevdamisest» elluviimisega. Mõningaid andmeid kesk-eriõppeasutuste kohta sisaldavad ka statistilised kogumikud «Eesti NSV rahvamajandus» [4], «Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul» [5] ja «25 aastat Nõukogude Eestit» [6]. Käesolev on seega esimene uurimus, mis on pühendatud just Nõukogude Eesti kesk-eriharidusе ajaloole. Temas käsitletakse meie kesk-eriharidusе korraldust ajavahemikul 1944—1950, eriti aga niisuguseid küsimusi, nagu 1) kesk-eriõppeasutuste rajamist ja selleks olemasolnud baase, 2) kesk-eriharidusе arengu põhisuundi ja 3) kesk-eriõppeasutustes ettevalmistatud spetsialistide hulka ning nende erialast liigitust.

*

Pärast Eesti NSV vabastamist saksa okupantidest 1944. a. oli üheks esmajärgulisemaks ülesandeks nõukoguliku hariduselu taastamine. Teiste hulgas tuli uuesti ellu kutsuda ka kesk-eriõppeasutused, alustades sellega õieti otsast peale, kuna saksa okupandid olid neist enamiku kas likvideerinud või teisetüübilisteks koolideks muutnud.

---

[1] E. Schmidt, Kesk- ja kõrgema haridusega kaadri ettevalmistamisest Nõukogude Eestis. Tallinn, 1959.

[2] A. Pint, Rahvaharidusе edusammud Nõukogude Eestis. Tallinn, 1953.

[3] Aastail 1960—1964 ilmusid mainitud ajakirjas О. К. Яновская, Замечания о подготовке кадров без отрыва от производства в Эстонской ССР. 1960, № 7; Л. М. Гордеев, Среднее специальное образование в Эстонской ССР на подъеме. 1960, № 12; Н. В. Тихазе, После перевода в подчинение Комитета . . . . 1961, № 4; В. П. Пыхьяне, Первые итоги организации производственного труда учащихся. 1962, № 2; Х. Лаури, Четыре года по новому пути. 1963, № 2; А. В. Лепик, Э. Ю. Петухова, Проведение лабораторных работ на предприятиях. 1964, № 11.

[4] Tallinn, 1957, lk. 252—260.

[5] Tallinn, 1960, lk. 71—73, 106, 109, 113, 116 ja 119.

[6] Tallinn, 1965, lk. 112—114.

Kesk-eriharidusе korraldust Nõukogude Eestis mõjutasid 1940-ndate aastate teisel poolel neli asjaolu: 1) Nõukogude Liidu teistes, sotsialismile jõudnud vabariikides väljakujunenud kesk-eriharidusе süsteem, 2) kogemused, mis kesk-eriõppeasutuste loomisel olid omandatud 1940/41. õppeaastal, 3) olemasolev kutsehariduslike õppeasutuste võrk ja õpetatavad erialad ning 4) rahvamajanduse vajadused kesk-eriharidusega spetsialistide järele. Kolmel esimesel neist oli suunav tähtsus, eriti 1944/45. õppeaastal, viimane muutus domineerivaks mõnevõrra hiljem, avaldades otsustavat mõju kesk-eriõppeasutuste profiilide kujundamisele ja ümberkujundamisele.

Oli loomulik, et Eestis kasutati kutsehariduse ümberkorraldamisel ära teiste liidu-vabariikide sellealaseid saavutusi. Tehnikumide[7], mis Nõukogude Liidus olid kesk-eriõppeasutuste põhitüübiks, moodustamiseks tuli meil avada kas uusi õppeasutusi või reorganiseerida sel eesmärgil neile kõige lähemal seisvad kutsekoolid. Esimesed sammud selles suunas olid tehtud 1940/41. õppeaastal. Nüüd tuli seda tööd, mille saksa fašistlik okupatsioon oli katkestanud, jätkata.

1944. aastal laiendati üleliiduliselt kehtivad eeskirjad ka Eesti NSV kesk-eriõppeasutustele. Vastavalt sellele võeti neisse õppeasutustesse vastu mõlemast soost 14—30 aasta vanuseid isikuid, kes olid lõpetanud 7-klassilise kooli. Kuna Eestis oli siiani olnud 6-klassiline algkool, siis loodi meil tehnikumide ja teiste kesk-eriharidusеlike õppeasutuste juurde ettevalmistusklassid, kuhu võeti vastu 6-klassilise algkooli lõpetanuid. Tehnikumide esimesele kursusele võeti 6-klassilise algkooli lõpetanuid siis, kui nad olid lõpetanud ka mõne kaheaastase õppeajaga kutsekooli. See soodustus kehtis kuni 1947/48. õppeaastani. Seati sisse stipendiumid.

Kesk-eriõppeasutused loodi suuremal või vähemal määral neile vastavate seniste kutsekoolide baasil. Niisugustena tulid arvesse kommerts- ja kaubanduskoolid, mis reorganiseeriti majandustehnikumideks, naiskutsekoolid, mis kujundati käsitööndustehnikumideks, tööstuskoolid[8] ja 3-aastase õppeajaga põllumajanduskoolid (põllunduskoolid, aianduskoolid jt.). Kesk-eriõppeasutuste tasemele vastasid ka uuesti tööd alustanud õpetajate seminarid ning Tallinna ja Tartu Muusikakool. Avati kaks meditsiinikeskkooli (Tallinnas ja Tartus) ning rahandustehnikum (Tallinnas). Kokku alustas 1944/45. õppeaasta alguses tööd 40 kesk-eriõppeasutust, neist 10 majandustehnikumi, 5 käsitööndustehnikumi, 3 tööstustehnikumi, mis moodustati Tallinna ja Tartu tehnikumidest, 1 majandus- ja tööstustehnikum, 1 toitlustehnikum, 4 põllumajandustehnikumi, 3 aiandustehnikumi, 2 zootehnikumi, 2 kodumajandustehnikumi, 1 põllumajanduse mehhaniseerimise tehnikum, 1 metsatehnikum, 2 õpetajate seminari, 2 muusikakooli, 2 meditsiinikeskkooli ja 1 rahandustehnikum. Õppeaasta teisel poolel avati õpetajate seminarid ka Haapsalus ja Rakveres ning juriidiline kool Tallinnas.

Õppeajaks oli tehnikumide statsionaarses osakonnas enamasti neli, mõnedel erialadel (peamiselt majanduslikel ja meditsiinilistel) aga kolm aastat. Õhtustes ja kaugõppeosakondades oli õppeaeg aasta võrra pikem.

1944/45. õppeaasta alguses tegid õpetajad ja õpilased ära palju kesk-eriõppeasutuste purustatud hoonete remontimisel ning õppevahendite korrastamisel. Tihtipeale olenes õppeasutuste käikulaskmine sellest, kuidas suudeti remondi ja korrastustöödega toime tulla. Seetõttu alustasid õppeasutused tööd eri aegadel: Tallinna I Tööstustehnikum ja Tallinna I Majandustehnikum näiteks 30. oktoobril, Olustvere Põllumajandustehnikum ja Kuremaa Zootehnikum 15. novembril, Rakvere Käsitööstuslik Tehnikum ja Tallinna Meditsiiniline Keskkool 27. novembril jne.

Tehnikumide ja teiste kesk-eriõppeasutuste profiilide kujundamisel etendas alguses enamasti määravat osa nende eelkäijate varasem kallak. Nii hakkasid põllumajandustehnikumid kaadrit ette valmistama põllunduse, aianduse, loomakasvatuse, piimanduse, kodumajanduse, põllumajanduse mehhaniseerimise, metsamajanduse ja metsatööstuse, käsitööndustehnikumid õmblemise, kangakudumise, silmuskudumise ja tikanduse ning

---

[7] 1944. aasta sügisel oli Eesti NSV-s neli tehnikumi, nimelt Tallinna Tehnikum, Tallinna Õhtutehnikum, Tartu Tehnikum ja Metsatehnikum Tihemetsas.

[8] Võru Tööstuskoolist näiteks moodustati Majandus-Tööstustehnikum.

kodunduse, majandustehnikumid kaubanduse, plaani ja statistika, raamatupidamise ja finantsi jne. erialal. Asjaavatud Tallinna ja Tartu Meditsiinilises Keskkoolis õpetati kolme ning Tallinna Rahandustehnikumis nelja eriala.

Need 1944/45. aastal tegevust alustanud koolid moodustasid kesk-eriõppeasutuste võrgu tema esialgsel kujul. Selle võrgu edasise kujunemise seisukohalt oli suur tähtsus vabariigi tööstuse, põllumajanduse ja kultuuriasutuste vajadusel erialase kaadri järele. Esimestel sõjajärgsetel aastatel tunti kaadri järele suurt puudust rahvamajanduse kõigis harudes: vajati nii tehnikuid, algkooliõpetajaid, meditsiinitöötajaid, juriste kui ka paljusid teisi spetsialiste. Eesti NSV industrialiseerimine, põllumajanduse kollektiviseerimine ja edusammud kultuurilises ülesehitustöös suurendasid nõudmist eriharidusega asjatundjate järele veelgi. Tööstuses kasvas nõudmine spetsialistide järele ka mitmesugustel põlevkivi- ja keemiatööstuse, ehituse jt. kitsamatel erialadel. Kolhooside asutamisega suurenes nõudmine agronoomide ja zootehnikute järele, oli puudus esimeestest, brigadiridest, raamatupidajatest jne. See kõik avaldas mõju kesk-eriõppeasutuste profiili kujundamisele.

Rahvamajanduse vajadus kesk-eriharidusega spetsialistide järele tingis ajavahemikus 1945—1949 Tallinna Mäetehnikumi, Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehnikumi, Tallinna Kalanduse Tehnikumi, Tallinna Merekooli, Rakvere ja Viljandi Meditsiinilise Keskkooli, Vabariikliku Kehakultuuri Tehnikumi Tallinnas (kõik 1945. aastal), Vabariikliku Koreograafilise Kooli Tallinnas, Antsla Tehniliste Kultuuride Tehnikumi (mõlemad 1946. aastal), Vabariikliku Nõukogude Kaubanduse Tehnikumi Viljandis (1947. aastal), Viljandi Pedagoogilise Kooli ja Narva Õhtuse Tekstiilitehnikumi (mõlemad 1949. aastal) loomise. 1945. aastal avati Tallinna Juriidilise Kooli juures kaugõppeosakond.

Ümber korraldati spetsialistide ettevalmistamine Eesti NSV Haridusministeeriumile allunud[9] tehnikumides. Aastail 1945—1947 hakati tööstustehnikumides[10] endise kolme laia profiiliga eriala (masinaehitus, elektrotehnika, ehitustehnika) asemel õpetama kitsama profiiliga erialasid, nagu metallide lõiketöötlemist, tugev- ja nõrkvoolutehnikat, raadiotehnikat, tööstuslikku ja tsiviilehitust, autode ekspluatatsiooni ja remonti jt. Kuna arve- ja plaanindustehnikumides, arve- ja tööstustehnikumides ning kergetööstustehnikumides[11] õpetati ainult majanduslikke ja kergetööstuslikke erialasid, vabariik aga vajas rohkem spetsialiste tööstuslikel erialadel, siis reorganiseeris Eesti NSV Haridusministeerium 1947/48. õppeaastal kuus tehnikumi,[12] järgmisel aastal reorganiseeriti kõik temale allunud tehnikumid.[13] Selle tulemusena vähendati erialase kaadri ettevalmistamist kerge-

---

[9] Vastavalt nende profiilile allutati 1944. aastal kesk-eriõppeasutused keskasutustele. Põllumajanduslikud õppeasutused jäid Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadi, meditsiinikeskkoolid Eesti NSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi alluvusse jne., majandus- ja tööstustehnikumid aga, mis siiani olid allunud kohalikele täitevkomiteedele, allutati Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadile.

[10] 1944. aasta sügisel moodustatud Tallinna I ja II ja Tartu Tööstustehnikum ning Võru Majandus-Tööstustehnikum reorganiseeriti 1945/46. õppeaastal vastavalt Tallinna Elektromehaanika Tehnikumiks, Tallinna ja Tartu Industriaaltehnikumiks ning Võru Tööstustehnikumiks.

[11] 1945/46. õppeaastal reorganiseeriti majandus- ja käsitööndustehnikumid kas arve- ja plaanindustehnikumideks (kokku 3), arve- ja tööstustehnikumideks (kokku 5) või kergetööstustehnikumideks (kokku 3).

[12] Pärnu, Valga, Haapsalu, Rakvere, Paide ja Viljandi tehnikumides suurendati tehnilistele ja tööstuslikele erialadele vastuvõetavate õpilaste erikaalu 50 protsendilt 75-le. (HMA (= Eesti NSV Haridusministeeriumi arhiiv), 1947. a., toimik 7, l. 218.)

[13] 1948/49. õppeaasta algul reorganiseeriti Tallinna ja Tartu industriaaltehnikumid vastavalt Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumiks ning Tartu Elektromehaanika Tehnikumiks; Tallinna, Tartu ja Rakvere kergetööstuse tehnikumid Tallinna Tekstiili- ja Ömblustehnikumiks ning Tartu ja Rakvere Kohaliku Tööstuse Tehnikumiks; Pärnu, Viljandi, Valga ja Paide arve- ja tööstustehnikumid Pärnu Turbatööstuse Tehnikumiks, Viljandi Ömblustehnikumiks (likvideeriti järgmisel aastal), Valga Arve- ja Plaanindustehnikumiks ning Paide Kooperatiivkaubanduse Tehnikumiks; Võru ja Kuressaare tööstustehnikumid Võru Kohaliku Tööstuse Tehnikumiks ja Kuressaare Ehitustehnikumiks; Tartu Arve- ja Plaanindustehnikum Tartu Ehitustehnikumiks ning Tallinna Ühiskondliku Toitlustamise Tehnikum Tallinna Toiduainete Tööstuse Tehnikumiks. 10. oktoobrist 1948 likvideeriti Haapsalu Arve- ja Tööstustehnikum ning Rakvere Arve- ja Plaanindustehnikum. (HMA, 1948. a., toimik 5-II, l. 13.)

tööstuslikele ja majanduslikele erialadele (rõivaste konstrueerimine ja modelleerimine, dekoratiivkudumine, kaubanduslik raamatupidamine jt.) ning suurendati nende ettevalmistamist tööstuslikel erialadel. Loodi meie vabariigis varem puudunud kitsama erialaga õppeasutused, nagu ehitustehnikumid, turbatööstustehnikum jt. Uute erialadena hakati õpetama turbatootmist, ehitusmaterjalide tehnoloogiat, keemilist analüüsi, veduri- ja vagunimajandust jt.

Ümberkorraldusi toimus ka õpetajate seminarides,[14] muusikakoolides[15] ja põllumajandustehnikumides[16]. Selle eesmärgiks oli õppetöö ühtlustamine NSV Liidu teiste samalaadsete õppeasutustega ning uute erialade sisseviimine[17] vastavalt rahvamajanduse ja kultuuriasutuste vajadustele.

Õpetatavate erialade diferentseerumine viis selleni, et 1940. aastate lõpul anti Eesti NSV tehnikumides ja teistes kesk-eriõppeasutustes noortele õpetust rohkem kui 80 mitmesugusel erialal.

Kuna aga reorganiseerimine toimus olukorras, kus puudusid kaugemaleulatuvad perspektiivplaanid, esines neis kohati viltulaskmisi: nii reorganiseeriti mitmeid tehnikume korduvalt,[18] ei hakatud õigeaegselt õpetama erialasid, millede järele tekkis vajadus,[19] või lõpetati mõnede erialade õpetamine põhjendamatult.[20] See muutis osa tehnikume ebastabiilseks ning tekitas raskusi vastuvõtuplaanide täitmisel.[21]

Ebasoodsalt kesk-eriõppeasutuste tegevusele mõjus ka nende jaotamine mitme süsteemi vahel. Ühe ja sama eriala õpetamine mitmes tehnikumis nõudis täiendavaid kulutusi õppetöökodade, laboratooriumide jne. sisustamisel. Samal ajal aga oli küllaltki suuri raskusi nii ruumide saamisel kui ka varustuse hankimisel.[22]

*

Sõjajärgsetel aastatel esines õppeasutustel õppetöö korraldamisel mitmeid raskusi. Kõige enam muret tekitas just ruumipuudus, kuna sõjategevuses olid hävinenud paljude õppeasutuste hooned. Seetõttu tuli esimestel aastatel pärast sõda mitmel tehnikumil kasu-

---

[14] 1947. aastal reorganiseeriti õpetajate seminarid Tallinnas ja Tartus õpetajate instituutideks. Tallinna Õpetajate Seminarist eraldati koolieelse kasvatuse ja patronaaži osakonnad ning nende baasil moodustati iseseisev õppeasutus — Tallinna Eelkoolikasvatuse Seminar, mis alustas õppetööd 1. oktoobril 1947. Õpetajate seminarid hakkasid ette valmistama algklasside (1.—4. kl.) õpetajaid, õppeaeg neis lühenes viielt aastalt neljale.

[15] 1949. aastal anti Tallinna ja Tartu Muusikakoolile üleliiduliselt kehtiv struktuur — neli kursust. Seniste kümneaastase õppeajaga erialade (klaver, viiul, tšello) esimesed kuus õppeaastat eraldati iseseisvateks laste muusikakoolideks.

[16] Muudeti mitme põllumajandustehnikumi profiili. Nii reorganiseeriti Kehtna Kodumajandustehnikum põllumajandustehnikumiks, Vana-Võidu Kodumajandustehnikum ja Väimela Põllumajandustehnikum loomakasvatustehnikumideks jne. 1948/49. õppeaastast pikendati õppeaeg põllumajandustehnikumides neljale aastale.

[17] Peale tööstustehnikumide avati uusi erialasid ka põllumajandustehnikumides (põllumajanduslik raamatupidamine, maaparandus jt.), õpetajate seminarides (vanempioneerijuht ning algklasside õpetaja), meditsiinikeskkoolides ja rahandustehnikumis.

[18] Viljandi Kaubanduskooli baasil avatud Viljandi Majandustehnikum näiteks reorganiseeriti 1945. aasta veebruaris majandus- ja naistööstustehnikumiks, 1945. aasta juulis arve- ja tööstustehnikumiks, 1948. aastal õmblustehnikumiks ja likvideeriti siis 1949. aastal. Haapsalu Käsitööstuslik Kool reorganiseeriti 1945. aastal arve- ja tööstustehnikumiks ja likvideeriti 1948. aastal, 1946. aastal avatud Antsla Tehniliste Kultuuride Tehnikum reorganiseeriti 1947. aastal põllumajandustehnikumiks, tehniliste kultuuride eriala aga likvideeriti üldse jne.

[19] Kolhooside vajadusi erialase kaadri järele näiteks hakati arvestama küllaltki hilja.

[20] Nii ei saa õigeks pidada näiteks seda, et likvideeriti kodumajanduse eriala, millel oli tugev materiaalne baas ja vajalik õppejõudude kaader. See eriala oleks tulnud jätta kesk-eriõppeasutuste õppekavasse.

[21] Eesti NSV Haridusministeeriumile allunud tehnikumidesse näiteks võeti 1945. aastal vastu 1963 õpilast ettenähtud 2580 asemel, 1946. aastal 1423 õpilast 1560 asemel, 1947. aastal 1173 õpilast 1290 asemel jne. (HMA, 1945. a., toimik 95, l. 19; 1947. a., toimik 7, l. 212 ja 218.)

[22] Hiljem, 1950-ndatel aastatel, ühendati seoses tehnikumide viimisega ühe süsteemi alluvusse mitmed ühesuguse profiiliga tehnikumid, nagu näiteks ehitustehnikumid ja Tallinna Mäetehnikum ja Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehnikum.

tada kas teiste tehnikumide või üldhariduslike koolide ruume, töötades neis teises või kolmandas vahetuses.[23] See raskendas nii õppetöö organiseerimist kui ka õppekabinettide, laboratooriumide, õppetöökodade ja ühiselamute loomist. Ruumikitsikuse kõrval oli raskusi ka kütuse ja valgustusega, oli puudus õpetajatest, õpikutest, õppeabinõudest, koolimööblist jne.

Sõja ja okupatsiooni tõttu olid tugevasti kannatada saanud õppekabinettide, laboratooriumide ja töökodade sisseseaded, enamikul juhtudel olid nad koguni hävinenud. Õpikute vähesuse tõttu kasutati üldainetes sageli üldhariduslike keskkoolide õpikuid, eriainetes — õpetajate loengute järgi koostatud konspekte. Õpetajate puudusest saadi üle osalt sel teel, et enamik õpetajaid võttis endale normist suurema arvu tunde, rakendati ka kohakaaslust.

Aegamööda hakati ruumipuudusest üle saama. Kiiremini toimus see rajoonilinnades, rohkem nõudis aega Tallinnas ja Tartus.[24] Siiski pidid veel mitmed õppeasutused, näiteks Tallinna Tekstiili- ja Ömblustehnikum, Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehnikum ja mitmed teised, küllaltki kaua rasketes tingimustes töötama.

Palju tehti ära ka õpilaste eluolustikuliste tingimuste parandamisel. Õpperuumide laiendamise kõrval rajati võimaluste piirides uusi ühiselamuid[25] ja organiseeriti ühistoitlustamist.

Koos ruumide juurdesaamisega oli võimalik laiendada olemasolevaid ja juurde luua uusi laboratooriume ja kabinette ning täiendada nende sisseseadeid,[26] milledest mõnedki valmistati oma jõududega. Mõnel määral piiras kabinettide, laboratooriumide ja õppetöökodade sisseseadete täiendamist ka rahanappus, mis end eriti tunda andis seoses 1947.—1949. aastal toimunud reorganiseerimise ja õpetatavate erialade arvu suurenemisega. Materiaalse baasi täiendamine oli tehnikumides seepärast päevakorral ka järgnevatel aastatel.

Käsiteldaval ajavahemikul alustasid kõik kesk-eriõppeasutused tööd üleliiduliselt kehtivate õppeprogrammide ja õppeplaanide alusel. Õppetöö põhivormiks jäi teoreetiline tund, millele lisandusid õpilaste praktilised tööd laboratooriumides, töökodades, õppemajandites, harjutuskoolides, kliinikutes jne. Esimestel kursustel asetati pearõhk üldainetele, viimastel — eriainetele. Tähtis osa teoreetiliste tundide ja praktiliste tööde kõrval kuulus tootmispraktikale, kuhu vanemate kursuste õpilased suunati teatud ajaks, näiteks neljaks või kaheksaks nädalaks. Meie vabariigi praktikabaaside kõrval hakati esmakordselt kasutama ka teiste liiduvabariikide omi.[27]

---

[23] Tallinna Elektromehaanika Tehnikum, Tallinna Industriaaltehnikum ja Tallinna Mäetehnikum näiteks paiknesid pikemat aega ühises hoones Pärnu mnt. 57. Tallinna Kergetööstuse Tehnikum töötas teise vahetusena Tallinna Ühiskondliku Toitlustamise Tehnikumi ruumides, Tallinna Arve- ja Plaanindustehnikum teise vahetusena üldhariduslikku keskkooli ruumides jne.

[24] Nii said iseseisvad hooned Rakvere Kergetööstuse Tehnikum ja Kuressaare Tööstustehnikum, laiendati Tallinna Elektromehaanika Tehnikumi, Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumi ning mõne teisegi õppeasutuse käsutuses olevaid ruume.

[25] Kesk-eriõppeasutuste juures organiseeritud ühiselamud mahutasid 1945. aastal 1552 õpilast, 1946. aastal 1905 õpilast, 1950. aastal aga juba 4375 õpilast. SKV KOA (= Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse Kultuuriosakonna arhiiv), 1945/46. a., toimik 6/41, köide III, l. 227—231; 1946/47. a., toimik 6/41, köide IV, l. 161—163, 166, köide V, l. 61, 62, 67—71, 74 ja 77; 1950/51. a., toimik V-16, l. 4, 10, 11, 19, 21, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 71, 75, 77 ja 78.

[26] Häid tulemusi kabinettide ja laboratooriumide varustamisel saavutasid näiteks Tallinna Elektromehaanika Tehnikum, Tallinna ja Tartu Industriaaltehnikum, Võru Tööstustehnikum ja Räpina Aiandustehnikum. Tallinna Elektromehaanika Tehnikum näiteks suutis 1946/47. õppeaastal varustada sisseseadetega tugevvoolu ja raadiolaboratooriumid, järgmisel õppeaastal üldise elektrotehnika ja masinatundmise laboratooriumid ning elektromontaaži kabineti, Tartu Industriaaltehnikum avas 1946/47. õppeaastal metallitöökoja jne. (HMA, 1947. a., toimik 7, l. 217; toimik 2, l. 61; 1949. a., toimik 6, l. 4.)

[27] Nii viibisid Eesti NSV põllumajandustehnikumide õpilased 1946. ja 1947. a. neljakuulisel tootmispraktikal Abhaasia ANSV-s, Tallinna Industriaaltehnikumi õpilased 1947. a. diplomieelsel praktikal Leningradi ehitustel, Tallinna Merekooli ja Tallinna Kalandustehnikumi õpilased sooritasid sõidupraktika Läänemerel, Valgel merel, Atlandi ookeanil jne.

Poliitiline kasvatustöö, mille eesmärgiks oli õpilastes kommunistliku maailmavaate kujundamine, muutus neil aastatel õppe- ja kasvatustöö lahutamatuks osaks. Poliitkasvatuslik moment viidi sisse kõigisse ainetundidesse; klassijuhatajatundides ja õpilaste poliitringides hakati muude küsimuste kõrval arutama ka aktuaalseid sise- ja välispoliitilisi küsimusi jne.

Tähtsat osa ideoloogilises kasvatustöös hakkasid etendama õpilaste komsomoliorganisatsioonid, kuigi neis liikmeid oli esialgu veel vähe. Kuid aasta-aastalt kasvas kommunistlike noorte arv, rikastusid komsomolitöö kogemused ning paranes komsomoliorganisatsioonide töö. Kommunistliku Noorsooühingu liikmed olid initsiaatoriteks õppeedukuse ja distsipliini tõstmisel, mahajääjate abistamisel, poliitvestluste läbiviimisel, seinalehtede väljaandmisel, teatrite ja kinode ühiskülastamisel, ekskursioonide korraldamisel jne. Kommunistliku Noorsooühingu tegevus aitas kaasa õpilaste poliitilise teadlikkuse kasvule ja kodanlikest iganditest vabanemisele.

Õppe- ja kasvatustöö edukus olenes suures osas ka kaadrist. Sõjajärgseil aastail oli kesk-eriõppeasutustel raskusi vajalike õpetajate leidmisega, eriti tehnilistel aladel. Seetõttu töötasid paljud õpetajad lisaks põhitöökohale veel kohakaasluse alusel või võtsid endale tunde üle normi. Üle poole kesk-eriõppeasutuste õppejõududest ei omanud seejuures nõutavat kõrgemat haridust. Nii oli 1945. aastal kesk-eriõppeasutuste 893 õppejõust kõrgema haridusega vaid 407 ehk 43,3 protsenti, 1950. aastal oli 1129 õppejõust kõrgem haridus 544-l ehk 48,2 protsendil.[28]

Hoolimata raskustest, saavutasid paljud Eesti NSV kesk-eriõppeasutuste õppejõud neil aastail õppeasutuste töö organiseerimisel ning õppe- ja kasvatustöös häid tulemusi, mille eest üsna mitmeid neist autasustati kas NSV Liidu ordenite ja medalitega ning rinnamärgiga «Haridustöö eesrindlane» või anti Eesti NSV teenelise õpetaja nimetus.[29]

*

Kesk-eriõppeasutuste võrgu loomise Eesti NSV-s võib jaotada kahte etappi: 1) esimene sõjajärgne (1944/45.) õppeaasta ja 2) 1940. aastate teine pool (1945—1950). Esimesel neist oli tooniandev pakiline vajadus rakendada õppeasutused võimalikult kiiremini tööle, mistõttu tehnikumide ja teiste kesk-eriõppeasutuste loomisel ja käikulaskmisel lähtuti peamiselt Eesti NSV rahvamajanduse ja kultuuri arengu üldistest printsiipidest ning olemasolevate õppeasutuste senisest kallakust. Sellega seletubki Haridusministeeriumile allunud tehnikumides kergetööstuslike ja majanduslike erialade suur ülekaal tööstuslike erialadega võrreldes.

Teist etappi, mil oli juba olemas neljanda viie aasta plaan,[30] iseloomustavad konkreetsemad eesmärgid sotsialismi ehitamisel Nõukogude Eestis ja selgem ülevaade kesk-eriharidusega spetsialistide vajadusest rahvamajanduse mitmesugustes harudes. Viie aasta plaani kohaselt tuli õpilaste arv põllumajandustehnikumides 1950. aastaks tõsta 1700-ni ja valmistada neis viisaastaku jooksul ette 1900 põllumajanduse spetsialisti. Õpetajate seminarides olid vastavad arvud 1700 ja 1000. Nüüd korraldatakse ümber õppetöö endiste kutsekoolide baasil moodustatud õpetajate seminarides, põllumajandustehnikumides ja muusikakoolides. Eesti NSV Haridusministeeriumile alluvates tehnikumides vähendatakse majanduslike ja kergetööstuslike ning suurendatakse tööstuslike erialade osatähtsust. Ka enne nõukogude korda loodud õppeasutustes kehtestati nüüd üleliidulised õppeplaanid ja -programmid.

1944/45. õppeaastal alustas Eesti NSV-s tegevust 40 kesk-eriõppeasutust, 1950/51. õppeaastaks tõusis nende arv 47-le. Sisuliselt võib kesk-eriõppeasutused jaotada kolme

---

[28] SKV KOA, 1945. a., toimik 6/41, kaust III, l. 225—232, 234; 1950. a., toimik V-16, l. 10, 11, 17, 19, 21, 23, 26, 28, 30, 34, 36, 38, 40, 71, 75, 77, 78 ja 80.

[29] Eesti NSV teenelise õpetaja nimetus anti 4 õpetajale, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga autasustati 9 ja rinnamärgiga «Haridustöö eesrindlane» 20 õpetajat. Ordeniga «Austuse märk» autasustati 1, medaliga «Töövapruse eest» 4 ja medaliga «Eeskujuliku töö eest» 2 õpetajat. («Nõukogude Õpetaja» 6. ja 14. nov. 1947, 29. aug. ja 12. nov. 1948, 28. juuli, 4., 11. ja 18. aug. 1950; «Eesti NSV Teataja» 1946, nr. 38, art. 321; 1947, nr. 30, art. 251.)

[30] «Eesti NSV Teataja» 1946, nr. 39, art. 332, lk. 662 ja 665.

suurde rühma: 1) tööstustehnikumid (nende hulka on arvatud ka Tallinna Merekool), 2) põllumajandustehnikumid ja 3) ülejäänud õppeasutused, kuhu kuuluvad õpetajate seminarid (1950. aastast pedagoogikakoolid), meditsiinikeskkoolid, muusikakoolid, koreograafiakool, juriidiline kool, kehakultuuritehnikum, rahandustehnikum ja kaubandustehnikumid. Kõige arvukamalt oli tööstus- ja põllumajandustehnikume. Teiste kesk-eriõppeasutuste arv kõikus 1 ja 4 vahel (tab. 1).[31]

Tabel I

Kesk-eriõppeasutuste rühmad ja arv Eesti NSV-s aastail 1944—1950
(õppeaasta alguses)

Õppeasutuste rühmad	Õppeaastad						
	1944/45	1945/46	1946/47	1947/48	1948/49	1949/50	1950/51
1. Tööstustehnikume	20	21	21	21	18	18	18
2. Põllumajandustehnikume	13	13	13	13	13	13	13
3. Teisi õppeasutusi	7	13	14	14	15	16	16
Nende hulgas:							
Pedagoogikakoole	2	4	4	3	3	4	4
Meditsiinikeskkoole	2	4	4	4	4	4	4
Muusikakoole	2	2	2	2	2	2	2
Koreograafiakoole	—	—	1	1	1	1	1
Kaubandustehnikume	—	—	—	1	2*	2*	2*
Rahandustehnikume	1	1	1	1	1	1	1
Kehakultuuritehnikume	—	1	1	1	1	1	1
Juriidilisi koole	—	1	1	1	1	1	1
Kokku	40	47	48	48	46	47	47

* Siia on arvatud ka 1948. a. Kooperatiivkaubanduse Tehnikumiks reorganiseeritud Paide Arve- ja Tööstustehnikum.

Nagu näeme, kujunes Eesti NSV kesk-eriõppeasutuste võrk arvuliselt välja juba 1945/46. õppeaastaks. Järgnevatel aastatel avati küll uusi õppeasutusi, kuid edaspidiste reorganiseerimiste tulemusena osa kesk-eriõppeasutusi kas likvideeriti või muudeti kõrgemateks õppeasutusteks ning seetõttu jäi nende üldarv põhiliselt samaks.[32] Õppeasutuste arv kasvas aastail 1945—1950 ainult 3. rühmas. Põllumajanduslike õppeasutuste arv jäi stabiilseks, kuna tööstustehnikumide[33] arv vähenes. Viimane asjaolu seletub kergetööstusliku kallakuga õppeasutuste osalise likvideerimisega 1948. aastal.

Eesti NSV kesk-eriõppeasutustes kujunes valitsevaks päevane (statsionaarne) osakond,[34] kus 1950. aastal õppis 96,3 protsenti nende koolide õpilastest, õhtustes osakondades õppis vaid 2,7 protsenti ja kaugõppeosakonnas ainult 1 protsent. Viimaste hoogsam areng algas alles 1950-ndatel aastatel, märkimisväärse osa kesk-eriharidusega spetsialistide ettevalmistamisel omandasid nad aga 1950-ndate aastate lõpul ja 1960-ndate alguses.

Õpilaste arv Eesti NSV kesk-eriõppeasutustes käsiteldaval perioodil kasvas mõnevõrra ja saavutas 1950. aastal oma kõrgpunkti — 10 261 õpilast. Öeldu kehtib ka päevaste osakondade kohta (vt. tabel 2). Õhtuste osakondade õpilaste arv aga langes.

---

[31] Võrdluseks märgime, et 1940/41. õppeaastal oli Eesti NSV-s 17 kesk-eriõppeasutust, kus õppis 2114 noort. (Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1957, lk. 252.)

[32] Vt. lk. 260 ja viited 10, 11, 13, 14 ja 16.

[33] 1944/45. õppeaastal on tööstustehnikumide hulka arvatud ka majadustehnikumid, mille baasil loodi kergetööstus- ja hiljem tööstustehnikumid.

[34] Õhtused osakonnad olid ainult Tallinna Elektromehaanika Tehnikumi ja Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumi (end. Industriaaltehnikumi) juures. 1949. aastal alustas tööd Narva Õhtune Tekstiilitehnikum. Kaugõppeosakond oli ainult Tallinna Juriidilisel Koolil.

Tabel 2

Õpilaste arv Eesti NSV kesk-eriõppeasutustes aastail 1945—1950 *

Osakonnad	Õppeaastad					
	1945/46	1946/47	1947/48	1948/49	1949/50	1950/51
Päevased	9342	9 792	9096	9611	9453	9 882
Õhtused	344	251	232	201	274	272
Kaugõppe-	48	93	97	112	102	107
Kokku	9734**	10 136	9425	9924	9829	10 261 **

* Tabel on koostatud Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse andmete alusel.
** Ilmunud kirjanduses on 1945/46. ja 1950/51. õppeaasta kohta märgitud vastavalt 9747 ja 10 355 õpilast. Kuna autor jõudis oma tulemustele õppeasutuste andmeid summeerides, kirjanduses aga on antud ainult õpilaste koguarv, siis ei olnud võimalik esinevaid lahkuminekuid kontrollida.

1949. ja 1950. aastal esinenud tõus seletub Narva Õhtuse Tekstiilitehnikumi avamisega. Juriidilise Kooli kaugõppeosakonna õpilaste arv kasvas kuni 1948. aastani (*incl.*) ja jäi siis ligikaudu samale tasemele püsima.

Mõningale tõusule vaatamata ei saavutanud õpilaste arv kesk-eriõppeasutustes 1950. aastaks ettenähtud 14 000-t. Selle põhjuseks oli õpilaste suur väljalangevus ja ruumipuudus, mis ei võimaldanud neid suuremal arvul vastu võtta.

Tabel 3

Õpilaste jagunemine õppeasutuste rühmade järgi aastail 1945—1950 *
(õppeaasta alguses)

Õpilaste arv	Õppeaastad					
	1945/46	1946/47	1947/48	1948/49	1949/50	1950/51
Õpilaste üldarv Eesti NSV kesk-eriõppeasutustes	9734	10 136	9425	9924	9829	10 261
%-des	100	100	100	100	100	100
Neist						
1. Tööstustehnikumides	5556	5526	5185	5378	5093	4962
%-des	57,1	54,5	55,0	54,2	51,8	48,4
2. Põllumajandustehnikumides	1185	1097	1411	1397	1604	2009
%-des	12,2	10,8	15,0	14,1	16,3	19,6
3. Pedagoogikakoolides	1008	1196	537	563	804	979
%-des	10,4	11,8	5,7	5,7	8,2	9,5
4. Meditsiinikeskkoolides	848	1019	858	869	841	871
%-des	8,7	10,1	9,1	8,7	8,6	8,5
5. Muusikakoolides	585	566	595	644	360	316
%-des	6,0	5,6	6,3	6,5	3,7	3,1
6. Teistes õppeasutustes	552	732	839	1073	1127	1124
%-des	5,6	7,2	8,9	10,8	11,4	10,9
Kokku p. 3—6 märgitud õppeasutustes	2993	3513	2829	3149	3132	3290
%-des	30,7	34,7	30,0	31,7	31,9	32,0

* Tabel on koostatud Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse andmete alusel.

Kõige ulatuslikumaks kujunes õpilaste arv tööstustehnikumides, milledele järgnesid põllumajandustehnikumid. Lähema ülevaate õpilaste arvu jagunemisest õppeasutuste rühmade vahel annab tabel 3. Nagu sellest nähtub, õppisid aastail 1945—1950 ligikaudu pooled Eesti NSV kesk-eriõppeasutuste õpilastest tööstustehnikumides, 10—20 protsenti põllumajandustehnikumides ja veidi üle 30 protsendi ülejäänud õppeasutustes. Iseloomustav vaadeldavale ajavahemikule on põllumajandustehnikumide osatähtsuse tõus ning tööstustehnikumide osatähtsuse langus. Viimane seletub sellealaste tehnikumide reorganiseerimise ning kergetööstuslikel ja majanduslikel erialadel ettevalmistatavate spetsialistide hulga vähendamisega. Samuti seletub õpilaste arvu langus pedagoogikakoolides 1947. aastal ja muusikakoolides 1949. aastal nende koolide reorganiseerimisega. Põllumajandustehnikumide osatähtsuse tõusu tingis õpilaste vastuvõtukontingendi suurendamine ning väike lõpetanute arv 1950. aastal (vt. tab. 5).

Suurimateks kesk-eriõppeasutusteks vabariigis kujunesid Tallinna Elektromehaanika Tehnikum, Tallinna Mäetehnikum ja Tallinna Merekool, kus 1950. aastal õppis vastavalt 714[35], 694[36] ja 413[37] õpilast. Teistes tehnikumides ja kesk-eriõppeasutustes oli õpilaste arv 100—400 piirides, kusjuures 300—400 õpilasega oli neist 7, 200—300 õpilasega 9 ja 100—200 õpilasega 25. Alla saja õpilase oli Kehtna Põllumajandustehnikumis, Rakvere Meditsiinilises Keskkoolis ja Vabariiklikus Koreograafilises Koolis.

Ülevaate Eesti NSV kesk-eriõppeasutuste päevase, õhtuse ja kaugõppeosakonna lõpetajatest ajavahemikus 1945—1950 annab tabel 4.

Tabel 4

Eesti NSV kesk-eriõppeasutuste lõpetanute arv aastail 1945—1950 *

Osakonnad	1945	1946	1947	1948	1949	1950	Kokku
Päevased	374	1168	1651	1849	2204	1823	9069 (98,6%)
Õhtused	—	12	14	17	18	26	87 (0,9%)
Kaugõppe-	—	—	—	21	9	14	44 (0,5%)
Kokku	374	1180	1665	1887	2231	1863	9200

* Tabel on koostatud Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse andmete alusel.

Näeme, et kooli lõpetanute hulk on aastast aastasse kasvanud. Erandi moodustab vaid 1950. aasta, mil seoses õppeaja pikenemisega ei olnud põllumajandustehnikumides lõpetajaid.[38] Samuti näeme, et domineeriv osa kesk-eriharidusega kaadri ettevalmistamisel kuulus statsionaarsele osakonnale.

Kõige rohkem spetsialiste (4643) andsid vabariigile tööstustehnikumid.[39] Järgnesid meditsiinikeskkoolid (1458), põllumajandustehnikumid (1421), pedagoogikakoolid (736) jt. (tab. 5).

Spetsialistide ettevalmistamist erialade järgi jälgides näeme, et tööstustehnikumides valmistati neid kõige rohkem ette kergetööstuslikel ja majanduslikel erialadel. Nii oli näiteks rõivaste konstrueerimise ja modelleerimise erialal 787, kaubandusliku raamatupidamise erialal 638, tööstusliku raamatupidamise erialal 581 lõpetanut. Tööstuslikel erialadel valmistati kõige rohkem spetsialiste (204) ette tööstus- ja tsiviilehituse alal. 4643-st tööstustehnikumide lõpetanust kuulus majanduslikele erialadele 1665, kergetöös-

[35] SKV KOA, 1950/51. a., toimik V-16, l. 1.
[36] Sealsamas, l. 71.
[37] Sealsamas, l. 75.
[38] Õppeaja pikendamise tõttu kolmelt aastalt neljale puudusid 1950. aastal lõpetajad 12 põllumajandustehnikumis. Ainsana andis 39 lõpetanut Tihemetsa Metsatehnikum (vt. tab. 5).
[39] Kuna õpetatavates erialades muudatusi ei olnud, on nende hulka arvatud ka kooperatiivkaubanduse tehnikumiks reorganiseeritud Paide Arve- ja Tööstustehnikumi 1949. ja 1950. a. lõpetanud.

Tabel 5

Lõpetajad õppeasutuste rühmade järgi aastail 1945—1950 *

Lõpetanute arv	1945	1946	1947	1948	1949	1950	Kokku	
Tööstustehnikumid	154 **	649	827	683	1191	1139	4643 **	(50,4%)
Meditsiinikeskkoolid	31	45	302	441	371	268	1458	(15,9%)
Põllumajandustehnikumid	95	297	207	440	343	39	1421	(15,5%)
Pedagoogikakoolid	79 ***	138	155	99	126	139	736 ***	(8,0%)
Muusikakoolid	3	2	17	25	35	33	115	(1,2%)
Rahandustehnikum	12	19	130	76	47	50	334	(3,6%)
Kaubandustehnikum	—	—	—	—	—	82	82	(0,9%)
Kehakultuuritehnikum	—	—	—	74	79	68	221	(2,4%)
Juriidiline Kool	—	30	27	49	39	45	190	(2,1%)
Kokku	374	1180	1665	1887	2231	1863	9200	

* Tabel on koostatud Eesti NSV Statistika Keskvalitsuse andmete alusel.
** Ilma Tallinna Toitlus- ja Eelkoolikasvatuse Tehnikumi eelkoolikasvatuse eriala 1945. a. lõpetanud 32 spetsialistita.
*** Koos 32 eelkoolikasvatuse spetsialistiga.

tuslikele erialadele 1611 ning tööstuslikele ja ehituslikele erialadele 1367. Seega võib Eesti NSV tööstustehnikume käsitletaval ajavahemikul iseloomustada kui kergetööstusliku kallakuga õppeasutusi. Taoline olukord seletub meie kesk-eriõppeasutuste varasema kallakuga, mis pearõhu oli asetanud kergetööstuslike erialade õpetamisele. Tehnikumide reorganiseerimisel teostunud murrang, mille tulemuseks oli industriaalsete erialade osatähtsuse tõstmine, kajastus vastava eriharidusega spetsialistide lõpetamises alles hiljem — 1950-ndate aastate algul, mil 4-aastase õppeaja järel hakkasid meie tehnikumid andma suuremal hulgal lõpetajaid ka puhttööstuslikel erialadel.

Põllumajandustehnikumid andsid ajavahemikul 1945—1950 vabariigile spetsialiste kümnel erialal. Suuremal hulgal lasti neid välja põllunduse (534), aianduse (279), tehniliste kultuuride (110), kodumajanduse (94) ja metsamajanduse (92) erialal. Sellistel erialadel, nagu zootehnika, põllumajanduse mehhaniseerimine, põllumajanduslik raamatupidamine ja maaparandus, kus samuti oli spetsialistide järele suur nõudmine, hakkas vabariik kesk-eriharidusega spetsialiste saama märksa rohkem alles viiendal viisaastakul.

Algkooliõpetajate, meditsiini- ja rahandustöötajate, juristide, muusikute jt. spetsialistide ettevalmistamisest annab ülevaate tabel 5. Vastavates õppeasutustes valmistati spetsialiste ette kokku 33 kitsamal erialal.

Rohkem kui 9000 spetsialisti näol andsid meie kesk-eriõppeasutused olulise panuse vabariigi vajaduste rahuldamiseks vastava eriharidusega tööjõuga. Kui rääkida puudujääkidest, siis tuleb märkida seda, et vajadustega võrreldes[40] valmistati suhteliselt vähe spetsialiste ette põllumajandustehnikumides. Eriti andis see end tunda siis, kui asuti looma kolhoose. Rohkem kui vabariik vajas, valmistati kaadrit ette kergetööstuslikel erialadel, mistõttu neil esines raskusi töö leidmisega. Sagedane tehnikumide reorganiseerimine ja muudatused erialade nomenklatuuris ei olnud tihtigi vajalikult põhjendatud ning tingisid omakorda uusi ümberkorraldusi. See aga muutis tehnikumid profiililt ebastabiilseteks, tekitas raskusi ja puudujääke õpilaste vastuvõtuplaanide täitmisel ja suurendas õpilaste väljalangevust.

[40] I. Volkovi andmeil, kes on uurinud kaadri ettevalmistamist vabariigi põllumajandusele, oli näiteks 1953. aastal 937 kolhoosi esimehest keskharidus vaid 121-l, kõrgema haridusega oli ainult 1, ülejäänud olid praktikud. (И. Н. Волков, Деятельность Коммунистической партии Эстонии по созданию и воспитанию руководящих кадров сельского хозяйства республики (1949—1958 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Таллин, 1961, lk. 12).

Hoolimata sellest moodustas käsitletav ajajärk tähtsa lõigu Nõukogude Eesti keskeriharidus arengus, kuna neil aastail kujunesid meie kesk-eriõppeasutused kaasaegse tasemega õppeasutusteks.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut

Saabus toimetusse
17. IX 1966

А. КЕННИК

О СРЕДНЕМ СПЕЦИАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ В ЭСТОНСКОЙ ССР В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1944—1950)

Резюме

После освобождения Эстонской ССР от немецко-фашистской оккупации в 1944 г. одной из первоочередных задач было восстановление системы советского образования, в том числе средних специальных учебных заведений. Вернее, их приходилось создавать заново, так как оккупанты большинство из них либо ликвидировали, либо превратили в школы другого типа.

Открылось несколько новых техникумов (которые были основным типом средних специальных учебных заведений в Советском Союзе), а также были реорганизованы в техникумы близкие к ним профессиональные школы. Осенью 1944 г. в Эстонской ССР существовало только четыре техникума, в конце 1944/45 учебного года — уже 40 средних специальных учебных заведений, а к началу 1950/51 учебного года — 47. Количество учащихся к 1950/51 учебному году выросло до 10 261.

Для сближения этих учебных заведений с жизнью были составлены новые учебные планы и программы, постоянно пополнялось оборудование учебных кабинетов, лабораторий и мастерских, сильно пострадавших во время войны и оккупации. Были расширены учебные помещения, в пределах возможностей строились новые общежития. Важную роль в идеологическом воспитании молодежи стали играть комсомольские организации, численность которых постоянно росла.

В соответствии с все возрастающими потребностями разных отраслей народного хозяйства многие специальные учебные заведения реорганизовывались, изменялся их профиль, расширялась номенклатура специальностей, преподаваемых в техникумах, количество которых к 1950/51 учебному году превысило 80. В 1945—1950 гг. средние специальные учебные заведения окончило 9200 специалистов, из них промышленные техникумы — 4643 (50,4%), медицинские средние школы — 1458 (15,9%), сельскохозяйственные техникумы — 1421 (15,5%) и другие учебные заведения — 1678 (18,2%), что было существенным вкладом в удовлетворение потребностей республики в рабочей силе со специальным образованием.

Несмотря на большую проделанную в этой области работу и достигнутые успехи, в системе нашего среднего специального образования имелся и ряд недостатков. Один из существеннейших заключался в том, что сравнительно мало специалистов готовили сельскохозяйственные техникумы. Это особенно почувствовалось, когда началась коллективизация. Больше, чем нужно было республике, готовили специалистов легкой промышленности, вследствие чего возникали трудности с их распределением. Частые реорганизации техникумов и изменения в номенклатуре специальностей нередко были недостаточно обоснованы, что вызывало в свою очередь новые переустройства. Это делало техникумы нестабильными по своему профилю, вызывало трудности и недостатки в выполнении планов по приему учащихся и увеличивало их отсев.

Несмотря на это, рассматриваемый период представляет собой важный отрезок в развитии среднего специального образования Советской Эстонии, так как именно в те годы средние специальные учебные заведения у нас превращались в учебные заведения современного уровня.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
17/IX 1966

A. KENNIK

ON SPECIALIZED SECONDARY EDUCATION IN SOVIET ESTONIA DURING THE POST-WAR YEARS (1944—1950)

Summary

After the liberation of the Estonian territory from German invaders in 1944, one of the tasks of prime importance was the restoration of the Soviet system of public education. It involved the resurrection of specialized secondary-educational establishments. As a matter of fact, here one had to begin from scratch, since the German occupants had either liquidated this kind of schools or transformed them into another type.

A number of new technical schools were opened, which formed the basic type of specialized secondary-educational establishments on the all-Union scale, and some vocational schools were reorganized on these lines as well. In the autumn of 1944 there were only four technical secondary schools in Soviet Estonia, whereas towards the end of the school-year 1944/45 their number was already 40, growing to 47 at the beginning of the school-year 1950/51, with the total number of 10,261 students.

New curricula and programs were elaborated for these schools so that they should correspond to the requirements of actual life. The schools were systematically equipped with study rooms, laboratories and workshops, which had been pillaged during the fascist occupation. New premises of schools and student hostels were erected. In the ideological education, an important role was attributed to the Komsomol student organizations, which constantly increased both in number and membership. According to the growing needs of different branches of national economy, several specialized secondary-educational establishments were reorganized, their specific character was changed, and a number of specialities taught at technical schools were added. In this way, the nomenclature of specialities at the end of the school-year 1950/51 contained over 80 items. During the years 1945—1950, 9,200 specialists graduated from specialized secondary schools, viz. 4,643 (50.4 per cent) from industrial technical schools, 1,458 (15.9 per cent) from medical secondary schools, 1,421 (15.5 per cent) from agricultural technical schools, and 1,678 (18.2 per cent) from other kinds of technical schools, thus greatly contributing to the covering of the demands of the Republic for skilled and qualified labour.

In spite of the great work done and the progress achieved in the system of specialized secondary education, there were still some drawbacks that had to be eliminated. One of them was the relatively small number of specialists trained at agricultural technical schools. This was particularly felt when collective farms were being organized. On the other hand, there were more specialists trained at light-industry technical schools than needed in our republic, and owing to this fact there occurred difficulties in supplying them with work in corresponding branches. The frequent reorganizations of technical schools and changes in the nomenclature of specialities were not always rational. This, in its turn, called for new rearrangements; the system of technical schools became unstable, causing difficulties and deficiencies in the plans of enrolment and being the reason why a number of students left school before completing their course of studies.

Nevertheless, the period dealt with forms an important stage in the development of the Soviet-Estonian specialized secondary-educational system since in those years our technical schools attained contemporary standards.

Academy of Sciences of the Estonian SSR
Institute of History

Received
Sept. 17, 1966

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TOIMETISED. XVI KÖIDE
ÜHISKONNATEADUSED. 1967, Nr. 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР. ТОМ XVI
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ. 1967, № 3

E. PIHLAK

NÕUKOGUDE EESTI MAALI ARENGUPROBLEEMIDEST

Nõukogude Eesti kunsti arenemisteed jälgides märkame, et igas tema harus on olnud oma mõõna- ja tõusuperioodid. On olnud ajajärke, kus graafika tegi järske kvalitatiivseid hüppeid, või jälle aastaid, mil tarbekunst oma menuga varjutas teised kunstiharud. Välisnäituste puhul ongi eesti kunsti esindanud peamiselt kaks mainitut. Viimastel aastatel näib üksikute kunstiharude omavahelistes suhetes toimuvat teatud ümbergrupeerumine, mille tulemusena maal on senisest tugevamalt esirinda nihkumas.

Eriti selgelt võis seda protsessi jälgida seoses Balti liiduvabariikide ühise näitusega Moskvas 1966. aastal. Eesti maal äratas seal seekord rohkem huvi kui ühelgi teisel varasemal näitusel. Näituse kohta ilmunud retsensioonid tunnistavad, et meie maal on jõudnud praegu oma arenemise kõige huvitavamasse staadiumi.[1]

Millest siis säärane järsk pööre, mis meie maali Läti ja Leedu maali kõrval tähelepanu tulipunkti nihutas? Püüdes sellele seletust otsida, tuleb kummalisel kombel tunnistada, et õieti polegi eesti maalis viimaste aastate jooksul toimunud mingit järsku murrangut. Meil on siin tegemist pigem protsessiga, mis algas juba aastaid tagasi ning on kulgenud läbi mitmekesiste katsetuste ja otsingute. Algmed, mis on tekkinud pikema aja vältel, on nüüdseks jõudnud vaid rohkem küpseda ja välja areneda.

Suur tähtsus selles protsessis on olnud traditsioonidel. Pilku tagasi heites näeme, et meie maali areng on mõningate joonte poolest olnud küllaltki järjekindel. Juba 40-ndatel aastatel luuakse parimad tööd, tuginedes eelnenud kunstiperioodi elulähedastele realistlikele saavutustele, mis olid seotud peamiselt inimese rahuliku töörõõmu ja puhkuse kujutamisega looduse keskel või otseselt maastiku poetiseeritud jäädvustamisega. Omad traditsioonid olid ka peene meeleoluvarjundiga psühholoogilisel portreel.

Vahetult sellest alustabki oma teed Nõukogude Eesti maal, püüdes siit leida esimest tuge sotsialistliku realismi loomingulise meetodi omaksvõtmisel ja rakendamisel. Murrangu ja uue temaatika toob meie kunsti Suur Isamaasõda. Nõukogude Liidu tagalasning rindel loodud tööde näol. Aga kui jätta kõrvale otsene sõjateemade ja -sündmustekajastus, siis näeme, et kodumaale tagasisaabunud kunstnikke köidavad sõja mõõdudes jälle rannakülad, meri, maastikud vanade talutarede, metsatukkade ja põllulappidega, mis on fooniks inimese tegevusele. Sünnivad Richard Sagritsa ja Richard Uutmaa maalid, mis annavad ilmekalt edasi mere ja ranna teravate tuultega karget õhkkonda. Valmivad Johannes Võerahansu teosed, kus näeme rannanaisi oma igapäevaste toimetuste juures. Ka Lepo Mikko kujutab mitmeid episoode maaelust, ja sama teevad paljud teisedki. Keskne koht mitmel taolisel teosel kuulub tööinimesele, kelle kujus kunstnikud sageli kehastavad rahva loovat jõudu, väärikust ja elutarkust. Vanad kalurid, töökad

[1] В. Ракитин, Картина — жанр философский. «Творчество», 1966, № 5, lk. 6; Д. Шмаринов, Искусство советских прибалтийских республик. «Искусство», 1966, № 5, lk. 5—10; О. Никулина, Яркое, многообещающее искусство. «Искусство», 1966, № 6, lk. 9—10.

naised ja talumehed, nagu me neid kohtame Voldemar Välja, Roman Treumani jt. maalidel, on oma aja kunstiloomingus tüüpilisteks kujudeks. Nende kaudu otsivad kunstnikud teadlikult tööpoeesiat, rõõmu inimese igapäevasest tegevusest.

Tunduvalt hõredamalt kujutati esialgu uusehitusi ja tööstusmotiive, üldse teemasid, mis kajastavad kaasaja elu uusi, arenevaid jooni. Sellelaadseid katsetusi näeme vaid üksikjuhtudena, nagu näiteks Adamson-Ericu kolmikmaal «Ehitus- ja taastamistööd Kiviõlis», seda oli tunda ka omaaegsetes Balti jaama seinamaalides ja Evald Okka kompositsioonides. Üheks esimeseks uue ja ehitava elu paatose väljenduseks on 1947. aastal valminud «Estonia» teatri laemaal, mille loomisest võtsid osa Elmar Kits, Evald Okas ja Richard Sagrits. Tervikuna on selle ajajärgu kunstiteostes ometi veel selgelt tunda 30-ndate aastate maali kunstiliste kujude ja väljendusviiside edasielamist, millele on püütud anda esmajoones uut sisulist suunitlust.

Säärane oli olukord meie maalis 40-ndate aastate lõpul, kui ilmusid ÜK(b)P Keskkomitee otsused ideoloogilistes küsimustes, mis tugevalt mõjutasid kogu meie kunsti edaspidist arenemist. Saavutuste esiletoomise kõrval hakatakse nüüd teravalt kritiseerima meie maalikunsti puudusi. Märgitakse ära kaasaegse temaatika vähesust, ajaloolis-revolutsioonilise võitluse ebapiisavat kajastamist, paljude teoste sihitut etüüdlikkust jne. Samad puudused esinesid ka meie kunstis, takistades ja aeglustades selle arenemist. Nende esinemine räägib sellest, et kunstnikud ei olnud veel täies ulatuses aru saanud sotsialistliku realismi meetodi olemusest. Ometi ei kulgenud puuduste ületamine meie maalikunstis 40-ndate aastate lõpul ja 50-ndate alguses kaugeltki normaalset rada. See oli suurel määral tingitud isikukultuse negatiivsest mõjust kultuurielule. Pärast kõnesolevate otsuste avaldamist kannatavad kaasaegsetel või ajaloolis-revolutsioonilise mineviku teemadel valminud esimesed suuremad kompositsioonid otsuste väära tõlgendamise tõttu kirjeldava illustratiivsuse, tahtliku tegelikkuse ilustamise, kunstilise kuivuse ja emotsionaalse vaesuse all. Elavamat kunstilist väljenduslaadi tembeldati kas formalismiks või individualistlikuks kallakuks.

Palju vääritimõistmist esineb ka kunstipärandi ümberhindamisel. Kodanlusaegsed kunstikogemused hüljatakse peaaegu kõik, kaasa arvatud ka see, mis neis on progressiivset. Sellest tingituna seisid mitmedki kunstnikud nõututena suurte ja vastutusrikaste ülesannete ees, mis ajajärk kunstile esitas. Püüti alustada täiesti otsast peale või mehhaaniliselt kopeerida vene nõukogude kunsti eeskujusid, mille orgaanilist arenemisprotsessi ei oldud ise kaasa tehtud. Heideti kõrvale isegi need esimeste nõukogude aastate maali saavutused, milles tegelikult oli palju arenemisvõimelist.

Et säärane järsk traditsioonide murdmine lõi meie maalil alt ära orgaanilise baasi, sai peagi selgeks. Pärast isikukultuse likvideerimist toimub 50-ndate aastate teisel poolel traditsioonide läbikaalutum ümberhindamine. Ühtlasi on see ka ajajärguks, kus meie kunsti tuleb palju uusi ja värskeid puhanguid ning kujuneb välja tema järjekindlam arenemissuund. Sellal toimub otsustav murrang vanemate kunstnike loomingus, kes lõplikult leiavad ühise tee nõukogude kunsti ja sotsialistliku realismi meetodiga. Nüüd annavad ka noored, nõukogude aastail kunstikooli lõpetanud kunstnikud oma esimesed kunstiküpsemad tööd. Sisuliselt ja üldiste eesmärkide poolest areneb nende kahe eri kunstnikepõlvkonna looming tihedalt käsikäes, kuid maalimislaadis on märgata mõnevõrra erinevat vormikeelt.

Üksikute vanemate ja keskmise põlvkonna kunstnike puhul tekib esimesel pilgul mulje, nagu pöörduksid nad tagasi eksirännakutelt varasema loomisviisi juurde. Tegelikult jätkavad nad sellest siiski vaid arenemisvõimelisemat külge ja iga vanema kunstniku kodanlus- ja nõukogudeaegse loomingu vahel on tõsine kvalitatiivne erinevus. Ainult alates 50-ndate aastate teisest poolest toimub nende areng loomulikumalt, varasema ajajärgu saavutustega seostatumalt. Nende varasematest loomingutraditsioonidest annab end tavaliselt kõige tugevamalt tunda peenekoeline, hea maalikultuuri ja maitsega teostusmaneer, mis suurt rõhku paneb õhu, valguse ja värvireflekside väljatoomisele. Iga kujutatava objekti puhul toonitatakse tugevalt tema maalilis-visuaalset külge, kusjuures kujutatavale lähenetakse küllaltki intiimse vaatlusviisi kaudu.

Nooremaid maalijaid aga köidab algusest peale suurem monumentaalsuse ja vormi-

üldistuse taotlus. Koloriidis eelistatakse tumedamaid ja raskepärasemaid värvikooskõlasid või -kontraste. Ruumi ühtse sügavusmulje ja esemete plastilisuse asemel toonitatakse meelsamini suurte vormide ja pindade siluetimõju teatud stiliseerituse astmes. Et nooremad kunstnikud nii innukalt monumentaalsuse probleemide poole pöördusid, oli suurel määral tingitud ajanõuetest. Just sel ajal, kui nad hakkasid tundma oma võimete kandejõudu, kerkisid meie kunstis esirinda monumentaalmaali probleemid. Kõiki monumentaalkunsti liike propageeriti õige ulatuslikult, kirjanduses ilmus rohkesti artikleid, mis sisaldasid arutlusi monumentaalkunsti spetsiifikast ja tema vahekordadest teiste kunstiliikidega, näiteks tahvelmaaliga. Hästi võtab selleaegsed arutlused monumentaalkunsti üle kokku B. Bernštein, kes kirjutab: «Kunst, mis sündis ja arenes seoses arhitektuuriga, on ise muutunud sünteetiliseks. Ta võtab arhitektuurilt vältimatult üle suure üldistava iseloomu. Monumentaalkunsti objektideks on ülevalt kaunid kujundid, esmajoones grandioossed ja heroilised karakterid. Need karakterid ja kujud on nii oma sisult kui ka vormilt äärmuseni üldistatud, sümboliks tihendatud. Ükski teine kunst ei suuda saavutada nii suurt sünteetilist võimsust, nagu on omane monumentaalse maalikunsti parimatele teostele.»[2]

Vaatamata monumentaalkunsti aktuaalsusele ja tema vastu tekkinud elavale huvile, ei arene see suund meil siiski nii kaugele kui näiteks paljude vene nõukogude maalijate või naaberkunstnike lätlaste loomingus. L. Muuga loob küll sel ajal oma suure kolmikmaali «Protest sõja vastu» (1959) ja I. Kimmil valmib maal «Sepad» (1959), kuid üleliidulises ulatuses ja võrrelduna eriti samade aastate läti ja leedu maaliga jäi meie kunstnike looming tunduvalt intiimsemaks ja kammerlikumaks. Eriti teravalt paistab see silma 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate alguses, kus monumentaalsusetaotlus kulmineerub ja tahvelmaal kaotab palju oma spetsiifilistest omadustest.

Esimest korda hakati sellest eesti kunsti omapärasest arenemissuunast laiemalt rääkima seoses Balti vabariikide temaatilise maali näitusega Tallinnas 1959. aastal. Juba esimeses muljeteavalduses näituse kohta öeldakse: «Nii näiteks eesti kunsti osakonnas paistab ühise iseloomuliku joonena silma teatud määral kammerlikum, intiimsem iseloom. Temaatika pole eriti avar, vahetult meie ellu tungimist ei näe me kuigi palju, kuid enamikus töödes tunneb tõsist süvenemist ainestikku, taotlust seda sügavalt lahti mõtestada. See joon, mis määrab väljapaneku üldise meeldiva mulje, väärib meie arvates tunnustamist ja edasiarendamist.»[3]

Umbes sama kordab ka näituse arutelul eesti osakonna kohta kunstiteadlane L. Soonpää, öeldes: «Eesti temaatilistes maalides üldiselt kõlama jääv intiimsus ja kammerlikkus on osaliselt tingitud rahvuse temperamendi iseloomust. Kuid ka sellest, et meie kunstnikud pole veel küllaldaselt sukeldunud ellu. Valitavad teemad tuleb läbi mõelda sügavamalt, teha endale selgeks, mida tahetakse öelda ja kas võetud temaatika teenib rahva huvisid. Seejuures on subjektiivne suhtumine enesestmõistetav, kuid objektiivseks nõudmiseks jääb igal juhul meie elu mitmekülgne kujutamine.»[4]

Need mõtteavaldused selle näituse kohta mõjustasid tugevalt eesti maali edasist arengut. Mõisteid «kammerlik» ja «intiimne» käsitleti nii positiivselt kui ka negatiivselt, kusjuures nende negatiivseks küljeks loeti eelkõige sisulist kitsust ja piiratust. Samal ajal püüdis meie maal koos temaatika avardamisega vabaneda ka oma rahulikult vaatlevast käsitlusest ja otsida mehisemaid ning jõulisemaid väljendusvorme.

Eelkõige oli siiski märgata temaatilist ümbergrupeerumist. Ikka rohkem hakkasid kunstnikke huvitama industriaalsed motiivid, mis seni meie kunstis olid peaaegu täiesti puudunud või vaid väga nõrgalt esinenud. See oli vastukaja tegelikkusele, kus kiiresti arenev tööstus ja kerkivad uusehitused ei saanud jätta kunstnikke ükskõikseks. Samal ajal aga otsiti taoliste teemade kaudu väljendust ka tänapäeva inimese spetsiifilisele elutunnetusele, mida kiiresti arenev tehnika ja tööstus on omajagu mõjutanud. Tööstusmil-

---

[2] B. Bernštein, Monumentaalkunst päevakorda. «Sirp ja Vasar» 11. apr. 1959.

[3] Vastastikused muljed. Intervjuu A. Gudaitise, I. Zarini ja L. Muugaga. «Sirp ja Vasar» 13. nov. 1959.

[4] Kajastada meie elurütmi. Kunstiteadlase L. Soonpää ettekandest. «Sirp ja Vasar» 4. dets. 1959.

jõös, mida varem sageli peeti ebakunstiliseks, avastati nüüd üha uusi väärtusi, mis kujutavat kunsti rikastas rohkete uute vormirütmide ja värvivõimalustega. Siit kasvas välja uus aspekt inimese tegevuse ja tema vahekordade näitamiseks igapäevases töös ja elus. Meie varasem temaatiline maal oli inimese töö sidunud maa ja loodusega, nüüd hakkas see tava liigagi kõrvale jääma. Selle tagajärjel on kolhoosi tänapäeva siiani meie maalikunstis suhteliselt nõrgalt kajastatud. Järjekindlamalt esindab seda temaatikat praegu vaid L. Mikko.

Inimese enda tegevuse kujutamisega hakkas ikka rohkem kõrvale jääma konkreetse tööprotsessi kirjeldamine või temaga seotud füüsilise pingutuse näitamine. Inimene muutus palju laiemas mõttes osaliseks industriaalses keskkonnas, muutus seda juhtivaks ja organiseerivaks jõuks. Aina enam hakatakse esile tooma inimese vaimset pinget ja suuremat tähelepanu pöörama inimeste omavahelistele suhetele ning kollektiivile. Erutavaks probleemiks kujunes inimese keeruline vahekord teda ümbritseva tehnikaga. Selles mõttes on kõigiti karakteersed juba eespool meenutatud I. Kimmi «Sepad», K. Polli «Tehas «Võit»» (1963—1964) ja I. Malini põlevkivirajooni kujutavasse sarja kuuluvad «Mees juhtimispuldi juures», «Punased torud» ja «Remondilukksepp A. Debotško» (kõik 1963). Neile kunstnikele ei ole tehase interjöör masinatega ainult maaliline värvikas vaatepilt kiirelt pulbitseva elutempoga. Oma teostega püüavad nad vaatajat sügavamalt mõtlema panna meie tehnikasajandi olemuse üle. Kõrvuti nendega on palju uut tänapäeva tööstusteema käsitlusse andnud ka N. Kormašov, kelle arvukates kompositsioonides («Raudbetoon», 1965; «Ehitus», 1965 jt.) on ehitus ja tööpinge õhkkond edasi antud juba õige laiaplaanilise üldistusena. Kormašov otsib kujutatavates motiivides tehnikat ja ehituste monumentaalset, ülevat ilu, olles meie maalikunstis tõeliseks raudbetooni poeediks. Tema poeesia on karm ja napisõnaline, kusjuures maalija püüab saavutada selget, suurejooneliselt lihtsat väljendusjõudu.

Temaatiline avardumine ja kaldumine monumentaalsete ning dekoratiivsete vormide poole toimub meil siiski tihedas kontaktis nende joontega, mida eespool nimetati intiimseteks ja kammerlikeks. Tähelepanuväärne on, et ka industriaalsete motiivide käsitlemisel jääb kunstnikel püsima elav huvi inimese psühholoogia vastu. Probleemide asetus on tihti küllaltki komplitseeritud, nagu seda esineb näiteks Malini mõtisklustes inimese osast tehnika ja masinate keskkonnas. Palju komplitseeritut on samuti N. Kormašovi maalide probleemistikus. Sageli vajavad taolised maalid süvenenud ja keskendunud vaatlemist, aega järelemõtlemiseks ning suurte rohkearvuliste teostega näitustel lähevad nad tavaliselt kaduma, sest jõulisemad, esimesel hetkel tugevalt mõjuvad ja vaatajat ekspressiivselt haaravad teosed varjutavad nad nagu ära. Kuid peagi hakkab selguma, et isegi monumentaalse suuna valitsusajal on meie maalide väliselt tagasihoidlikul, kuid sisuliselt siiski küllaltki kaalukal peenel mõtte- ja tundekoel ka oma positiivsed väärtused. Üleliidulises ulatuses hakati juba 60-ndate aastate alguses üha sagedamini tähelepanu juhtima sellele, et monumentaliseerumise protsess maalikunstis hakkab kohati ebaõigesse äärmusse kalduma, mis meie kunsti vaesustab. Hakkas kujunema oht, et monumentaalmaali peaeesmärgiks püstitatakse ainult puhtdekoratiivse mõju taotlus, jättes kõrvale sügavamad mõttelised ja emotsionaalsed komponendid. J. Voikova kirjutab seoses sellega, et vaatamata kunstilise keele vormide mitmekesisusele, ei tohi monumentaalkunsti teosed olla ainult «värviliseks plekiks», ilma igasuguse mõtteta. Samal ajal aga kaldub osa arhitekte seoses arhitektuurilise planeeringu uute lahendustega monumentaalkunsti teostes nägema ainult dekoratiivseid algmeid.[5]

Sellel taustal kujutab eesti maal, mis vaatamata teatavale monumentaliseerumisprotsessile on säilitanud palju tahvelmaalilikke jooni, endast küllaltki huvitavat probleemi. Mõned meiegi kunstnikud nägid nendes joontes teatavat ajast mahajäämist ja samastasid kaasaegsuse mõiste puhtdekoratiivsete eesmärkidega. Ka meil esines 60-ndate aastate alguses seda, et õnnestunumate tööde kõrval püüti mõne teose kujude elutust ja ske-

---

[5] И. Войкова, Монументальное искусство и его роль в формировании идеологии. Строительство коммунизма в СССР и задачи изобразительного искусства. Выпуск I. М., 1962, lk. 61—62.

maatilisust õigustada monumentaal- ja dekoratiivmaali spetsiifikaga, mis mõjutab omakorda tahvelmaali arengut. Kuid kunsti enda sisemine areng näitas peagi, et ka monumentaalse ja dekoratiivse kallakuga maaliteostest on mõjuvamad need, mis kannavad kindlat kunstilist ideed või emotsiooni ega eksisteeri lihtsalt mingi stiliseeritud värvilaiguna. Viimasel juhul hakkaks maal täitma ainult ornamendi funktsioone ning kaotaks kui kujutava kunsti teos oma spetsiifika.

Tunduvalt aitasid meie arusaamu monumentaal- ja dekoratiivkunsti konkreetsest spetsiifikast laiendada niisugused teosed, nagu näiteks E. Kitse pannood «Muusika, Ballett, Kujutav kunst» (1962), «Päike» (1964) ja restoran «Tarvase» seinamaalid (1965) Tartus. Need ei ole rajatud tahvelmaalilikule konkreetsele üksikkujude käsitlusele, kuid nende kujude ja tegevuse kogusummana tekib ometi kindel meeleolu pidulikult poeetilise alltekstiga, mis võimaldab vaatajal mõista elu ja kunsti rikkust.

Valesti mõistetud monumentaal- ja dekoratiivkunsti spetsiifika ning sellega kaasunud kunstilise üldistuse aste olid suurimaid ohte meie temaatilise maali arengus, mis kippus põhjustama mõtte- ja emotsioonivaeseid lahendusi. Eriti vaesus inimkuju käsitlus, kaldudes mingi üldistatud, elutu skeemi poole. Kuid ka maalikunstis üldse tõi monumentaliseeriv suund inimkuju käsitlusse mõningaid muudatusi. Tähtsamale kohale kui kunagi varem nihkus inimese käsitlus kindlapiirilise, tugevalt rõhutatud tüüpiliste joontega karakterina. Monumentaalkunst oma laia haardega ja lakoonilise keelega ei jäta eriti palju ruumi psühholoogilistele nüanssidele, inimese tunde- ja mõtteilma komplitseeritud varjundite kujutamisele.

Kalduvust teravdatud karakteriseerimise poole on märgata ka portreeloomingus. Meie vabariigi kunstnike loomingust võib säärastena märkida N. Kormašovi G. Reindorffi portreed (1964), E. Põldroosi «Lüürilist poissi» (1964), V. Loigu P. Reeveere portreed (1961), E. Okka «Vana naist Hirošimast» (1963), K. Polli M. Maasiku portreed (1964) ja mitmeid teisi. Samal ajal elavad meie kunstnike loomingus tugevalt edasi ka eesti varasema peenekoelisema psühholoogilise portree traditsioonid. See kallak väljendub tüüpiliselt näiteks O. Terri «Vives» (1963), I. Malini J. Sauli portrees (1963), R. Sepa revolutsionäär A. Grossi portrees (1962), E. Allsalu R. Sepa portrees (1962) ja mõne teisegi kunstniku loomingus. Jälgides kasvõi seda huvi, mida nende kunstnike portreed näitustel äratavad, ei saa me kuidagi öelda, et psühholoogilise, intiimse kallakuga portreed vastaksid meie ajastu iseloomule vähem kui teravdatud väljenduslikkusega karakterportreed. Oieti nende kahe tendentsi omavaheline läbipõimumine ongi see, mis meie portree on teinud tähelepandavaks ja sisuliselt rikkaks. Tihti on need kaks suunda läbi põimunud isegi ühes portrees ja eraldada saab neid vaid analüüsides. See ei võimaldagi meie portreeloomingut kahte eri gruppi jaotada ning oma üldilmelt jääb see looming küllaltki terviklikuks. Kasutades võrdluseks jällegi viimase Balti liiduvabariikide näituse kogemusi, võime kunstnike saavutustele selle žanri piirides anda üsna kõrge hinnangu. Moskva kunstiteadlane L. Zinger näiteks, kelle sulest ilmusid ajakirjanduses näituse sisutihedad analüüsid, peatub kolme maa portreeloomingut jälgides esimeses järjekorras eesti osakonnal. Ta kirjutab: «Eesti ekspositsiooni tahaks nimetada portree peoks. Iga portreelõuend on siin omamoodi tähelepanuväärne ja huvitav. Enamiku nende tunnuseks on selgelt väljendatud intellektuaalne alus. Portree kangelane elab rikast ja keerukat vaimset elu.... Süvenemine inimese vaimsesse maailma on tinginud enamiku eesti portreede spetsiifilise maalilise ülesehituse. Nende autoreid ei ahvatle värvide rohkus. Eesti portreelõuendid on tavaliselt monokromaatilised. Kuid sügav, peenelt gradeeritud tonaalsus koos seesmiselt dünaamilise, psühholoogiliselt väljendusrikka kompositsiooniga lubab vaadata otse kujutatava karakteri südamikku. Kuigi mitte alati ühekorraga.» Ka artikli järgnevas osas rõhutab autor eesti portree seesmist paindlikkust ja dünaamikat, millele ta vastandab läti portretistide staatilised, rangelt tasakaalustatud ning rahva karakteri püsivamaid jooni väljendavad teosed.[6]

Et meie portretistid taolise käsitluseni jõudsid, selles on kindlasti oma teened ka meie kunsti nn. kammerlikel traditsioonidel, mille kohaselt ollakse harjunud haarama

---

[6] Л. Зингер, Новое в портрете. «Творчество», 1966, № 5, lk. 18.

maalitavat mitte ainult laias üldplaanis, vaid vaatlema meeleldi ka lähemalt, detailidesse süvenedes, intiimsemalt. Kuna üldistamise ja lakonismiga on viimastel aastatel ilmselt liialdatud, siis mõjub eesti kunsti intiimne soojus sellele praegu soodsa kontrastina. Seda kinnitavad paljud teisedki keskajakirjanduses ilmunud hinnangud meie maali kohta.[7]

Teatava kontrasti valitsevas kunstipildis moodustab ka eesti maali peenelöögiline, nüansseeritud, tihti kahvatutele pooltoonidele rajatud teostus. Rõhutasime eespool, et taoline maalimisviis oli omane just vanemasse põlvkonda kuuluvatele kunstnikele ja et noorem generatsioon läks mõnevõrra teist teed. See kahe pooluse olemasolu on märgatav selgelt, kui vaadata eesti kunsti ainult vabariigi piirides. Suurtel vabariikidevahelistel näitustel hakkame aga huvitaval kombel märkama, et niisugused tööd, nagu näiteks L. Muuga «Orkester» ja N. Kormašovi «Raudbetoon», on teostatud tundlikult läbimaalitud faktuuriga ja peenelt valitud tonaalsusega. Siit võime järeldada, et meie impressionistlik maalikool on teatavat positiivset mõju avaldanud ka põhiliselt teist teed läinud kunstnikele ning soodustanud nende teoste maalilist rikastumist. Kui esialgu see nn. impressionistlik kallak oli seotud elu passiivselt vaatleva kujutamisega, siis nüüdseks on ta viinud sisemisele dünaamikale, on muutunud emotsionaalselt rikkaks, aktiivseks ning tekitanud uue sisulise kvaliteedi. Kui mõned aastad tagasi näis, et taoline maaliline käsitluslaad toob endaga paratamatult kaasa teatava sisulise piiratuse ja ühekülgsuse, siis nüüd on ilmne, et see oletus ei pidanud paika.

Traditsioonide jätkamine meie maalikunstis ei tähenda enam vanas kinniolemist, 30-ndate ja 40-ndate aastate paremate kunstisaavutuste mehhaanilist kordamist, mida veel mõned aastad tagasi tunda oli. Isegi maastikumaalis ja natüürmordis, kus vanad ainele lähenemise ja maalimise tavad kõige tugevamini edasi elavad, on järsku tunda uue kvaliteedi tekkimist. Juba eespool meenutasime tööstusmaastiku kui uue žanri sündi, aga isegi puht looduse kujutamises on märgata kaasaegset elutunnetust. Kõige ilmekamalt demonstreerib seda vast L. Mikko looming. Me võime tema teostes ära tunda eesti varasema maali mõjutusi, kuid iialgi ei paigutaks me tema töid ajaliselt varasemasse perioodi, kui nad tegelikult on loodud. Umbes sama võiksime öelda Adamson-Ericu, J. Uiga ja mitmete teiste kunstnike maastike ning natüürmortide kohta. Kõige tugevamini on rahulikult vaatlevat kallakut tunda nendes žanrides, kus kujutatava edasiandmisel on peamiseks eesmärgiks maaliliselt paindlik, elavalt edasiantud visuaalne külg. Kuid ikka rohkem on hakanud selguma, et ka natüürmordilt ja maastikult ei oota me ainult kunstipärast värvikat kirjeldust, vaid soovime siingi näha mõtte- ja tunderikkamat allteksti.

Taolisi töid, mis sisaldavad endas traditsioonide pinnal tekkinud uut kvaliteeti, ei ole meie kunstis muidugi veel üliküllusesi, pigem on need vaid üksikud õnnestumised, mille kiiluvees ujub veel palju halli ja ilmetut. Kuid just need üksikud õnnestumised näitavad, et meie maali arenguteedel on perspektiivi. See, mis veel mõni aeg tagasi paistis sihitu rabelemisena, kus iga kunstnik näis nagu eesmärgitult eri suunas minevat, on nüüd siiski omandanud säärase kuju, mis räägib lõppeesmärkide ühisest suunitlusest. Erinevad suunad ja katsetused peaaegu diametraalselt vastupidiste maaliliste võtetega on aidanud vastastikku üksteist rikastada. Tahvelmaalilik intiimsem lähenemine on aidanud kunstniku pilku muuta süvenenumaks ja analüüsivamaks, elu laiahaardelise kujutamise poole pürgiv monumentaalsemalt lakooniline suund on toonud meie kunsti teemade avarust ja mitmekülgsust.

Sellest kõigest võime järeldada, et sotsialistliku realismi kui loomismeetodi ühtsust tulebki otsida eelkõige ideelises suunitluses, kunsti terves, optimistlikus elutunnetuses, sidemes maa ja rahva eluga, kuid käsitluses ja kunstilistes väljendusvormides on võimalik kasutada paljusid erinevaid teid. Seepärast oleks ekslik mingit kindlat teemale lähenemise aspekti või mingit ühelaadset maalimisviisi pidada kaasaegseks, teisi mitte. Nagu elu ise on oma avaldusvormidelt mitmekesine, nii kajastub ta ka kunstis erinevate

---

[7] Näit. Д. Шмаринов, Искусство советских прибалтийских республик. «Искусство», 1966, № 5, lk. 7.

kunstiliste lahenduste kaudu. Kunstilise tunnetuse ja väljenduslaadi mitmekesisuses ning avaruses peitubki arengu üks tõelisi perspektiive, mis võimaldab kunstil eluga kõige vahetumalt sammu pidada. Ka meie maalikunsti üks peamisi voorusi tänapäeval peitub kunstnikuisiksuste mitmekülgsuses ja selles, et üheaegselt on püütud tungida nii sügavusse kui laiusse. Edasisele arengule peaks saavutatu olema võimalusterohkeks baasiks.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut

Saabus toimetusse
17. X 1966

Э. ПИХЛАК

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ РАЗВИТИЯ ЖИВОПИСИ В СОВЕТСКОЙ ЭСТОНИИ

Резюме

Исследуя пути развития эстонского советского искусства, можно отметить периоды, когда в тех или иных видах его, например, в графике или прикладном искусстве, происходили качественные скачки. В настоящее время соотношение между отдельными видами искусства изменяется, в результате чего на первый план больше, чем когда-либо выдвигается живопись. Особенно наглядно свидетельствовала об этом процессе выставка прибалтийских республик 1966 года в Москве.

Пытаясь объяснить это явление, нужно признать, что в действительности в эстонской живописи за последние годы внезапного перелома не произошло. Скорее мы имеем дело с процессом, протекавшим годами, проявляясь в различных поисках и экспериментах. Большую роль в этом процессе играли традиции. Уже в 40-е годы лучшие работы были созданы на базе реалистических достижений предшествующего периода, связанных прежде всего с изображением радости мирного труда и отдыха человека на лоне природы. Свои традиции были и у психологического портрета, передающего тончайшие нюансы настроений. Именно отсюда начала свой путь эстонская советская живопись. В нашем искусстве было много произведений, изображавших жизнь прибрежных деревень, море, природу с интимными перелесками и полянами, где протекала повседневная деятельность человека. Значительно реже изображались новостройки, производство и вообще темы, непосредственно связанные с новыми развивающимися чертами современной жизни.

Когда в конце 40-х годов были опубликованы решения Центрального Комитета ВКП(б) по идеологическим вопросам, осуждались и скудность современной тематики эстонской живописи, недостаточное отражение историко-революционной борьбы. Но преодоление недостатков в нашей живописи в конце 40-х и начале 50-х годов шло отнюдь не гладким путем. Первые крупные композиции на современные или историко-революционные темы страдали описательной иллюстративностью, художественной сухостью и эмоциональной бедностью. Много ошибок было допущено и при переоценке художественного наследия. Старые художественные традиции отвергались почти полностью, без попытки выделить в них прогрессивное зерно. Скоро стало ясно, что такой решительный отказ от традиций лишил нашу живопись органической базы.

Во второй половине 50-х годов традиции переоценивались более продуманно. Вообще в этот период в наше искусство приходит много нового и свежего. Отдельные художники старшего и среднего поколений, как может показаться на первый взгляд, как бы делают шаг назад, возвращаясь к старой творческой манере. В действительности же они продолжают лишь прогрессивную сторону своих методов. Общее в работах художников этого поколения — богатство оттенков и высокая культура живописи; особое внимание уделяют они воздуху, свету и передаче рефлексов цвета. Подчеркивая живописную, визуальную сторону, они подходят к изображаемому с позиций интимного созерцания.

Художников младшего поколения с самого начала отличает стремление к большей монументальности. Именно в этот период, когда творчески возмужали художники, получившие образование при Советской власти, в нашем искусстве на первый план выдвинулись проблемы монументального искусства. Были сделаны попытки использовать свойственные монументальному искусству лаконичность формы и обобщенность характеров и в станковой живописи.

Несмотря на актуальность монументального искусства это направление не развивается у нас столь же успешно, как в творчестве художников соседних республик.

I. Kimm. Puurija. 1962.

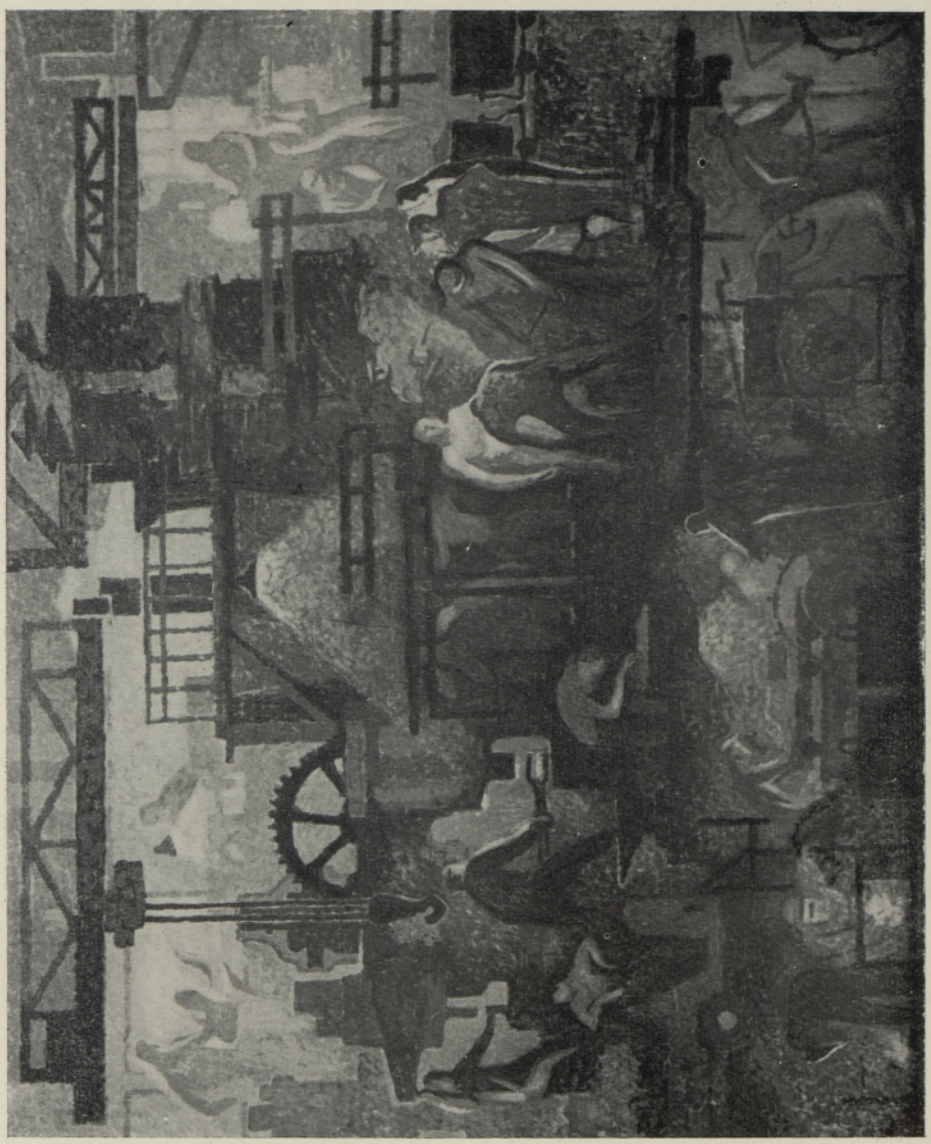

K. Polli. Tehas «Võit». 1963—1964.

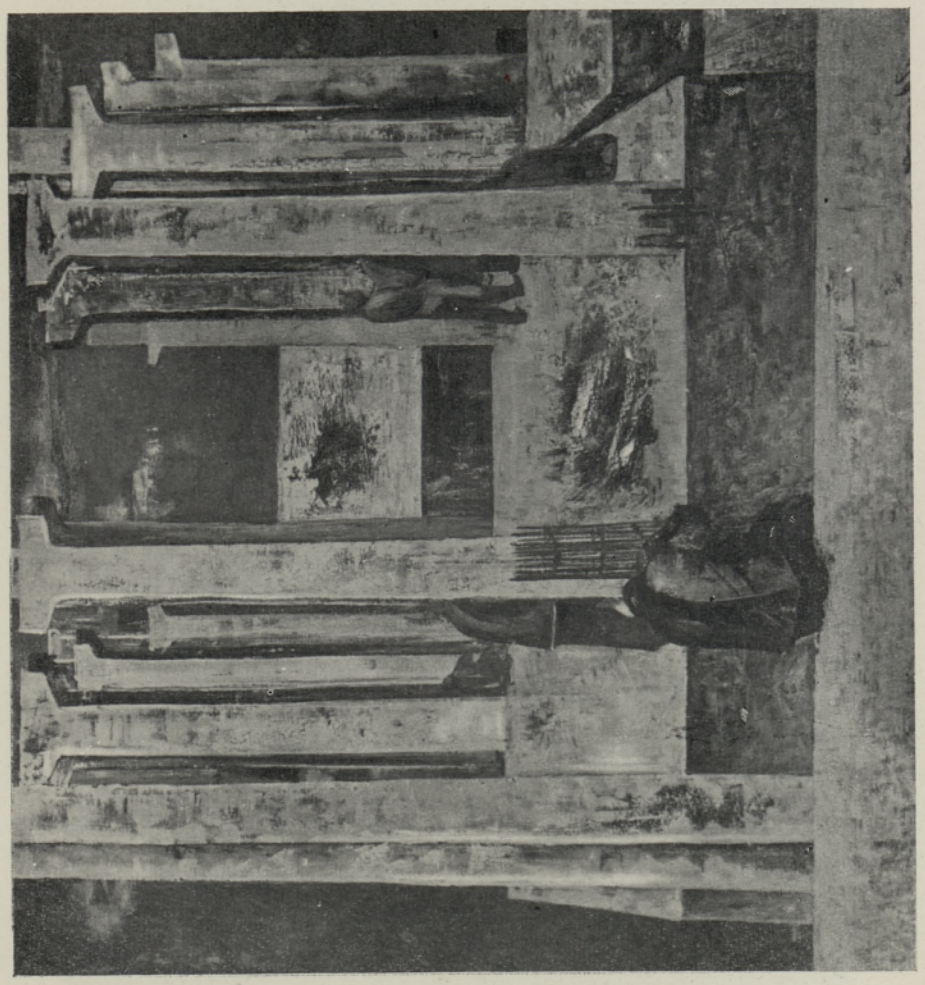

N. Kormašov. Raudbetoon. 1965.

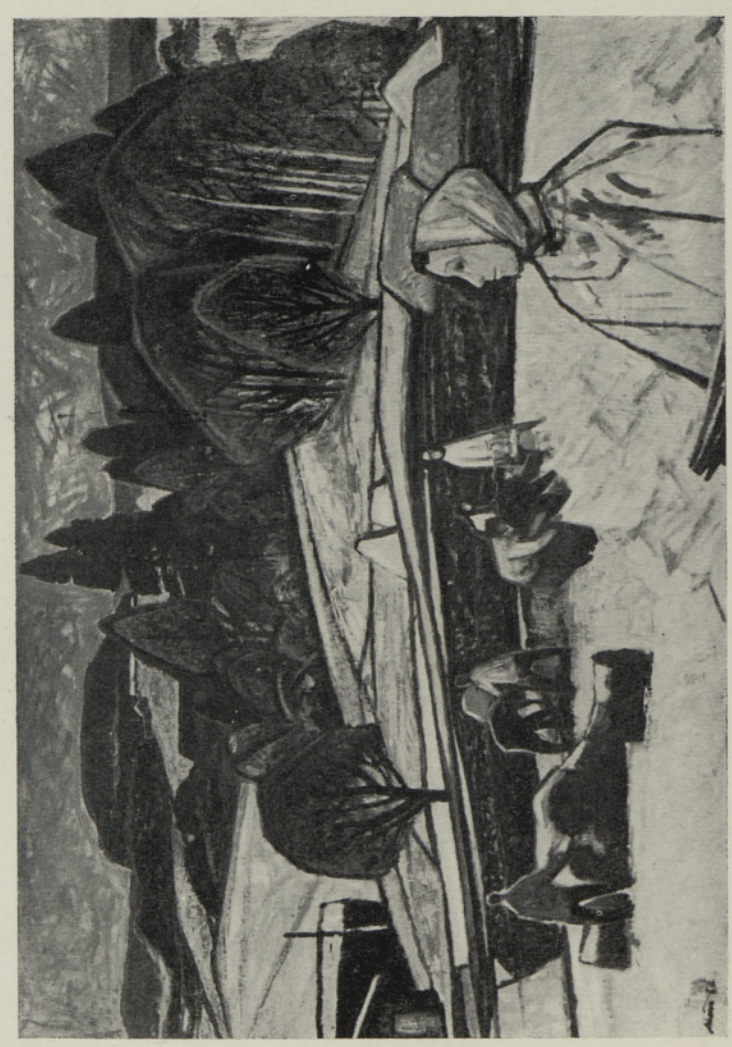

L. Mikko. Lume eel. 1962.

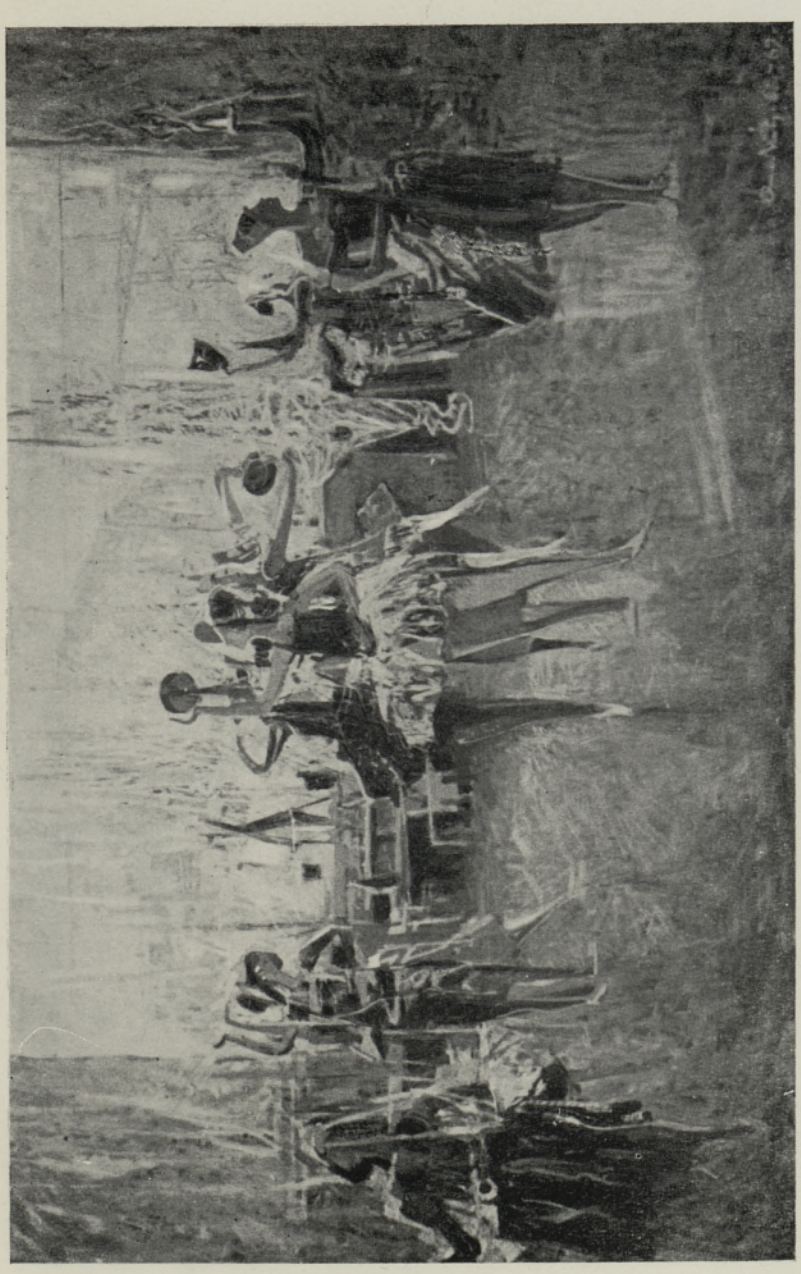

E. Kits. Kolmikmaali «Muusika, Ballett, Kujutav kunst» keskosa. 1961—1962.

O. Terri. Vive. 1963.

I. Malin. P. Vabbe portree. 1962.

Adamson-Eric. Lilled. 1962.

E. Okas. Vana naine Hirošimast. 1964.

Например, в связи с тематической выставкой живописи прибалтийских республик в Таллине (1959 г.) особое внимание было обращено на несколько интимный и камерный уклон в творчестве художников Советской Эстонии. Эти свойства имеют как свои положительные, так и отрицательные стороны. Положительное — это высокая культура живописи, отрицательное — известная узость и ограниченность содержания.

В то же время наших художников начинают все больше интересовать индустриальные мотивы, активная современная жизнь. Вместо изображения отдельного трудового процесса они стремятся теперь передать деятельность человека, окруженного машинами и техникой, в более широком и творческом решении. В этом плане много качественно нового создали такие художники, как И. Кимм, К. Полли, Н. Кормашов, И. Малин. Однако расширение тематики и обращение к декоративным формам идет у нас в тесном контакте с теми чертами, которые названы выше интимностью и камерностью. Становилось все яснее, что внешняя скромность полотен наших художников в сочетании с богатством передаваемых оттенков мыслей и чувств имеет свои положительные качества. Особенно заметным это стало в 60-е годы, когда уже в общесоюзном масштабе заговорили о том, что излишняя ориентация на монументальное искусство отчасти обеднила станковую живопись. И именно на этом фоне особенно обращает на себя внимание творчество эстонских художников Э. Китса и Л. Микко.

Результатом неправильного понимания специфики монументального и декоративного искусства стало обеднение образа человека в сторону излишнего обобщения и безжизненного схематизма. Свойственные монументальному искусству широкие обобщения и лаконичность средств выражения не оставляли достаточно места для психологических нюансов, для передачи сложнейших оттенков человеческих мыслей и чувств. Обусловленное косвенным влиянием монументального искусства стремление к изображению обобщенной личности с заостренным характером стало проявляться и в нашем портретном искусстве. Больших успехов достигли здесь Н. Кормашов, Э. Пыльдроос, В. Лойк, Э. Окас и другие. В то же время продолжают жить традиции психологического портрета. Это направление представляют О. Терри, И. Малин, Р. Сепп, Э. Аллсалу. Переплетение этих двух тенденций и придает нашему портретному искусству интересный и богатый по содержанию характер. Особенно высоко работы наших портретистов были оценены в связи с художественной выставкой прибалтийских республик в Москве в 1966 году.

Работ, знаменующих собой появление нового качества, выросшего на основе старых традиций, в нашем искусстве еще не много. Но именно они свидетельствуют о том, что пути развития нашей живописи перспективны. Различные направления и поиски с подчас диаметрально противоположными художественными приемами взаимно обогащали друг друга. Интимность станковой живописи помогала художнику глубже анализировать жизнь, а использование лаконичных средств выражения, характерных для монументальной формы, принесло в наше искусство расширение тематики и разнообразие.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
17/X 1966

E. PIHLAK

ÜBER DIE ENTWICKLUNGSPROBLEME DER SOWJETESTNISCHEN MALEREI

Zusammenfassung

Der Entwicklungsgang der sowjetestnischen Kunst weist Perioden auf, wo in dem einen oder dem anderen Kunstzweig, z. B. in der Graphik oder der angewandten Kunst, ein plötzlicher qualitativer Sprung vor sich gegangen ist. Gegenwärtig vollzieht sich scheinbar eine Umgruppierung der einzelnen Kunstzweige, wobei die Malerei mehr als bisher in den Vordergrund tritt. Besonders deutlich kann dieser Vorgang in Verbindung mit der gemeinsamen Ausstellung der Baltischen Republiken in Moskau in 1966 verfolgt werden.

Wollen wir diese Erscheinung erklären, so müssen wir konstatieren, daß es in der estnischen Malerei während der letzten Jahre eigentlich keine plötzliche Umwälzung gab. Vielmehr haben wir es hier mit einem Prozeß zu tun, der im Laufe vieler Jahre eine Reihe von Experimenten und Bewährungsproben durchmachte. Große Bedeutung kam in diesem Prozeß den Traditionen zu. Die besten Arbeiten entstanden bereits in den vierziger Jahren; sie stützten sich auf die lebensnahen realistischen Errungenschaften der vorangegangenen Periode, die meistens mit der Darstellung der friedlichen Arbeitsfreude und der Ruhestunden des Menschen inmitten der Natur verbunden waren. Eigene Traditionen besaß auch das fein nuancierte psychologische Porträt. Diesen Weg schlug unmittelbar auch die sowjetestnische Malerei ein; sie schuf zahlreiche Werke, die den Schauplatz des Alltagslebens der Menschen — das Leben in Stranddörfern, alte Bauernhäuser, das Meer, intime Landschaften mit Äckern am Waldrand — darstellten. Viel weniger befaßte man sich mit der Schilderung von Neubauten und Industriemotiven, wie überhaupt mit Themen, welche die neuen Charakterzüge des heutigen Tages widerspiegelten.

Als am Ende der vierziger Jahre die Beschlüße des Zentralkomitees der KPdSU(B) in ideologischen Fragen erschienen, wurde auch die estnische Malerei wegen des Mangels an zeitgenössischer Thematik und wegen ungenügender Widerspiegelung des gesellschaftlich-revolutionären Kampfes verurteilt. Doch kann die Art und Weise, wie man diese Mängel am Ende der vierziger und am Anfang der fünfziger Jahre zu überwinden suchte, keineswegs als normal gelten. Die ersten größeren Kompositionen zeitgenössischer oder geschichtlich-revolutionärer Thematik sind beschreibend-illustrativen, konventionellen und wenig emotionalen Charakters.

Falsche Auffassungen gab es auch bei der Einschätzung des Kunsterbes. Frühere Künstlertraditionen wurden fast ganz verworfen, ohne den Versuch, ihren progressiven Kern herauszuschälen. Bald wurde es klar, daß so ein jäher Bruch mit allen Traditionen unsere Malerei ihrer organischen Grundlage beraubte.

In der zweiten Hälfte der fünfziger Jahre werden die Traditionen mit mehr Bedacht eingeschätzt. Zugleich ist es die Periode, wo in unserer Kunst viele neue frische Winde wehen. Bei einigen Künstlern der älteren und mittleren Generation trägt man auf den ersten Blick den Eindruck davon, als kehrten sie zu ihrem früheren Schaffenscharakter zurück. In Wirklichkeit aber wurde bloß seine entwicklungsfähigere Seite wieder aufgenommen. In den Werken der Künstler dieser Generation sehen wir als gemeinsamen Zug eine feindetaillierte Art des Malens, wo auf die Hervorhebung von Luft, Licht und Farbreflexen besonders viel Gewicht gelegt wird. Das Malerisch-Visuelle wird stark betont und das Dargestellte wird unter einem recht intimen Gesichtspunkt behandelt.

Was die jüngeren Maler von Anfang an fesselt, ist das Monumentale, die größere Verallgemeinerung der Form. Probleme des Monumentalen rückten in unserer Kunst gerade zu dem Zeitpunkt in den Vordergrund, als die in der sowjetischen Periode ausgebildeten Künstler zu vollem Bewußtsein ihrer Fähigkeiten kamen. Den der Monumentalkunst eigenen Lakonismus der Form sowie die Verallgemeinerung der Charaktere versuchte man auch in der Tafelmalerei zu verwenden.

Trotz der Aktualität der Monumentalkunst, entwickelt sich diese Richtung bei uns doch nicht so weit wie im Schaffen der Künstler vieler anderer Nachbarrepubliken. So kommt z. B. 1959 in Tallinn in Verbindung mit der Ausstellung thematischer Gemälde der Baltischen Republiken eine gewisse intime kamerale Tendenz der sowjetestnischen Malerei zum Vorschein, was sowohl positive als auch negative Seiten hatte. Positiv war das in den betreffenden Arbeiten zum Vorschein kommende hohe Können, negativ ihre inhaltliche Beschränktheit.

Nach dieser Ausstellung begannen unsere Künstler, sich immer mehr für Industriemotive, für das aktive zeitgenössische Leben zu interessieren. Anstatt der Beschreibung eines einzelnen Arbeitsprozesses wußte man jetzt in einem weiteren schöpferischen Sinne die Tätigkeit des Menschen inmitten der technischen Mechanismen wiederzugeben. Unter anderen Künstlern haben hier I. Kimm, K. Polli, N. Kormaschow und I. Malin qualitativ

Neues geschaffen. Diese thematische Erweiterung und das Streben nach dekorativen Formen bleiben bei uns aber stets in engem Kontakt mit den Zügen, die wir oben als intim und kameral bezeichnet haben. Es zeigte sich, daß die äußerlich zurückhaltende, innerlich aber recht feindetaillierte Gedanken- und Gefühlswelt unserer Malerei positiven Wert hatte. Besonders klar wurde das in den sechziger Jahren, als man auch im Allunionsmaßstab zur Einsicht kam, daß das Streben nach übertrieben Monumentalem unsere Tafelmalerei zum Teil ärmer gemacht hatte. In diesem Sinne trat das Schaffen der estnischen Künstler E. Kits und L. Mikko hervor.

Dadurch, daß das Spezifische der Monumental- und Dekorativkunst falsch verstanden wurde, wurde besonders die Darstellung des Menschen schematisch und leblos. Die Monumentalkunst ließ durch ihren weiten Umfang und durch ihre lakonische Ausdrucksweise nicht viel Raum für psychologische Details, für die Schilderung komplizierter Nuancen der Gedanken- und Gefühlswelt des Menschen. Als indirekte Einwirkung des Monumentalbildes neigte man auch in unserer Porträtmalerei zur Darstellung scharf verallgemeinerter Charaktere. Gutes sehen wir in dieser Richtung bei N. Kormaschow, E. Põldroos, V. Loik, E. Okas u. a. Gleichzeitig leben auch die alten Traditionen des feindetaillierten psychologischen Porträts in unserer Kunst weiter, — so bei O. Terri, I. Malin, R. Sepp, E. Allsalu. Die gegenseitige Verflechtung dieser beiden Tendenzen ist es gerade, was unser Porträt auf der gegenwärtigen Etappe beachtenswert und inhaltsreich macht. Besonders hoch wurde unser Porträt z. B. in Verbindung mit der 1966 in Moskau stattgefundenen Kunstausstellung der Baltischen Republiken eingeschätzt.

Solche Arbeiten, die eine aus den Traditionen herausgewachsene neue Qualität darstellen, gibt es in unserer Malerei noch nicht viel, doch bezeugen die einzelnen Erfolge, daß dieser Entwicklungsweg gut perspektivisch ist. Experimente in fast diametral entgegengesetzten Richtungen haben zur gegenseitigen Bereicherung verholfen. Die intimere Behandlung des Tafelgemäldes läßt den Künstler tiefer analysieren, das Streben nach weitgreifend und lakonisch Monumentalem bereichert die Thematik der Malerei und macht sie vielseitiger.

Institut für Geschichtswissenschaft
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR

Eingegangen
am 17. Okt. 1966

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TOIMETISED. XVI KÖIDE
ÜHISKONNATEADUSED. 1967, Nr. 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР. ТОМ XVI
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ. 1967, № 3

T. MOORA

TARBJA KIVIKALMED PAIDE LÄHEDAL JA PÕHJA-EESTI TARANDKALMETE KERAAMIKA

Põhja-Eesti arvukaid tarandkalmeid on tänini kõige sagedamini uuritud endisel Virumaal ja Tallinna ümbruses. Endisel Järvamaal asuvaist kaevasid käesoleva sajandi alguses mitmeid balti saksa muinsuseharrastajad, kuid tänini oli seal teaduslikult läbi uuritud vaid Nurmsi külas endise Jalapuu talu maal paiknev tarandkalme.[1]

1958. aasta suvel alustas Paide Rajoonidevaheline Koduloomuuseum ENSV TA Ajaloo Instituudi teadusliku töötaja E. Tõnissoni juhtimisel Tarbja külas endise Kalamehe talu maal paikneva tarandkalme kaevamist. Tööd jätkusid seal igal suvel kuni 1961. aastani, mil suurem osa kalmest oli läbi kaevatud. 1964. aasta suvel viis kalme kaevamise lõpule käesolevate ridade autor. Sellega lisandus endisel Järvamaal Nurmsi kalmele teinegi teaduslikult läbikaevatud tarandkalme.

Tarbja Kalamehe kalme asub Paide rajooni «Uue Tee» kolhoosi maa-alal, linnulennult 4 km Paidest põhja-kirde suunas. Nagu enamik Põhja-Eesti tarandkalmeid, on ka Kalamehe kalme hiljem jäänud keset küla põlispõlde. Kalmest umbes 300 m põhja-kirde pool, üle tee, mis ühendab Tallinna-Tartu maanteed ja Eivere asundust, asub Tarbja külas endise Miku talu maal teine tarandkalme.

Paide muinsuseharrastajate poolt aastail 1905—1907 Miku kalmel toimepandud kaevamised olid asjaarmastajalikku laadi. Napisõnalise kaevamiskirjelduse[2] järgi otsustades võis seiles kalmes olla kuni 5 tarandit. Leiumaterjal[3] tõendab, et siia on maetud surnuid väga pika aja jooksul. Üks peakilpsõlg[4] ja mõned kinnised V-kujulise ristlõikega sõrmused[5] peaksid pärinema m. a. III—IV sajandist, üks putkkirves[6] tõenäoliselt VI—VII sajandist. Kalamehe kalme leiuainesest erinevalt kuulub aga rõhuv enamik Miku kalme leide m. a. I aastatuhande lõppu ja II algusse.

Nii Paide muinsuseharrastajate seltsi aruannetes kui ka Paide Koduloomuuseumi kogudes esinevad märkused kõnelevad vaid Tarbja Miku kalme kaevamisest. 1958. aastal jutustas aga põline Tarbja küla elanik Paul Older, et tema osavõtul kaevatud ka Kalamehe kalmel, kust samuti olevat saadud esemeid. Seetõttu pole võimatu, et osa kõnesolevas muuseumis Miku kalme leidudena säilivaid esemeid pärineb tegelikult Kalamehe kalmest.[7]

---

[1] Selle kalme kaevamistulemuste põhjal kirjutas A. Vassar 1944. a. monograafia «Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng», mis käsikirjana säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.

Balti saksa muinsuseharrastajate kaevamiste lühikesed kirjeldused on avaldatud väljaandes «Sitzungsberichte der Gesellschaft zur Erhaltung Jerwscher Altertümer für den Zeitraum 1904—11. Dorpat, 1912» (edaspidi Sb. Jerw.). Nendelt kaevamistelt saadud leiumaterjal säilib suuremalt osalt Paide Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis (Pd). Üksikuid esemeid on sattunud ka Tallinna Riiklikku Ajaloomuuseumi (AM), mõned juhuleiud ka ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia muuseumi (AI).

[2] Sb. Jerw., lk. 43—46.

[3] Pd A11—25, A2:1—180 ja A10:1—37.

[4] Pd A2:7.

[5] Pd A2:37, 39, 44 ja 45.

[6] Pd A1:9.

[7] Selle kohta on pikemalt kirjutatud Kalamehe kalme 1958. aasta kaevamisaruandes (AI).

Kalamehe kalme ehitus ja matmisviis

Arvatavasti on enne kalme rajamist tema alla jäävat maapinda tule abil puhastatud, millest annab tunnistust söetükikesterikas kihik kalmekihi ja puutumata pinnase vahel. Kalme näib olevat rajatud juba kultuuristatud pinnasele, kuna viimane, nagu kaevamistel ilmnes, oli kohati kuni 20 sm kalmest sügavamal ikka veel tugevasti segatud ja temas esines rohkesti huumuserikka mulla kogumeid, söetükikesi ning isegi keraamikat.[8] Kalme idaotsa põhjalt leiti väga koredate ja tugevalt riibitud seintega savinõude kilde, mis võiksid olla veidi vanemad kui muu siit saadud keraamika.[9] I tarandi põhjapoolsest äärevarest leiti üksik savinõu kild, millel leiduvad pulgakesele mässitud nööri vajutusjäljed.[10] Sellise ornamendiga keraamika on omane Põhja-Eesti kivikirstkalmetele (vrd. tahv. VII:2). Lõpuks tuleks ära märkida väikest savinõu killukest, millel on nn. kuuseoksmuster ja mis väga sarnaneb m. a. eelse II aastatuhande teise poolde kuuluva nn. tüüpilise nöörkeraamikaga.[11] On üsnagi tõenäoline, et Tarbja (Pärnu) jõe vasakul kaldal leviv põhimoreentasandik oli kas ajuti või isegi pidevalt asustatud ammu enne seda, kui siia rajati kõnesolevad tarandkalmed.

Hoolimata Kalamehe kalmele hiljem ümbruskonna põldudelt veetud kividest, näis ta väliselt üsna hästi säilinud olevat. Vaid kalme idaosas andis suurem lohk tunnistust kunagisest lõhkumisest. Kalme keskosas esinesid mõned väiksemad lohud. Kaevamistel aga selgus, et kalme oli hilisematel aegadel siiski tublisti kannatada saanud. Tema kõigis osades leidus siin-seal kuni 30 sm sügavusel klaasikilde ja teisi hilise päritoluga leide. Kalme idaosas asuva suure lohu kohalt (vt. tahv. I) olid kivid eemaldatud võib-olla Paide muinsuseharrastajate poolt teostatud kaevamiste ajal, millest eespool juttu oli.[12]

Kalamehe kalme koosnes kolmest tarandist. I tarandil olid nii ida- kui ka läänepoolse müüri kivid laotud sirgemate külgedega väljapoole. Järelikult peab ta olema teistest vanem. Nagu näeme allpool, toetab seda arvamust ka leiumaterjal. Kuna I tarand oli tugevasti lõhutud, jääb ebaselgeks, milline oli tema idaosa ehitus. Pole võimatu, et I tarandit on hiljem veidi laiendatud ning rajatud uus, lohakamalt ehitatud müür, mis paikneb vanast korrapärasemast müürist ida pool. Tarandi sellele küljele on tekkinud ka ulatuslikum äärevare.[13] Kõige paremini oli säilinud II tarand, millel suuremaid lõhkumisjälgi ei esinenud. III tarand näis olevat ehitatud eelmistega võrreldes hooletumalt. Pealegi oli teda mitmes kohas, eriti edelaosas, lõhutud. Kaevamiste alguses jäi mulje, nagu jaotaks ebakorrapärase ehitusega põhja—lõuna-suunaline müür III tarandi kaheks omaette tarandiks, kuid nähtavasti on siin siiski tegemist vaid suuremate täidiskivide juhusliku paiknemisega.

Tarandite sisetäidise moodustasid raudkivid, mis olid müürikividest enamasti väiksemad ja millede vahed olid, eriti II tarandis, tihedasti täidetud munakate, paeräha ja mullaga. Kuigi üksikud müüri- ja täidisekivid ulatusid ka läbi kamara, kattis kalmet keskmiselt 10 sm paksune hallikas kivide- ja leidudevaene mullakiht. Sügavamal muutus muld tänu rohkele söesisaldusele mustjaks. Keskmiselt 55—60 sm sügavusel hakkas kalme muld puutumatuks kihiks üle minnes pruunikaks muutuma (tahv. I).

Arvatavasti on kalme lääneotsal äärevare juba algusest peale puudunud. Põhja-

---

[8] Niisuguseid tähelepanekuid tehti eriti 1964. aasta kaevamistel.

[9] Pd 848:451, 923:895, 896, 901. Viimased kolm leiti kalmekihist tunduvalt sügavamalt.

[10] Pd 923:824.

[11] Pd 848:600. Seda vanusemäärangut kinnitas suuliselt ka ajalookandidaat L. Jaanits.

[12] Balti saksa muinsuseharrastajad püüdsid teatavasti kalmet kaevata eeskätt «kiviridade juures», millele vastab kõnesoleva suure lohu asend.

[13] Oletatava teise tarandimüüri kivid, mis on jäänud algsesse asendisse, on tahvlil I tähistatud ristikestega.

ja lõunapoolsed äärevared on aga ilmselt olnud väga kitsad. Hilisem põlluharimine on neid lõhkunud ja seega veelgi ahendanud. Lõhkumisega võiks osaliselt seletada ka tarandite otsamüüride suhtelist ebakorrapärasust, võrreldes küljemüüridega. Üldiselt sarnaneb Kalamehe kalme siseehitus Nurmsi kalme omaga, kus selle hiliseimal osal, lääneotsal, puudus samuti äärevare. Tarandite otsamüürid olid Nurmsis küljemüüridega võrreldes ehitatud veelgi ebakorrapärasemad kui Kalamehe kalmel.[14]

Samuti kui Nurmsis,[15] oli surnute põrm ka Kalamehe kalmesse maetud üksnes täidisekivide vahele; kalme põhjal luid peaaegu ei esinenud. Surnud olid põletatud kusagil kalmest eemal.

Nagu Nurmsi kalmes,[16] leidus ka Kalamehe kalme põhjas mõni suurem söerikas lohk,[17] mida tuleks arvatavasti seostada kalme ehitamisel põletatud rituaalsete lõketega. Luid leidus Kalamehe kalmes rohkesti vaid I ja II tarandis (tahv. I). On huvitav, et esemeterikkas III tarandis esines neid väga hõredalt. Mõnda luude pesa võis täheldada vaid selle tarandi leiuvaeses lõunaosas. Äärevaredes puudusid luud peaaegu täiesti.[18]

Kalmesse maetud inimluud on kõik purunenud väga väikesteks kildudeks. Ainult I tarandi alalt leiti paar suuremat toruluu tükki. Kahjuks ei oska me veel alati nõrgalt põletatud ja põletamata luude vahel vahet teha. Karbonaatses pinnases nagu Tarbjal säilivad luud küll paremini, kuid tarandkalmetes pääseb õhk kergesti kuni kalme põhjani ja soodustab niihästi nõrgalt põletatud kui ka põletamata luude murenemist ning kõdunemist, mistõttu need ei ole silma järgi teineteisest eristatavad. Küsimus, kas ja kui arvukalt on kalmesse maetud põletamata surnuid, jääb seepärast lahtiseks. Kõige tõenäolisemana paistab, et Kalamehe kalmesse on surnud suuresenamikus maetud põletatult. Seejuures on aga luukillud, kui võrrelda I ja II tarandist saaduid, väga erineva põletusastmega. II tarandisse maetud luud on märksa tugevamini põletatud. Väga tugevasti põletatud, täielikult kaltsineerunud luid seal siiski ei esinenud. (Kalmest ei leitud ka sulanud pronksehteid.) I tarandis, kust luuleide oli kõige rohkem, olid ülekaalus nõrgalt põletatud või põletamata (?) luud. Nagu tahvlil I näha, esines laialdane luupesa just selle tarandi kõige rohkem lõhutud osas, kust leiti peale IV—V sajandisse kuuluvate pronksist karjasekeppnõela[19], V-kujulise ristlõikega laia sõrmuse[20] ja käevõru[21] ka üks XII—XIII sajandist pärinev kolmest traadist keeratud käevõru[22]. Viimast tuleks nähtavasti seostada paari suurema ja ilmselt põletamata toruluu tükiga, milledest eespool juttu oli.

Esemeid leidus kalmes kõige rohkem tarandite keskel, eeskätt nende idapoolmikus (tahv. I). Tarandite põhja- ja lõunaotsad ning lääneservad olid leiuvaesed, mis on tarandkalmete puhul üsna üldine nähtus. Äärevaredest leiti esemeid vähe, saadi peaasjalikult keraamikat. Peale luude ja keraamika saadi kalmest 422 tervet või katkist eset: pronksist, hõbedast ja klaasist ehteid ning rauast ja kivist tarberiistu. Relvi Kalamehe kalmest ei leitud.

---

[14] A. Vassar, Nurmsi, lk. 12.
[15] Sealsamas, lk. 41.
[16] Sealsamas, lk. 12.
[17] Suuremad neist on vastava tingmärgiga tähistatud plaanil (tahv. I).
[18] Ka Nurmsi kalmes ei ole surnuid maetud äärevaredesse. (Vt. A. Vassar, Nurmsi, lk. 19.)
[19] Pd 923:815.
[20] Pd 923:749.
[21] Pd 923:729.
[22] Pd 923:777. Pikemalt peatume neil leidudel allpool.

Ehted

Peaaegu kõik Kalamehe kalmest leitud ehted esindavad Põhja-Eesti tarandkalmetele omaseid tüüpe. Seepärast kirjeldame neid lühidalt ja viitame enamasti vaid joonistele. Pikemalt peatume ainult ühe või teise ehtevormi dateerimisel, sest veel tänini põhineb tarandkalmete dateerimine peaasjalikult ehtevormide tüpoloogial.

Sõled. Kalme ea määramise seisukohalt pakuvad kõige enam huvi sõled. Leitud kolm ambsõle kaart kuuluvad kõik tagasipainutatud ehk kööndjalaga sõlgedele, mis on Põhja-Eesti tarandkalmetes üheks levinumaks tüübiks. Kalamehe kalme ambsõled on oma vormilt olnud väga lihtsad (tahv. II:7—9). M. Schmiedehelm dateerib sellised IV sajandisse ja V esimesse poolde,[23] mida kinnitavad ka nende leiukohad Kalamehe kalme II ja III tarandis.

Kärbissõlgedest leiti kaks suurt tagaküljelt õõnest eksemplari. See sõlevorm näib olevat omane Järvamaa ja Lääne-Virumaa lõunaosa tarandkalmetele[24] ning kuulub IV sajandisse.[25] III tarandist leitud suuremal kärbissõlel (tahv. II:11) on arvatavasti tema valmistamisel vasakpoolne (eestvaates) teljetoru ära murdunud. Sõlge pole aga uuesti üles sulatatud, vaid toru on pronksplekist lapi ja nelja pronksneedi abil uuesti sõle külge kinnitatud. Eelmisega samalaadne, kuid väiksem kärbissõlg (tahv. II:10) leiti II tarandist ruudust g/13. On huvitav, et see sõlg leiti koos kolme käevõruga ühe suurema kivi alt, kusjuures esemed toetusid üksteisele. Seetõttu võime neid käsitada suletud leiuna. Massiivse kuju ja tugevasti lamenenud oksade põhjal võib oletada, et mõlemad kärbissõled pärinevad IV sajandi lõpust.

Kirjeldatud kärbissõlest ja käevõrudest 20 sm eemalt ja vaid 5 sm sügavamalt leiti teise kivi alt kaks peakilpsõlge (tahv. II:12, 13). Ka need peaksid moodustama suletud leiu, kuna nad olid asetatud kokku peakilpidega vastakuti. Seda tüüpi suured õõnsa kaarega sõled on omased Kirde-Eesti tarandkalmetele ja nad on dateeritud III—IV sajandisse.[26] Nähtavasti kanti neid ka muistsel Järvamaal, sest peale Kalamehe kalme sõlgede, nagu märkisime, on Miku kalmest leitud üks ja Põhja-Järvamaa naabrusest Virumaalt Reinapi kalmest kaks samalaadset jalanupuga peakilpsõlge.[27]

Kalamehe kalmest leitud peakilpsõled on lihtsad. Neist on väiksem suuremaga võrreldes tunduvalt hooletumalt valmistatud, eriti jalal asuva profileeringu ja nupu osas. Suuruse ja lihtsa vormi põhjal tuleb oletada, et Kalamehe kalme peakilpsõled on teiste samalaadsete seas ühed hilisemad ja kuuluvad IV sajandi teise poolde. Kas nad on pärit samast matusest, kust ülalmärgitud kärbissõlg ja käevõrud, nagu võiks oletada leiutingimuste ja dateeringu põhjal, on kahjuks võimatu otsustada.

Äsja öeldu peaks kehtima ka laia kolmnurkse jalaga sõle, nn. liigendsõle kohta (tahv. II:6), mis leiti mainitud suletud leidude lähedalt kolmanda kivi alt. Põhja-Eestile on käsitletaval ajajärgul üsna tavalised sõled, mis on kombineeritud mitmete sõlevormide elementide põhjal. Nende hulka tuleb arvata ka kõnesolev, mille teljetoru ja viimasega liituva oksa kuju meenutab Lääne-Leedus levinud kärbissõlgi,[28] ka lai

---

[23] M. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии (V в. до н. э. — V в. н. э.). Таллин, 1955, lk. 85, 87, 102.

[24] Taolisi sõlgi on leitud näit. Nurmsi (AI 2432:28 ja 2486:136), Reinapi (Tõrma) (AI 2488:171), Ojaveski (AM 349:3a) ja Põhja-Virumaalt Jäbara tarandkalmetest (AI 3172:123).

[25] H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., II. Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXIX. Tartu, 1938 (edaspidi EZL), lk. 88.

[26] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 94, 116.

[27] AI 2488:156, 157 (katkendid).

[28] H. Moora, EZL II, joon. 19:1.

kolmnurkne jalg on omane baltipärastele sõlevormidele.[29] Sõle kolmnurksel jalal olevale nuppilustusele leiame vasteid Läti alalt.[30]

Kirjeldatav sõlg on Põhja-Eestis levinud teiste sõlevormidega võrreldes suhteliselt väike. Samal ajal aga on ta kaar ja kolmnurkne jalgki valatud tagant õõnsatena, mis on omane just Põhja-Eesti suurtele sõlgedele.[31] Viimati mainitud tunnuse põhjal tuleks käsitletavat sõlge pidada kohalikuks tooteks, mis nii tüpoloogiliste tunnuste kui ka leiutingimuste põhjal oletades on valmistatud m. a. IV sajandil.[32]

Sealtsamast, II tarandi keskosast leiti ka suur 15,5 sm pikkune eesti seeriasse kuuluv silmiksõlg (tahv. II:4). See sõlevorm on kõige enam levinud Kirde-Eestis, kus ta nähtavasti on ka tekkinud.[33] Hilised suured silmiksõled on aga levinud sealt väljapoolegi,[34] mida tunnistab ka Kalamehe kalmest leitud eksemplar. Viimane peaks kuuluma V sajandisse,[35] kuigi pole võimatu, et nii suuri silmiksõlgi valmistati juba ka IV sajandi lõpul.

Lõpuks tuleks peatuda veel ühel I tarandi lõhutud idaosast leitud ketassõlel (tahv. II:2). Nagu teada, ei saa ketassõlgi tüpoloogilistesse seeriatesse jaotada, sest nad on valmistatud teatavate elementide kombinatsioonidena. Nii on kõnesoleva sõle rattakujulist südamikku ümbritsevaid sakilisi «kiiri» väga raske ühendusse viia mõne teise tollel perioodil ehete valmistamisel sageli kasutatud motiiviga. Üks tema rattakujulise südamikuga sarnanev kuue kodaraga ketassõlg on leitud Lääne-Leedust Klaipeda lähedalt.[36] Taoline ratasmotiiv esinebki kõige sagedamini Lääne-Leedu ja Edela-Läti alal, nimelt sealsetel I aastatuhande esimesest poolest ja keskelt pärinevatel rataspeaga nõeltel. V—VI sajandil, mil mõni neist nõeltest on sattunud ka Eestisse,[37] on nende pead väga sarnased Kalamehe kalmest leitud ketassõle lamenenud rattakujulise keskosaga.[38] Neid eraldab vaid nupu puudumine, mis meie ketassõle keskelt esile kerkib. Taoline nupp esineb juba meie ketassõlgedele eeskujuks olnud emailiga ilustatud rooma provintsiaaltoodetel.[39] Pealispinna tinutamise või karraga katmise otstarbel lamendatud ratta kuju põhjal võib oletada, et Kalamehe kalmest leitud ketassõlg on valmistatud kõige varem IV—V sajandi vahetusel. Tema päritolu jääb aga ebaselgeks. Nagu näitab kolmnurkse jalaga sõlgede esinemine Järvamaa tarandkalmetes, tunti siin nii kohapealseid kui ka sissetoodud baltipäraseid ehtevorme.[40]

---

[29] Näit. Põhja- ja Kesk-Leedu V—VII saj. kalmetest leitud ambsõlgedele. (P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961, lk. 329, joon. 233 ja 234.)

[30] Näit. Gailīši kalmest leitud seondsõlg. (H. Moora, Ein Hügelgrab der römischen Eisenzeit in Ile, Kreis Jelgava, Lettland. Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum. Rigae, 19.—23. VIII 1930, Taf. V:174.)

[31] М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 92.

[32] Kolmnurkse jalaga liigend- ja seondsõlgede tüpoloogial on pikemalt peatunud H. Moora (EZL II, lk. 76—81). Eestist on peale kolmnurkse jalaga ambsõlgede samakujulise jalaga liigendsõlgi leitud veel Nurmsi kalmest (AI 2486:104, 3323:200 ja 2533:74). Viimane neist on oma üldkujult ja suuruselt Kalamehe kalmest leitud sõlega väga sarnane. (Vt. A. Vassar, Nurmsi, lk. 112—113.) Jäbaralt leitud väike kolmnurkse jalaga liigendsõlg on dateeritud IV sajandisse. (Vt. М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 109, joon. 23:4.) Paide Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis säilib teadmata leiukohaga kolmnurkse tinutatud jalaga liigendsõlg (PM A5:3) ja tugevasti profileeritud, nähtavasti Masuuria alalt või Kaliningradi oblastist pärinev sõlg (PM A5:2). Varem on oletatud, et meie kolmnurkse jalaga liigendsõled on arenenud sellest tüübist. (H. Moora, EZL II, lk. 78—79, joon. 18:1.) Pole võimatu, et kaks viimati märgitud sõlge, mis kuuluvad Paide muuseumi nn. Helfreichi kogusse, on saadud Lõõla Mihkli talu kalmest. (Vt. Sb. Jerw., lk. 51—52 ja 66.)

[33] М. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 64.

[34] Sealsamas, lk. 64—65.

[35] Sealsamas, lk. 64.

[36] Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896, Taf. 8:4.

[37] Näit. suur rataspeaga rinnanõel Otimõisast Saaremaal. (Sealsamas, Taf. 29:21.)

[38] P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, Lietovos archeologijos bruožai, lk. 339, joon. 242.

[39] H. Moora, Ein Hügelgrab, joon. 4.

[40] Vt. viide 32.

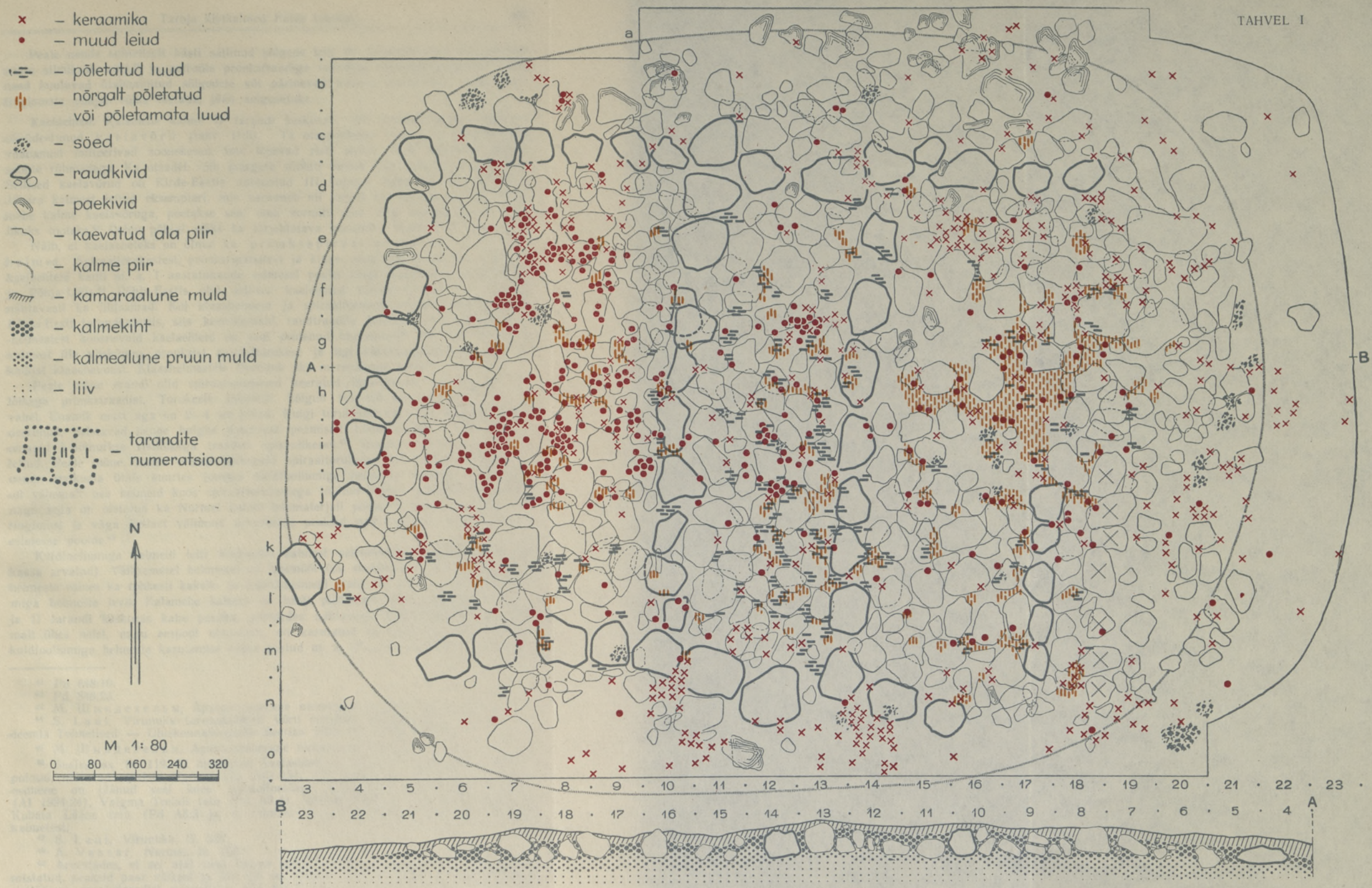

Kalamehe kalme plaan

Peale nende suhteliselt hästi säilinud sõlgede leiti III tarandist veel üks arvatav suure silmiksõle nõel[41] ja ambsõle pronkstraadiga mässitud raudtelje katkend.[42] Kas need kuuluvad ülalmainitud sõlgedele või pärinevad mõnest hävinenust, nagu leiutingimuste põhjal võiks oletada, jääb selgusetuks.

Kaelaehted. Kalamehe kalme II tarandi keskosast leiti koonusotsaline, tugevasti oksüdeerunud kaelavõru (tahv. II:3). Ta otsapoolsetel osadel on nõrgalt näha väänamist imiteerivad soonekesed, mis lõpevad risti ümber võru kulgevate rööbiksoonte rühmadega. Ka otsadel võib märgata rööbiti ümber nupu kulgevaid soonekesi. Sellised kaelavõrud on Kirde-Eestis dateeritud III sajandi lõppu ja IV sajandisse. Jäbara kalmest leitud eksemplari, mis sarnaneb nii kujult kui ka ornamendilt Kalamehe kalme kaelavõruga, peetakse seal oma vormilt juba veidi edasiarenenud kohalikuks tooteks.[43] Öeldu põhjal võiks ka kirjeldatava kaelavõru asetada IV sajandisse.

Näib, et kaelaeheteks on olnud ka pronksspiraaltorukesed ja klaashelmed. Spiraaltorukestest, pronksripatsitest ja klaas- ning pronkshelmestest lükitud kaelaehteid kanti m. a. I aastatuhande esimesel poolel kõige sagedamini Kagu-Eestis ja Põhja-Lätis.[44] Põhja-Eestis olid sellised kaelaehted vähem levinud[45] ja üldiselt nähtavasti ka lihtsamad. Kui klaashelmeid ja spiraaltorukesi esineb peaaegu kõigis Põhja-Eesti tarandkalmeis, siis keerukamaid, raudtraadile lükitud pronksripatsitest ja -helmestest koosnevaid kaelaehteid on seni esinenud harvemini.[46] Nii leiti Kalamehe kalmest üle viiekümne pronksist spiraaltorukese ja ligi kaheksakümmend tervet või katkist klaashelmest. Klaashelmestele lisandub üks merevaigust helmes.

Peale mõne erandi olid spiraaltorukesed keeratud ühesugusest lamekumera ristlõikega pronkstraadist. Torukeste läbimõõt kõigub 0,5—0,6 sm, pikkus 0,5—7 sm vahel. Enamik neist aga on 2—4 sm pikad. Kuigi torukesed on väga tugevasti oksüdeerunud, paistavad nende hulgas puuduvat peamiselt Lõuna-Eestile ja Põhja-Lätile omased kolmnurkse ristlõikega traadist spiraalikesed.[47] Traadile lükitud torukesi ei leitud. Peale mõne üksiku erandi paiknesid spiraaltorukesed III tarandi keskosas ja nende levikuala ühtis suurtes joontes kuldfooliumiga helmeste levikuga. Nähtavasti oli vähemalt osa helmeid koos spiraaltorukestega lükitud paelale mingiks kaelakeeks, nagu seda on oletatud ka Nurmsi kalme leiumaterjali põhjal.[48] Spiraaltorukeste leiutingimusi ja väga ühtlast välimust arvestades peaksid nad kuuluma I aastatuhande esimesse poolde.[49]

Kuldfooliumiga helmeid leiti Kalamehe kalmest seitsmekümne ümber (katkendid kaasa arvatud). Väiksematel helmestel on läbimõõt 0,5, suurimail 1 sm. Peale üksikhelmeste esines ka rohkesti kaksik- ja kolmikhelmeid (tahv. IV:17, 18, 21). Kuldfooliumiga helmeste levik Kalamehe kalmes on hästi piiritletav. Kõik nad paiknesid III ja II tarandi keskosas kahe pesana, pärinedes nähtavasti kahest kaelakeest. Vähemalt ühes neist, nagu eespool oletasime, oli kasutatud ka spiraaltorukesi. Seni on kuldfooliumiga helmeste kasutamise ajaks peetud m. a. III—IV sajandit.[50] On huvitav,

---

[41] Pd 848:10.

[42] Pd 848:23.

[43] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 95—96, 23 : 2.

[44] S. Laul, Virunuka tarandkalmed Võru rajoonis. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1965, nr. 3, lk. 333.

[45] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 81.

[46] Sealsamas, lk. 119. Et nimetatud kaelaehted ka muistsel Järvamaal tundmatud polnud, näitavad ripatsid Nurmsi (AI 2481:154, 160; 2486:1, 5, 6, 7 ja 15, milledest esimene on jäänud veel koos spiraaltorukese katkendiga raudtraadile), Väätsa (AI 1994:24), Valgma Treiali talu (Pd A3:4), Nahkanuia Kärdu mäe (Pd A1359) ja Kahala Lääne talu (Pd A8:3 ja 4, viimane koos raudtraadi katkendiga) tarandkalmetest.

[47] S. Laul, Virunuka, lk. 333.

[48] A. Vassar, Nurmsi, lk. 155.

[49] Arvestades, et sel ajal neid ümara ristlõikega traadist nähtavasti veel ei valmistatud, peaksid paar väikest ja üks 3,8 sm pikkune ning 1,4 sm läbimõõduga ümara ristlõikega pronkstraadist spiraaltoru (Pd 848:11, 14, 220) olema tunduvalt nooremad.

[50] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 81.

et Kalamehe kalmes leidub neid vaid hilisemates, IV sajandil rajatud[51] tarandites. Tõenäoliselt on meil siin tegemist lihtsalt juhuslikkusega, nagu seda teatud liiki panuste esinemises on ka varem täheldatud.[52]

Lisaks neile helmestele leiti viis väikest sinist klaashelmest, neli suurt millefiorihelmest (tahv. IV:15, 16), merevaigust helmes (tahv. IV:11) ja merevaigutükikesi, mis nähtavasti pärinevad teisest taolisest helmest. Millefiorihelmeid on teatavasti kantud umbes samal ajal mil kuldfooliumiga helmeidki, värvilisest klaasist ja merevaigust helmeste kasutamise aega aga ei saa täpsemalt määrata. Kuigi viimati kirjeldatud helmed esinesid kalmes üksikult, leiti neid üldiselt samalt alalt, kust kuldfooliumiga helmeid ja pronksist spiraaltorukesi; võib-olla kuulusid nad viimastega samadesse kaelakeedesse.

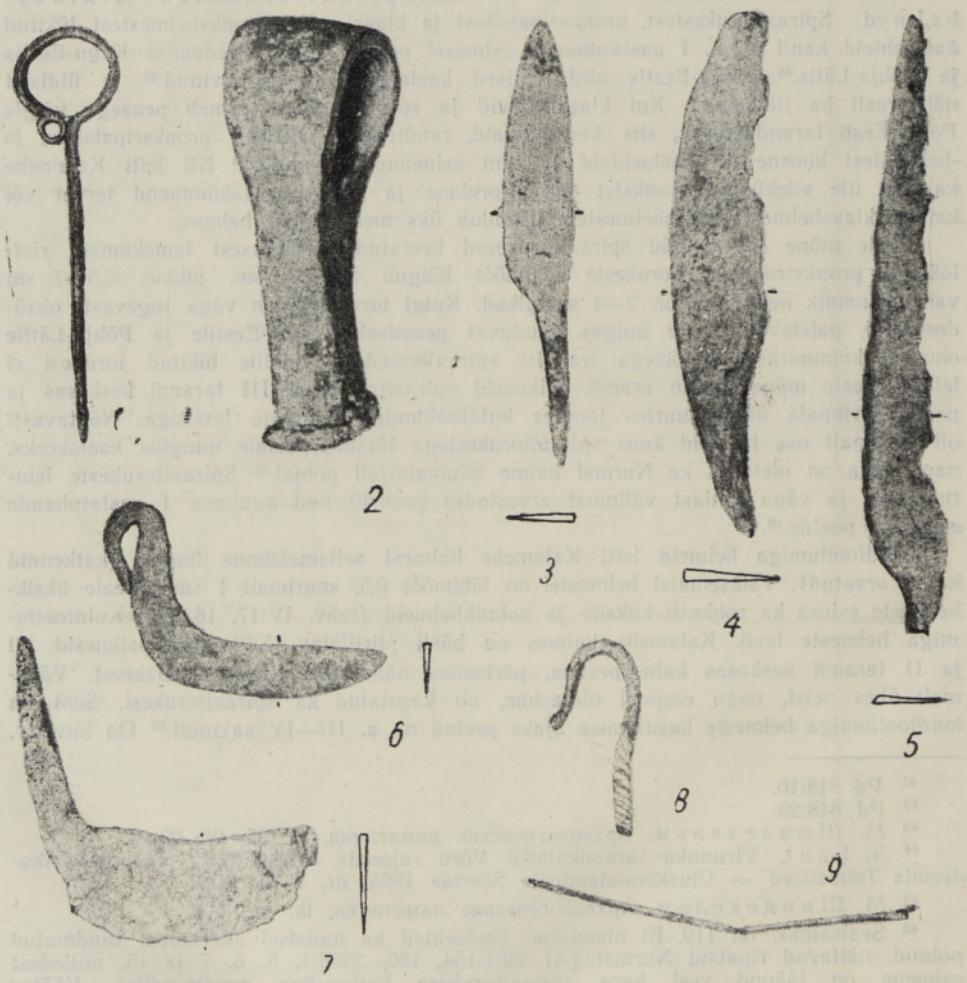

Joon. 1. Raudesemeid Kalamehe kalmest: 1 — karjasekeppnõel (Pd 848:13); 2 — kirve kand (Pd 923:625); 3—7 — noad (Pd 923:900; 848:17, 923:813, 848:218, 377); 8 — vööahela lüli (Pd 923:807); 9 — õmblusnõel (Pd 923:616). Kõik rauast, *ca* $^2/_3$ loomulikust suurusest.

[51] Kalme dateering järgneb allpool.

Rinnanõelad. Kalamehe kalme I tarandist leiti üks pronksist (tahv. II:5) ja III tarandist teine, rauast (joon. 1:1) karjasekeppnõel. Mõlemad on valmistatud peenest traadist, mis nõela pea osas on rombilise ristlõikega. Lõuna-Eestis on selliseid karjasekeppnõelu sageli kantud veel IV—V sajandil.[53] Põhja- ja Kirde-Eestis näivad massiivsed rauast karjasekeppnõelad, mis m. a. vahetusel olid väga levinud, kaduvat tarvituselt juba I, hiljemalt II sajandil.[54] Põhja-Eestistki on leitud üksikuid kergemaid peenest traadist valmistatud karjasekeppnõelu, millel on rombilise ristlõikega pea.[55] Seetõttu ei ole põhjust asetada ka meie karjasekeppnõelu vanemasse aega kui IV—V sajand.

Käevõrud. Kalamehe kalmest leiti 17 lahtiste otsadega käevõru. I tarandist leitud ristkülikukujulise läbilõikega, otsade poole ahenevate tahkudega käevõrul on kaare keskosas laiuse ja paksuse suhe 1:2 (tahv. III:1). Umbes taolisi käevõrusid on Kirde-Eestis kantud enamasti I—II sajandil või veelgi varem.[56] Ka Lõuna-Eestist Hannuste kalmest (Võru raj.) leitud seda tüüpi käevõrusid on peetud suhteliselt varaseiks.[57] Üldiselt samalaadseid, kuid võib-olla ühtlase tahkude laiusega käevõrusid on Eesti alal kantud ka veel IV sajandil, nagu näitab ristkülikukujulise läbilõikega käevõru katkend sellesse sajandisse kuuluvast Rannu Sandimardi kalmest (Tartu raj.).[58] Et Kalamehe käevõru otsade väliskülgedel puuduvad seda tüüpi vanematele võrudele iseloomulikud soonekesed, võib see eksemplar olla omalaadsete seas üks hilisemaid ja kuuluda III või isegi IV sajandisse.

III tarandist leitud ligikaudu ruudukujulise ristlõikega ja otsade suunas ahenev käevõru (tahv. III:13) tuleks tüpoloogiliselt lugeda lamekumera ristlõikega käevõrude hulka. Sellised käevõrud on täpsemalt dateerimata,[59] kuid arvestades kõnesoleva leiukohta kalme hilisemas osas, tuleks ta asetada IV, võib-olla isegi V sajandisse.

Kalamehe kalmest leitud ülejäänud lamekumera ristlõikega käevõrud (kokku 9) on 0,6—0,75 sm laiused ja tugevasti kumerdunud väliskiljega. Üks neist on veidi ahenevate otsadega,[60] teiste laius on ühtlane. Kaks teravate servadega käevõru on välispinnalt ilustatud järguti harjakeste rühmadega (tahv. III:15),[61] kuna kolmandal sellisel väga oksüdeerunud käevõrul võis kohati märgata rõngakestest ja soonekestest koosnevat ornamenti.[62] Ka neljas teravate servadega käevõru[63] on otsadel ilustatud paari ristsoonekesega. Ülejäänud — kandiliste servadega lamekumerad käevõrud aga näivad[64] olevat ilustamata. Niisuguseid käevõrusid on Baltimail kantud I aastatuhande esimese poole vältel.[65] Kalamehe kalmest leitud sellised käevõrud ei või pärineda I ja II sajandist, vaid nad kuuluvad tõenäoliselt III—V sajandisse. Kahte kõnesolevast käevõrust

---

[52] Sellel teemal on pikemalt peatunud A. Vassar, Nurmsi, lk. 39 jj.

[53] Näiteks Kalamehe kalmest leitud seda tüüpi nõeltega väga sarnast pronksist karjasekeppnõela. (Vt. S. Laul, Jaagupi tarandkalme. Rmt.: Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962, lk. 29, joon. 5:5; S. Laul, Virunuka, lk. 335:336.)

[54] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 54—57.

[55] Näiteks Kalamehe kalmest pärineva pronksnõelaga sarnane samast materjalist karjasekeppnõel ühekordsetest lahtistest pronkslülidest ketiga, mis leiti Aseri kalmest (Rakvere Rajoonidevaheline Koduloomuuseum, Aseri leiud, nr. 180.)

[56] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 37—38.

[57] H. Moora, EZL II, lk. 401, joon. 49:1.

[58] Sealsamas, lk. 403.

[59] Sealsamas, lk. 420—422; vt. ka H. Moora, EZL I, Taf. XXIV:4.

[60] Pd 848:341, leiti II tarandi põhjapoolsest äärevarest.

[61] Pd 848:131 ja 923:696. Leiti vastavalt III tarandi põhjapoolsest ja I tarandi idapoolsest äärevarest.

[62] Pd 923:500, leiti II tarandi lõunaservast.

[63] Pd 923:781 (tahv. III:1), leiti I tarandist.

[64] Pd 848:335 (tahv. III:9), 383, 391, 431 ja 923:668 (tahv. III:12), leiti vastavalt II, II, II (viimased kaks koos kärbissõlega — tahv. III:10), II ja I tarandist.

[65] H. Moora, EZL II, lk. 422—423.

on võimalik nendega suletud leius olnud kärbissõle põhjal dateerida IV sajandi teise poolde.[66]

Ööneskumeraid käevõrusid leiti Kalamehe kalmest kuus. Neist neli on kaare keskosas 1,3—1,5 sm laiad, otsade suunas veidi ahenevad ja ornamendita[67] ning esindavad säärastena Eesti ja Põhja-Läti alal levinud teatud vähearvukat tüüpi.[68] Kuigi taolised käevõrud on sisepinnalt sageli vaid õige kergelt ööonsad või isegi, nagu ka üks käevõru Kalamehe kalmest (tahv. III:14),[69] lamekumera ristlõikega, on neid tüpoloogiliselt käsitletud kui ööneskumerate käevõrude erivormi.[70] Enamik selliseid käevõrusid on leitud tarandkalmetest, kus täpsem dateerimine ei ole võimalik. Arvatakse, et nad pärinevad üldiselt III—V sajandist,[71] mida kinnitab ka nende esinemine Kalamehe kalmes. Üks kirjeldatud käevõrudest kuulub ülalmärgitud suletud leidu, mis võimaldab teda dateerida täpsemalt, nimelt IV sajandi teise poolde.[72] III—V sajandisse tuleb arvata ka üks I tarandist leitud laiem ja teine kitsas ööneskumer käevõru (tahv. III:16, 11).[73]

Sõrmused on Põhja-Eesti tarandkalmete panustes arvukamaid ehteliike. Seda kinnitab ka Kalamehe kalme leiumaterjal. Peale 76[74] terve või osaliselt säilinud pronkssõrmuse leiti siit veel lamekumera ristlõikega hõbetraadist keeratud spiraalsõrmus[75] ja seatinast (!) valmistatud massiivne kinnine sõrmus (tahv. III:7).[76] Mitmed sõrmused on käevõrukatkendeist kokku painutatud (tahv. III:3, 4 ja IV:7).[77] Nende täpsem vanus jääb aga selgitamata, sest kõiki taolisi käevõrusid, millest kirjeldatavad sõrmused on valmistatud, kanti III—V sajandil.

Kõige suuremal arvul (54) leiti spiraalsõrmuseid, mis on keeratud 0,15—0,3 sm laiusest, harilikult lamekumera ristlõikega traadist. Ümara või kolmnurkse ristlõikega pronkstraadist olid keeratud vaid paar sõrmust, ühel juhul oli selleks kasutatud *ca* 0,5 sm laiust otsade suunas ahenevat ööneskumerat pronksiriba (tahv. IV:6).[78] Enamasti on spiraalsõrmustel 2,5—3 keerdu, kuid esines ka kuni 7 keeruga sõrmuseid (tahv. IV:4). Lihtsaid spiraalsõrmuseid on Baltimaadel kantud alates III sajandist ja neid esineb veel hilistes laibakalmeteski.[79] Ööneskumera ristlõikega traadist spiraalsõrmus esindab ehtetüüpi, mis on omane vaid Põhja-, eelkõige Kirde-Eestile. Sellised sõrmused on dateeritud III—IV sajandisse.[80]

Kalamehe kalmest leitud 15 kinnist sõrmust on kas lame- või ööneskumera, V-kujulise või kolmnurkse ristlõikega (tahv. III:2, 5, 7, 8 ja IV:2, 3).

Laiad ööneskumera või V-kujulise ristlõikega sõrmused on Eesti ja Läti alal

---

[66] Vt. viide 64.

[67] Pd 848:381 (leitud koos mainitud kärbissõlega), 397, 445 ja 923:729 leiti vastavalt II, II, II ja I tarandist.

[68] H. Moora, EZL II, lk. 408 ja 416—417; EZL I, Taf. XXIV:1.

[69] Vt. viide 67, sõlg Pd 923:729.

[70] H. Moora, EZL II, lk. 416—417.

[71] Vrd. sealsamas, lk. 417.

[72] Vt. viide 67.

[73] Vt. H. Moora, EZL II, lk. 415.

[74] Arvestatud pole väiksemaid, oletatavaid spiraalsõrmuste katkendeid.

[75] Pd 923:756, katkend, leiti I tarandist.

[76] Pd 923:635, leiti I tarandist.

[77] Pd 848:449, väga tugevasti oksüdeerunud, leiti III tarandist; Pd 923:752, leiti I tarandist; Pd 848:468, leiti läbiotsitud mullast, ja Pd 923:732, leiti I tarandist.

Kirde-Eesti tarandkalmete panused on sageli enne kalmesse asetamist katki murtud või deformeeritud, mida tuleb seostada usuliste kujutelmadega, Kalamehe kalmest aga ei leitud õieti ainsatki tahtlikult rikutud eset. Selle põhjal näib, et sealt saadud nelja sõrmusekujuliseks keeratud käevõrukatkendit on ka sõrmustena kantud. Nähtavasti murdusid haprast pronksist lahtised käevõrud kätte panemisel või käest võtmisel üsna sageli, sest neid tuli sel puhul tublisti painutada. On loomulik, et murdunud, sobiva pikkusega käevõru katkendit võidi hiljem sõrmuseks keerata.

[78] PM 923:673, leiti I tarandist.

[79] J. Selirand, Eesti mandri kalmed 11.—13. sajandil. 1965, lk. 483 (käsikiri, säilib ENSV TA Teaduslikus Raamatukogus).

[80] A. Vassar, Nurmsi, lk. 195.

TAHVEL II

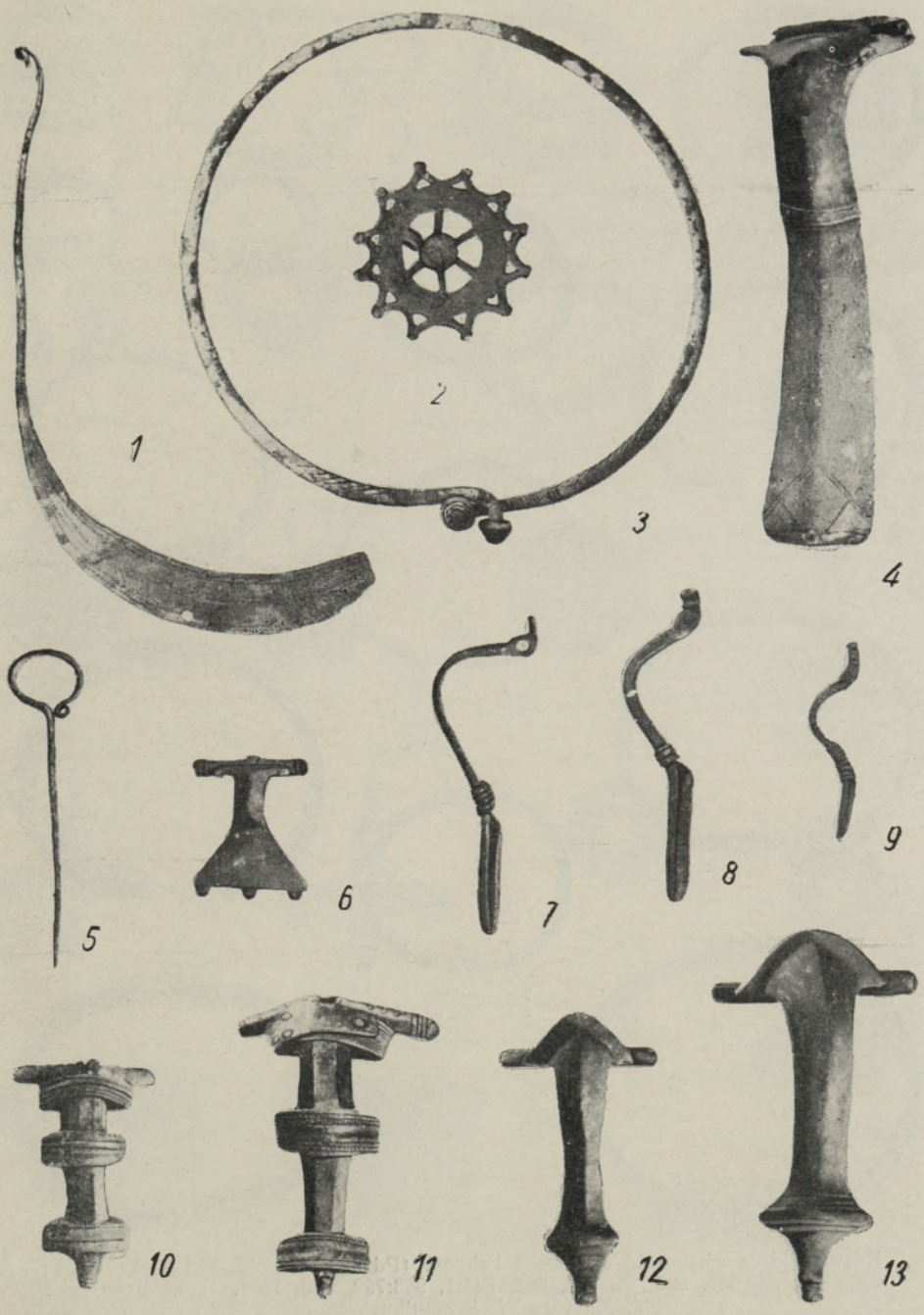

Ehteid Kalamehe kalmest: 1, 3 — kaelavõrud (Pd 848:327, 367); 2 — ketassõlg (Pd 923:690); 4 — silmiksõlg (Pd 848:437); 5 — karjasekeppnõel (Pd 923:815); 6 — kolmnurkse jalaga liigendsõlg (Pd 848:392); 7—9 — ambsõled (Pd 923:474, 848:342, 172); 10, 11 — kärbissõled (Pd 848:382, 59); 11, 12 — peakilpsõled (Pd 848:386, 385). Kõik pronksist, *ca* $^2/_5$ loomulikust suurusest.

TAHVEL III

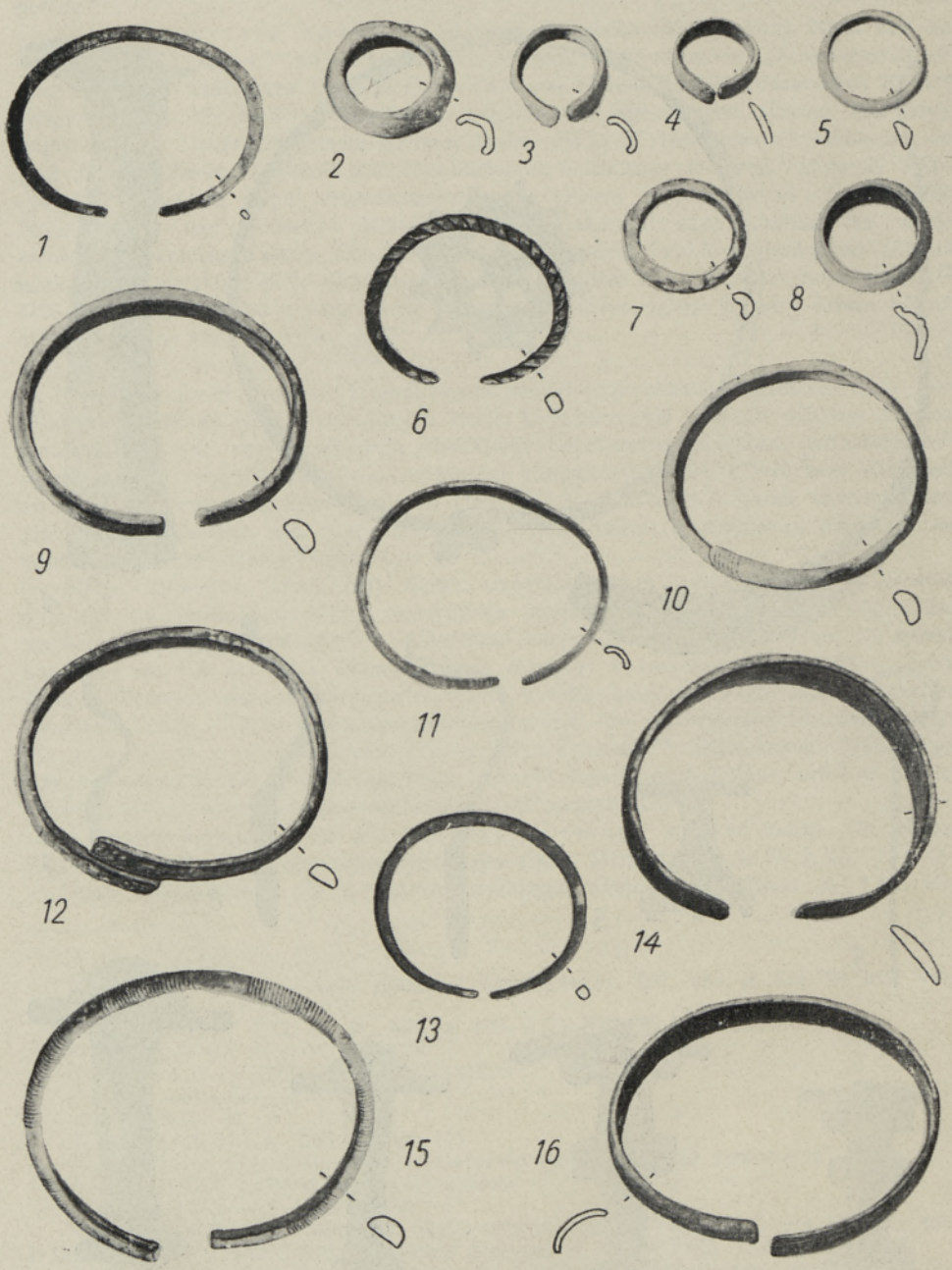

Käevõrusid ja sõrmuseid Kalamehe kalmest (**Pd 923**:736, 749, 752, 468, 778, 777, 635, 812, 848:335, 923:781, 764, 668, 848:1, **923:729**, 696, 759). 1, 6, 13 — *ca* $^2/_5$, ülejäänud *ca* $^2/_3$ loomulikust suurusest.

TAHVEL IV

Ehteid Kalamehe kalmest: 1—7 — sõrmused (Pd 848:455, 25, 923:747, 755, 848:4, 923:673, 732); 8, 12 — müntripatsid (923:152, 353); 9, 10 — kuljused (923:149, 151); 13, 14 — ristripatsid (923:144, 154); 11 — merevaigust helmes (923:5); 15—18, 21 — millefiori- ja kuldfooliumiga helmed (264, 306, 297, 923:802, 848:312); 19, 20 — tundmatu otstarbega esemed (318, 923:602), Kõik *ca* loomulikus suuruses.

TAHVEL V

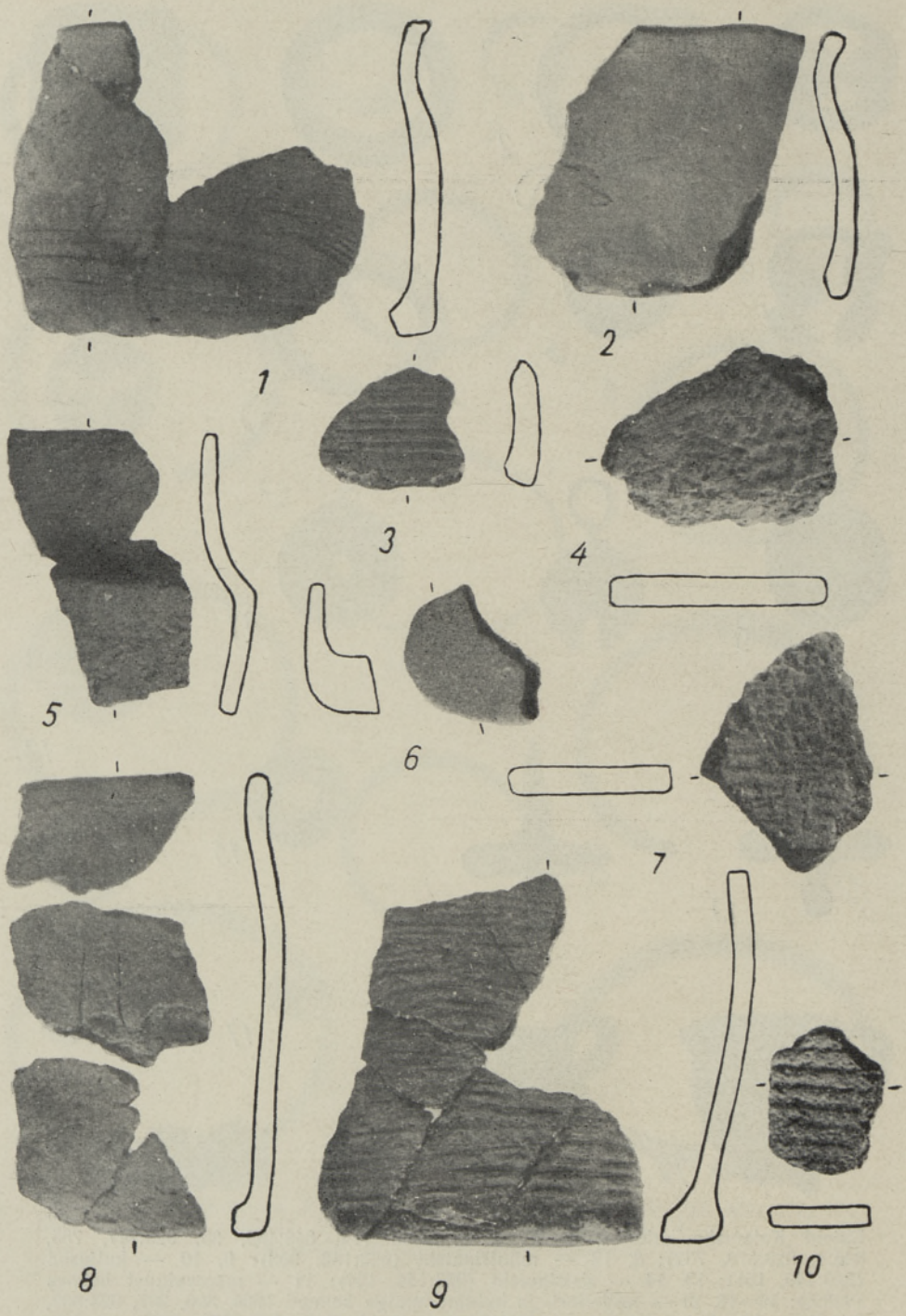

Keraamikat: 1, 4, 6, 7 — Nurmsi (AI 2486:63b, 3323:116, 137, 112); 2, 3, 8, 9 — Kalamehe (Pd 848:462, 923:802, 706, 848:167); 5 — Sandimardi (AI 2817:213); 10 — Miku kalmest (Pd 10:34). Kõik *ca* $^1/_2$ loomulikust suurusest.

dateeritud III—IV sajandisse,[81] Kirde-Eestis esinevaid kitsamaid, massiivse ristlõikega sõrmuseid peetakse varasemateks ning arvatake enamasti II sajandisse.[82] Kalamehe kalme puhul ei näi viimane oletus paika pidavat, sest just selle noorimast, III tarandist leiti mitu taolist sõrmust.[83]

III tarandist leiti neli ja II tarandist üks prillspiraalsõrmus.[84] Osa seda tüüpi sõrmuseid on Baltimaadel dateeritud IV sajandisse,[85] teine osa II aastatuhande algussajanditesse.[86] Kalamehe kalmest leitud prillspiraalsõrmused peaksid pärinema IV sajandist. Nimelt on neil kõigil kaare ristlõige veel lamekumer, hilistel see on lame ja suhteliselt õhuke.[87]

Töö- ja tarberiistad

Nagu tarandkalmetest üldse, leiti Kalamehegi kalmest väga vähe tööriistu ja tarbeesemeid. Arvukamalt esines siin vaid nuge. Suure hulga ebamäärase kujuga raudesemete katkendite seas võib ära tunda kümmekond noakatkendit. Teist niipalju nuge on säilinud paremini, mis võimaldab määrata nende umbkaudset kuju ja suurust.

Põhja-Eestile on omased kumeraseljalised kõverad noad, mis tulid tarvitusele ajaarvamise vahetuse paiku.[88] Kalamehe kalme I ja III tarandist leitud (joon. 1:4, 5) näitavad, et niisugused noad püsisid tarvitusel kuni I aastatuhande keskpaigani. Nende seas pole ainsatki, millel üleminekul rootsult terale oleks järsk astang. Kõige arvukamalt leiti mitmesuguses suuruses selliseid nuge, nagu kujutab joon. 1:3. Pole võimatu, et nii mõnigi neist võib pärineda hoopis hilisest ajast.

III tarandist leiti üks nn. habemenuga (joon. 1:6), kuna teine sama tüüpi nuga (joon. 1:7) leiti I tarandist. Põhja-Eesti tarandkalmete leiumaterjalis esinevad sellised noad sageli. A. Vassar, kes pikemalt on peatunud nende nn. kõvernugade tüpoloogial, dateerib nad III—IV sajandisse.[89]

I tarandist leiti silmaga raudkirve katkend (joon. 1:2), millel puudub laba. Kirvest on pärast tera purunemist tarvitatud ilmselt haamrina, sest murdekohale on tekkinud tugevad krassid. Kanna järgi otsustades ei ole meil siin tegemist I aastatuhande teisel poolel tarvitusel olnud kitsaskirve, vaid mingi hilisema mätta- või künakirve katkendiga.

Tööriistade hulka kuuluvad ka paar ümmargust hõõrumiskivi, poolik tahk ja rauast õmblusnõel (joon. 1:9). II tarandist leiti üks poolik ja üks terve lahtiste väljapoole rulli keeratud otsadega raudvõru. Selliste võrude otstarve on jäänud ebaselgeks, kuigi neid peale Kalamehe kalme on Eesti ja Põhja-Läti alalt leitud veel viiest tarandkalmest.[90]

---

[81] H. Moora, EZL II, lk. 457—458.

[82] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 81, 83, 95, joon. 16 : 5, 25 : 9 ja 55.

[83] Pd 848:25 (tahv. IV:2), 124 ja 173.

[84] Pd 848:4 (tahv. IV:5), 177, 292, 331 ja 445 (tahv. IV:1).

[85] H. Moora, EZL II, lk. 463.

[86] J. Selirand, Mandri kalmed, lk. 485.

[87] Erandlik on kergelt ööneskumera kaarega prillspiraalsõrmus (ENSV Etnograafia Muuseum, A581:9), mis nelja hilise prillspiraalsõrmuse kõrval esines Uula (Tartu raj.) peitleius. Kogu esemekompleksi järgi otsustades pärineb see leid nähtavasti XIII sajandi algusest. Samasuguse sõrmuse esitab S. Laul (Virunuka, joon. 10:1). Võiks teha väga mitmesuguseid oletusi, kuidas see välimuse järgi otsustades siiski ilmselt I aastatuhande esimesest poolest pärinev sõrmus teiste, hilisemate esemete hulka sattus.

[88] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 57—58, joon. 10 : 9 ja 11 : 6.

[89] A. Vassar, Nurmsi, lk. 210—215.

[90] Sealsamas, lk. 222.

Mitmesugused hilisemasse aega kuuluvad esemed

Kui naabruses asuv Miku kalme oli eriti rikas I aastatuhande lõppu ja II aastatuhande algusse kuuluvate esemete poolest, siis Kalamehe kalmest leiti neid suhteliselt vähe. Lõplikult pole võimalik kindlaks teha, kas need hilisemast ajast pärinevad esemed on meie kalmesse sattunud ohvriandidena või matusepanustena.

III tarandi ruudust f/7 leiti XIII sajandi algusest pärinev pronkskannaga hõbemünt (tahv. IV:8),[91] kaks idapoolse päritoluga suure tinasisaldusega pronksist ristripatsit (tahv. IV:13, 14), kaks pronkskuljust (tahv. IV:9, 10) ja mõned valkjast või rohelisest klaasist helmekatkendid. Arvatavasti kuulusid need esemed kõik ühte kaelakeesse. Nende lähedalt leiti ümmargusest pronkstraadist spiraalsõrmus[92], mis võiks pärineda samast ajajärgust kui kaelakeegi. III tarandist leiti veel kolm kirjeldatutega sarnast kuljust ja selle tarandi põhjapoolsest äärevarest eelmistega sarnane ristripats.[93]

II tarandist saadi laieneva keskosaga kaelavõru katkend (tahv. II:1). Seda kaelavõru tuleb vaadelda kui semgali ja liivi alale iseloomulike tordeeritud otsade, laienenud keskosa ja aasa ning haagiga sulguvate kaelavõrude[94] ning latgalipäraste laiaotsiste, ripatsitega kaelavõrude kontaminatsioonivormi. Peale ripatsite seob meie kaelavõru latgalipäraste vaheliti ulatuvate otstega võrudega ka ornament.[95] Kirjeldatavale kaelavõrule väga lähedasi vorme on leitud Pilistvere Kõõre (Viljandi raj.) tarandkalmest ja Soomes Halliko-Mustamäki kalmest.[96] Kuigi Halliko-Mustamäki kalmistu põhiline materjal on dateeritud varasesse viikingiaega, s. o. IX sajandisse, tuleb arvata, et vähemalt teine sealt leitud kaelaehetest, mida mainisime ja mis kujult on üsna sarnane Kalamehe kaelavõruga, peab olema tunduvalt noorem. Võttes arvesse Kalamehe kalmest saadud kaelavõru ja eriti tema ornamendi hooletut teostust, võib ta paigutada XI või isegi XII sajandisse.

XII—XIII sajandisse võiks kuuluda II tarandist leitud kolmest traadist keeratud käevõru katkend. Sealt leiti ka pronksplekist kannaga, arvatavasti XI sajandist pärinev anglosaksi münt (tahv. IV:12).[97] Viimane võiks pärineda väikesest pronksspiraalikestest lükitud kaela- või laubakeest, nagu seda lubab arvata üks spiraalike, mis on jäänud mündi kanna sisse.[98]

III tarandist leiti kolmest traadist keeratud XII—XIII sajandisse kuuluv hästi säilinud pronkskäevõru (tahv. III:6) ja võõahela raudlüli katkend (joon. 1:8),[99] mis samuti peaks pärinema II aastatuhande algusest.

Lõpuks tuleb veel märkida I ja II tarandist leitud kahte väga sarnast pronkseset (tahv. IV:19, 20). Esimesel neist oli sisepinnal säilinud paks tinavooder. Need võiksid olla mingi pudelitaolise nõu otsikud. Kolmas selline ese[100] on leitud Viru-

---

[91] Kölni peapiiskop Dietrichi (1208—1212) aegne Philipi järelmünt. Määranud Eesti NSV Riikliku Ajaloomuuseumi töötaja V. Sõerd.

[92] Pd 848:145.

[93] Pd 848:428.

[94] Neli seda tüüpi kaelavõru on leitud ka Eestist. (Vt. H. Moora, Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit, I. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1928. Tartu, 1929, lk. 146—147, Taf. 1:2.)

[95] Vt. näit. A. Karnups, Die Haupttypen der lettischen Halsringe in der jüngeren Eisenzeit. Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1928. Tartu, 1929, joon. 4:2.

[96] AI 2255:65; Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1901. Jurjew, 1902, joon. vastu lk. 223; E. Kivikoski, Die Eisenzeit Finnlands. Bilderatlas und Text. I. Porvoo-Helsinki, 1947, 673 ja 674.

[97] Mündi on esialgselt määranud V. Sõerd ja ENSV TA Ajaloo Instituudi töötaja A. Molvõgin.

[98] Sellise laubaehte näiteks võiks olla Soomest Perniö-Yliskylä kalmest leitud ehe, kus aga müntide asemel on kasutatud spiraalikestest valmistatud ripatseid. (Vt. E. Kivikoski, Suomen raudakauden kuvasto. Porvoo-Helsinki, 1951, nr. 1197.)

[99] Vrd. näit. A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Dorpat. 1925, Taf. IX:3.

[100] AI 2488:79.

maalt Reinapi kalmest; sellegi sisepinnal paistab olevat tina jälgi. Näib, nagu oleksid need esemed valmistatud üsna hilisel ajal. Kui nad aga peaksid olema vanad, on vahest mõeldav, et meil siin on tegemist mingite võib-olla Rooma provintsidest pärinevate importesemetega.

Keraamika

Keraamika, mis Kalamehe kalmes moodustas arvukaima leiumaterjali,[101] oli korduvate matmiste tõttu väga segi paisatud. Nähtavasti oli nõusid sageli ka mingi matmiskombe kohaselt purustatud ja osa kilde tahtlikult laiali heidetud.[102] Killud olid üldiselt niivõrd väikesteks tükkideks murenenud, et vaid harva õnnestus osaliseltki nõude kuju ja mõõtmeid taastada. Kõige rohkem esines keraamikat kalme äärealadel, eriti ida- ja lõunapoolses äärevares, kus mõnest nõust pärinevaid kilde leidus ka pesadena. Savinõukildude sellist paiknemist on täheldatud ka Lõuna-Eesti tarandkalmetes, kus seda on seostatud peiede pidamisega.[103]

Keraamika analüüs näitas, et kalmesse pandud savinõude hulk oli siiski tublisti väiksem kui seda esialgu võis arvata kildude rohkuse põhjal. Valdav osa Kalamehe kalmest leitud käsitsivormitud savinõude kildudest peaks kuuluma m. a. I aastatuhande III—V sajandisse, kuid oletatavasti esineb nende kõrval ka selle aastatuhande teisest poolest pärinevaid kilde. Samuti leiti kedral valmistatud tükke, mis pärinevad II aastatuhande esimesest poolest.

Nagu teistegi tarandkalmete vastavad leiud, võime ka Kalamehe kalme käsitsivormitud keraamika tinglikult jagada kahte rühma. Esimese rühma moodustavad suuremad paksude seintega nõud, mis enamasti on vormitud jämedast, kivipurdu meenutavat kvartsliiva sisaldavast savisegust. Põletatud on nad peaaegu alati nõrgalt.

Kalamehe kalme leidude hulgas ei ole eriti suurte savinõude kilde. Otsustades põhjatükkide ja kildude kumeruse järgi, oli nõude suurimaks läbimõõduks 13—15 sm. Nende kõrgus ei ületanud arvatavasti 18 sentimeetrit. Välispinnalt olid kõik nõud enam või vähem silutud ja kas osaliselt või üleni ilustatud korratute nõrkade riibetega. Sisepind on sageli jäetud silumata ja riipimata, eriti suurematel nõudel.[104]

Samasse rühma tuleks arvata ka mitmed tunduvalt parema põletusega nõude killud, mis on vormitud veidi peenema liivaga segatud savist ja mille pind, eriti välimine, on tunduvalt hoolikamalt silutud.[105] Selliseid nõusid on harva riibitud ja riiped on neil üksnes seespool.[106]

Kõigil esimesse rühma kuuluvatel nõudel on olnud samalaadne otstarve: neid näib olevat kasutatud toidu hoidmiseks ja säilitamiseks, ka tule toomiseks kodukoidelt kalmele jne.[107] Nõude kujust ei õnnestunud säilinud kildude põhjal täielikku pilti saada. Suuremaid kilde on harilikult säilinud nende põhjadest ja kehadest, võriku kilde leiti aga vaid mõned üksikud. Tuleb arvata, et selliste massiivsete põhjade ja seintega nõude suudme ümbrus oli tunduvalt õhem, mistõttu see purunes väga väikesteks tükkideks ning hävines. Massiivsemate kildudega koos leitud servatükkide abil õnnestus saada teatud ettekujutust ka mõnede niisuguste nõude ülaosast.[108]

---

[101] 911 leiunumbrist on keraamikat 489, kusjuures üks number tähistab sageli paljusid lähestikku paiknenud savinõukilde.

[102] Vt. selle kohta pikemalt A. Vassar, Nurmsi, lk. 37, 238—241.

[103] S. Laul, Virunuka, lk. 343.

[104] Näit. Pd 923:906, 892, 522 jt.

[105] Näit. Pd 923:709, 798, 846 jt.

[106] Näit. Pd 923:878.

[107] A. Vassar, Nurmsi, lk. 239. Ka paljud Kalamehe kalmest leitud savinõude killud on sisepinnalt väga tugevasti tahmunud.

[108] Joon. 2:4, 7, 8 on kujutatud mõned savinõud, nii nagu neid õnnestus taastada Kalamehe kalmest leitud kildude põhjal. Nõude suurust oli võimalik määrata vaid ligikaudu.

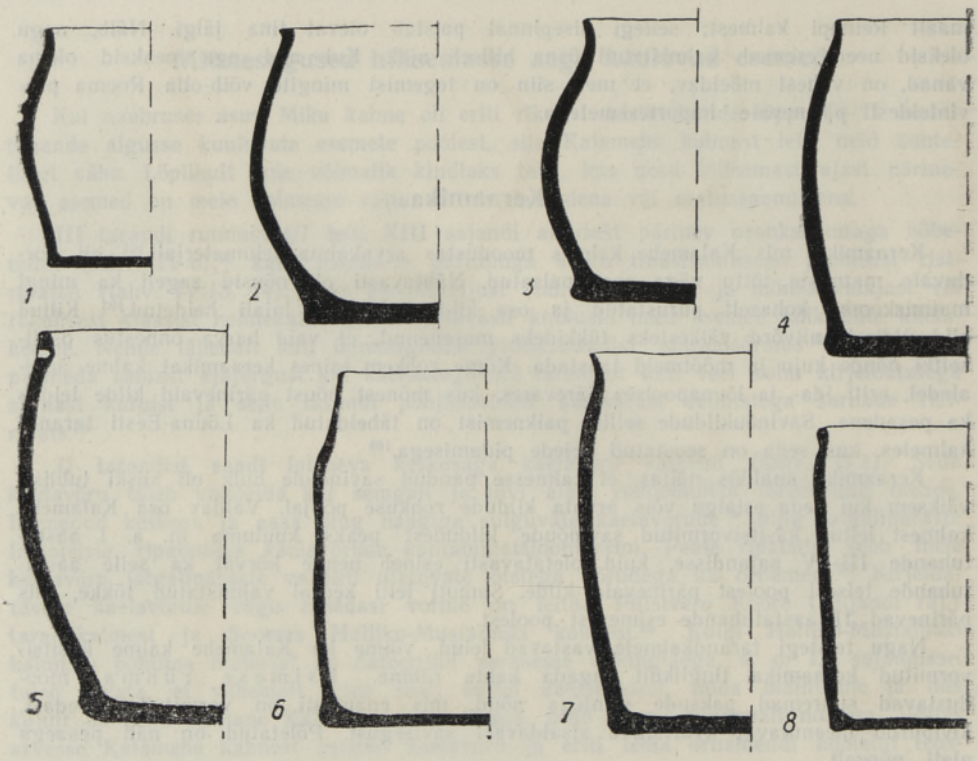

Joon. 2. Savinõude kontuure: 1 — Muuksi Sepa (AI 3583:56 jt.); 2 — Lagedi V (AM 17:9a jt.); 3 — Rae (AM 10:9 jt.); 4, 7, 8 — Kalamehe (Pd 848:167, 923:893 jt., 706 jt.); 5 — Lüganuse (AI 4099:3); 6 — Kurna I kalmest (AM 29:alanumbrita). Kõik *ca* 1/3 loomulikust suurusest.

Sellesse rühma kuuluvat keraamikat leidus kõige rohkem I tarandit piiravates äärevaredes. Kaks sellist nõu olid purunenutena III tarandi põhjaosas, teine neist (tahv. V:9, joon. 2:4) paiknes pigem tarandi põhjapoolses äärevares. Väga ühtlase kvaliteedi ja kuju (niivõrd kui seda oli võimalik taastada) põhjal tuleks esimesse rühma arvatud keraamika dateerida III—IV sajandisse. Sajandi või paari võrra hilisemast ajast näivad pärinevat vaid ühe siia rühma arvatud nõu alaosa (kujult nagu joon. 2:4) killud[109], mis leiti III tarandi lõhutud loodenurgast. Nad on väga hästi põletatud ja valmistatud äärmiselt peeneteralisest savisegust.[110]

On võimalik, et teistest mõnevõrra hilisemasse aega kuulub ka esimesse rühma arvatud savinõu (tahv. V:8, joon. 2:8), mille kilde leiti I tarandi loodenurgast. Need olid suhteliselt õhukesed ja hea põletusega.[111] Kuna aga kirjeldatav savinõu näis oma mustja, otsekui rasvase sisepinna tõttu kuuluvat vaadeldavates kalmetes harva esinevate keedunõude hulka, mis säilitusnõudega võrreldes pididki olema parema kvaliteediga, jääb tema dateerimine küsitavaks.

---

[109] Pd 923:507, 511, 515 ja 516.

[110] Et ühesuguse kuju puhul ja eriti tuntud leiukompleksi piires näib olevat võimalik savinõude vanust määrata nende kvaliteedi põhjal, sellel peatume pikemalt allpool. Sellist keraamikat leidub üksikute kildudena kõigis Põhja-Eesti hilistes tarandkalmetes, teiste seas ka Lagedi (Harju raj.) XV kalmes (AM 27:14), millest on leitud eriti palju II aastatuhande teise poolde kuuluvat keraamikat. Kõnesolev kalme on sealt leitud kuldfooliumiga helmeste põhjal otsustades rajatud III—IV sajandil, kuid sinna on edasi maetud I aastatuhande teisel poolel, mida peale keraamika kinnitab näiteks ka samast leitud tähekujulise jalaga ambsõlg.

[111] Väga sarnased nendega on savinõukillud Sandimardi kalmest (AI 2817:34) ja Nurmsist (AI 3323:33).

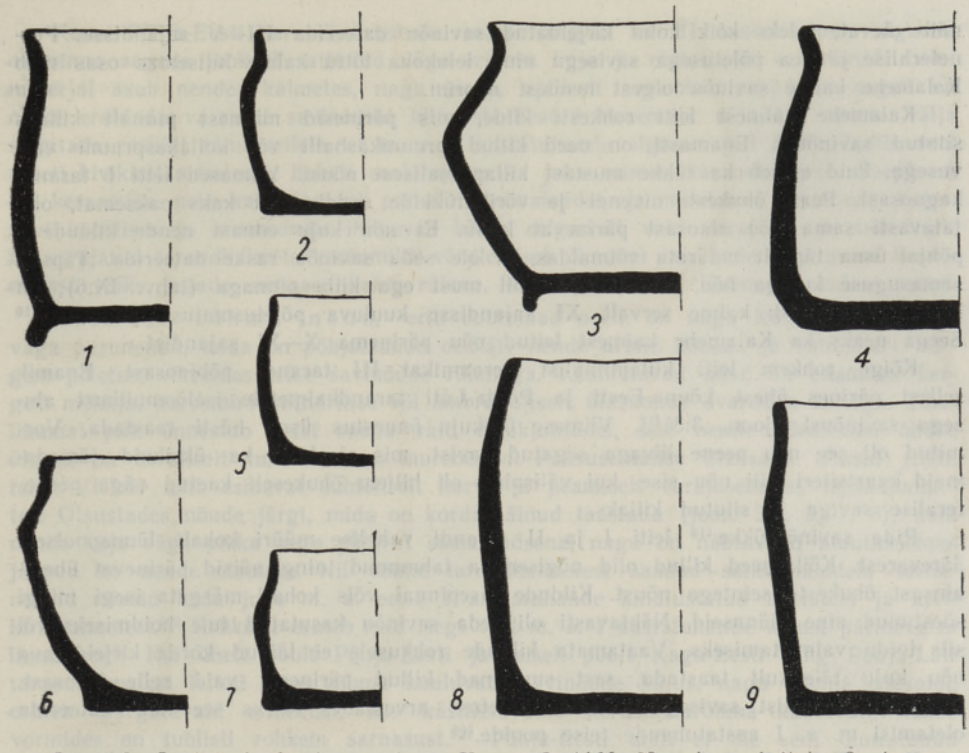

Joon. 3. Savinõude kontuure: 1 — Kurna I (AM 29: alanumbrita); 2—4 — Kalamehe (Pd 848:110, 35, 462); 5—8 — Nurmsi (AI 2481:129, 151, 102, 151); 9 — Lõõla kalmest (Pd A4:59). Kõik *ca* $^1/_2$ loomulikust suurusest.

Teise rühma on arvatud kõik Kalamehe kalme ülejäänud savinõude killud, mis peaksid pärinema parema kvaliteediga nõudest, nn. lauanõudest.[112] Need nõud erinevad üksteisest nii kujult, savi koostiselt, põletuse astmelt ja, nagu näib, võrreldes eelmise rühmaga, ka suuremate vanusevahede poolest. Et kaugelt suurem osa selle rühma savinõudest on esindatud vaid üksikute kildude näol või on üsna purunenud, kõneleme järgnevas ainult neist, mille kuju õnnestus ligikaudseltki määrata.

Peatuksime esmalt väiksetel tassisuurustel nõudel (joon. 3:2, 5, 7). Nagu allpool näeme, on see nõutüüp sagedane Põhja-Eesti tarandkalmetes, eriti Nurmsi kalmes. Kalamehe I ja III tarandist leiti vaid mõned seda tüüpi nõude killud,[113] kuid tuleb oletada, et meie kalme arvukate väikeste ja ebamääraste savinõutükkide hulgas peaksid veel paljud killud kuuluma taolistele nõudele.

Üsna omalaadse kujuga väikese purgitaolise savinõu (tahv. V:2, joon. 3:4) kilde leiti III tarandi põhjapoolsest äärevarest. See oli vormitud väga hooletult, kuid tehtud äärmiselt peeneteralisest savisegust ja hästi põletatud. Nõu ilustamata pinnad olid suhteliselt siledad. Sellele kujult ja suuruselt väga sarnase nõu külg on leitud Lõõla küla end. Mihkli talu maal asuvast tarandkalmest.[114] Viimase välispind aga on korrapäraselt riibitud ja tema valmistamiseks on kasutatud savi, millesse on segatud rohkesti peent kvartsliiva. Teise niisuguse nõu katkend (tahv. V:1) leiti Nurmsist. Eelmisega võrreldes on see valmistatud veelgi jämedama liiva ja isegi vähese kivipurruga segatud savist, kuid ta on hästi silutud pindadega ja ainult kohati kergelt riibitud. Kuna kõnesolev nõutüüp Järvamaa tarandkalmetele nii omane

[112] H. Moora, Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Rmt.: Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn, 1955, lk. 61.
[113] Pd 848:110, 232 (tahv. VI:9); Pd 923:669 ja 709.
[114] Pd A4:58.

näib olevat, tuleks kõik kolm kirjeldatud savinõu dateerida III—V sajandisse. Peeneteralise ja hea põletusega savisegu ning leiukoha tõttu kalme hilisemas osas näib Kalamehe kalme savinõu olevat nendest noorim.

Kalamehe kalmest leiti rohkesti kilde, mis pärinesid mitmest pinnalt kiilaks silutud savinõust. Enamasti on need kiilud pruunikashalli või kollakaspruuni värvusega, kuid esineb ka tükke mustast kiilapinnalisest nõust. Viimased leiti I tarandi kaguosast. Peale õhukeste nivendi- ja võrikutükkide saadi sealt kaks paksemat, oletatavasti sama nõu alaosast pärinevat kildu. Et nõu kuju ennast nende kildude[115] põhjal üsna täpselt määrata võimaldas, ei ole seda savinõu raske dateerida. Täpselt samasuguse kujuga nõu, mis polnud küll must ega kiila pinnaga (tahv. IX:6), on leitud Sandimardi kalme servalt XI sajandisse kuuluva põletusmatuse panusena.[116] Seega peaks ka Kalamehe kalmest leitud nõu pärinema X—XI sajandist.

Kõige rohkem leiti kiilapinnalist keraamikat III tarandi põhjaosast. Enamik sellest pärines ühest Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti tarandkalmetele iseloomulikust alusega savinõust (joon. 3:3)[117]. Viimase üldkuju õnnestus üsna hästi taastada. Vormitud oli see nõu peene liivaga segatud savist, mis sisaldas ka üksikuid jämedamaid kvartsiteri. Nii nõu sise- kui välispind oli hiljem õhukeselt kaetud väga peeneteralise saviga ja silutud kiilaks.

Rida savinõutükke[118] leiti I ja II tarandi vahelise müüri kohalt lõunapoolsest äärevarest. Kõik need kiilud olid nõgised ja tahmunud ning näisid pärinevat ühestainsast õhukeste seintega nõust. Kildude sisepinnal võis kohati märgata isegi mingi söestunud aine jäänuseid. Nähtavasti oli seda savinõu kasutatud tule hoidmiseks või siis toidu valmistamiseks. Vaatamata kildude rohkusele ei läinud korda kirjeldatava nõu kuju täielikult taastada, sest suuremad killud pärinesid vaid selle ülaosast. Väga peeneteralist savisegu ja head põletust arvestades tuleks see nõu dateerida oletamisi m. a. I aastatuhande teise poolde.[119]

Kuna Kalamehe kalmest saadud keraamikat ei ole võimalik analüüsida lahus Põhja-Eesti ülejäänud tarandkalmete keraamikast, on otstarbekohane peatuda ka viimasel.

Põhja-Eesti tarandkalmete keraamikast

Teatavasti ei leidu kõikjal Eesti ja Põhja-Läti ala tarandkalmetes keraamikat ühel määral. Tublisti rohkem esineb teda lõunapoolsetes, eriti Kagu-Eesti ja nähtavasti ka Põhja-Läti tarandkalmetes kui Põhja-Eesti omades.[120] Viimastest on tänini teaduslikult uuritud arvukamalt end. Virumaa tarandkalmeid, kust keraamikat on leitud otse erakordselt vähe.[121] Sellest olenevalt ongi seni üksikasjalikumalt käsitlemist leidnud Lõuna-Eesti tarandkalmetele iseloomulik keraamika.[122]

Paljud järgnevas lühiülevaates Põhja-Eesti tarandkalmete keraamika kohta tehtud oletused võidakse edaspidise uurimistöö tulemusena ümber hinnata, sest vastavaid leide on siiani kogunenud veel suhteliselt vähe ja sageli ilma vajalike andmeteta.

---

[115] Pd 923:623, 701, 705, 785, 816 ja 833.

[116] Vt. Sandimardi kalme kaevamisaruanne AI-s.

[117] Vrd. H. Moora, EZL II, joon. 81:3, 4 ja joon. 83:1.

[118] Pd 923:5, 489, 491, 528, 677 ja 688.

[119] Nõu ülaosa näib üldjoontes sarnanevat Nurmsist leitud savinõuga (tahv. IX:4), millest pikemalt räägime edaspidi, ta võrik on aga püstjam ja ülalt kergelt lamedaks litsutud.

[120] S. Laul, Virunuka, lk. 343.

[121] Balti saksa muinsuseharrastajad, kes teostasid arvukaid kaevamisi, ei tundnud keraamika vastu enamasti huvi. Parimal juhul võtsid nad kalmelt kaasa ainult teatud valimiku suuremaid kilde. Seepärast ei anna endise Järvamaa ja Tallinna ümbruse tarandkalmetest varematel kaevamistel saadud leiumaterjal õiget pilti kalmetes esinenud keraamikaliikide arvulisest vahekorrast. Kaasavõetud tervematest savinõutükkidest esindab suur osa hilisemat keraamikat.

[122] S. Laul, Virunuka, lk. 342 jj.; S. Laul, Jaagupi, lk. 30 jj.

Kuna Põhja-Eesti tarandkalmetesse maeti sageli ka II aastatuhande alguses, on sinna aegade jooksul sattunud väga erineva kuju ja otstarbega savinõusid. Leiumaterjal asub nendes kalmetes, nagu teada, ajaliselt segamini, mispärast sageli on raske eraldada varaseid savinõusid hilistest. Teatud vanemaid nõutüüpe saame välja selgitada eeskätt tänu sellele, et m. a. I aastatuhande alguses, mil Põhja-Eestis veel maeti kivikirstkalmetesse, hakati seal rajama ka juba esimesi tarandkalmeid. Seepärast on keraamika neis kalmetes tol perioodil samalaadne ja muutused savinõude kujus, savi koostises ja ornamendis ilmnevad kõige selgemalt vaid varajaste ja suhteliselt hilja rajatud tarandkalmete keraamika võrdlemisel. Suurem osa meid huvitavast keraamikast võiks jagada samasse kahte rühma, millel peatusime Kalamehe kalme puhul.

Esimese rühma nõud, eriti suuremad neist, on nagu Kalamehe kalmeski väga purunenud, mida on põhjustanud eeskätt nende urbne koostis ja suhteliselt nõrgem põletus, võrreldes teise savinõude rühmaga. Käsitletavad nõud on enamasti kergelt mõhkja, harvemini silindrilise või ämbritaoliselt ülasuunas avarduva kehaga. Täielikumat pilti õnnestub neist saada vaid üksikjuhtudel, sest nende võrdlemisi õhuke ülaosa on tavaliselt tundmatuseni murenenud. Paksuseinalise ülaosaga nõusid (näit. tahv. VIII:6) näib esinevat suhteliselt harva ja peamiselt varajasemates tarandkalmetes. Otsustades nõude järgi, mida on korda läinud taastada (joon. 2:3, 5, 7, 8), näib nende kuju väga pikka aega püsivat samalaadsena, nagu on nähtavasti muutumatuks jäänud ka nende otstarve. Nii võime tarandkalmetest saadud säilitusnõudele sarnanevaid nõusid leida juba m. a. eelse I aastatuhande kindlustatud asulatest ja kivikirstkalmetest.[123] Rohkesti esineb neid isegi veel m. a. I aastatuhande lõpust pärinevates linnustes.[124] Kui ühelt poolt Põhja-Eesti ja teiselt poolt Kagu-Eesti ning Põhja-Läti tarandkalmetest leitud teise rühma kuuluvate savinõude kujus, nagu näeme edaspidi, esineb märgatavaid erinevusi, siis käsitletavasse keraamikarühma kuuluvate nõude vormides on tublisti rohkem sarnasust.[125] Põhja-Eesti alalt ei ole seni õnnestunud leida vaid Lõuna-Eestile omaseid sissepoole pöörduva võrikuga[126] või kehalt nõgusaid nõusid.[127] Lisaksime, et suuri säilitusnõusid[128] näib olevat valmistatud vähem kindla šablooni järgi kui teisi.[129]

Osa esimesse rühma kuuluvate nõude vanust aitab määrata see, et nende pinda on teatud ajavahemikus riibitud. Savinõude riipimine levib meil laialdasemalt m. a. eelse I aastatuhande alguses,[130] mil nõude pinda, nähtavasti «savilintide» paremaks sidumiseks, hakati üleni katma väga korrapäraste ja teravapõhjaliste riibetega. Selle varase riibitud keraamikaga võrreldes on m. a. I aastatuhande esimesest poolest pärinevad savinõud vähemalt välispinnalt enne tublisti silutud ja alles siis riibitud, rohkem küll traditsiooni pärast kui praktilistel kaalutlustel (näit. tahv. V:3, 9). Riiped on nüüd nõrgad, enamasti korrapäratud ja katavad nõu pinda sageli vaid osaliselt. Põhja-Eestis kaob riibitud keraamika, mida IV sajandil veel üsna ohtralt esineb, tarvi-

---

[123] Näit. Asva kindlustatud asulast Saaremaal (vt. A. Вассар, Укрепленное поселение Асва на острове Сааремаа. Rmt.: Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn, 1955, joon. 38) ja siseehituse järgi otsustades varasest Lüganuse kivikirstkalmest (AI 4099:36; joon. 2:5).

[124] Näit. H. Moora, Linnuste uurimiste tulemustest, lk. 70, joon. 20:1.

[125] Vrd. näit. Э. Шноре, И. Цимермане, Поселение и могильник в Кивты (восточная Латвия). Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast. Tallinn, 1966, joon. 2:12.

[126] S. Laul, Virunuka, tahv. IX:1.

[127] Näit. Э. Шноре, И. Цимермане, Поселение и могильник в Кивты, joon. 2 : 13.

[128] Tuleb märkida, et üle 18—20 sm kõrgusi savinõusid näib meid huvitavates kalmetes esinevat väga harva. Kuni 18 sm kõrgune seda liiki savinõu alaosa on leitud Rootsi kivikirstkalmest (Harju raj.). Kalme pärineb nähtavasti I—II sajandist. (Vt. M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 38.)

[129] Enamiku esimesse rühma arvatud savinõude kuju näib varieeruvat joon. 2:3—8 rekonstrueeritud tüüpide piires.

[130] Л. Ю. Янитс, Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье р. Эмайыги. Таллин, 1959, lk. 301.

[131] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 36.

tuselt V—VI sajandi jooksul.[131] Ilmekalt kajastub see juba korduvalt märgitud Sandimardi kalme ja tema lähedal paikneva Läätsa kalme leiumaterjalis. Kui esimeses leidub riibitud keraamikat veel üsna rohkesti (kuid esineb juba ka suuremaid riipimata savinõutükke), siis V sajandil rajatud Läätsa kalmest leiti sellest vaid üksainus kild.[132] Ka Nurmsi ja Kalamehe kalme kõige hilisemates osades oli riibitud keraamikat juba võrdlemisi vähe.

Näib, et peale riipimise ei ole III—V sajandil Põhja-Eestis selle rühma nõusid muul viisil ilustatud. Lohukestest,[133] templi[134] või tekstiilivajutistest[135] ornamenti, mida esines veel kivikirstkalmete keraamikal, sel ajavahemikul ei kasutata.

Esimese keraamikarühma vanust näib olevat võimalik teatud piires määrata ka savi koostise järgi, millel peatume allpool.

Teise rühma arvatud keraamika puhul tuleb esmalt peatuda ühel savinõude tüübil, mis esineb juba I aastatuhandel e. m. a. Need on märgatavalt mõhkja kehaga nõud, mille võrik on tugevasti profileeritud (tahv. VII : 1, 7)[136] või siis ülalt väljapoole lamedaks litsutud (tahv. IX : 2, 7, joon. 2 : 2)[137]. Sellesse rühma on need suhteliselt suured, kuid tihti hoolikalt ilustatud nõud arvatud seepärast, et kõrvuti nendega on tarvitatud ka tunduvalt koredamat ja lohakamalt vormitud keraamikat. Nähtavasti lõpeb niisuguste savinõude valmistamine m. a. II sajandil,[138] sest hiljem rajatud tarandkalmetest pole neid leitud. Sellise mõhkja kehaga savinõude valmistamise traditsiooni edasielamist tuleks aga näha ühes seal sageli esinevas nõutüübis, mis on esitatud tahvlil VII : 3 ja joonisel 2 : 3, 4.

Kõnesolevast keraamikarühmast õnnestus kõige arvukamalt taastada nõutüüpi, millel juba lühidalt peatusime Kalamehe kalme leide käsitledes. Siia kuuluvad üsna lohakalt vormitud väikesed sujuvalt profileeritud ülaosaga nõud (tahv. VI : 4—6, 9—11, 13—16 ja joon. 3 : 2, 5, 6, 7).[139] Üksikuid selliseid nõusid esineb juba kivikirstkalmetes,[140] kuid arvukalt on neid kalmesse pandud alates umbes III sajandist.[141] Millal selle nõutüübi tarvitamisest loobutakse, ei ole täpselt võimalik kindlaks määrata. Arvatavasti toimub see VI—VII sajandi paiku, sest näiteks Iru linnuse m. a. I aastatuhande kihtidest pole selliseid savinõude kilde enam leitud. Küll aga esineb neid veel Kõola (Jõgeva raj.)[142] kalmest saadud keraamika hulgas. Selle nõutüübi hiliseks näiteks võiks olla üks (?) savinõu (tahv. IX : 3, 5) Kurna I kalmest (Harju raj.), mis leiti koos I aastatuhande teise poolde kuuluva musta kiila keraamika

---

[132] Teaduslikult läbikaevatud Läätsa kalmes puudus tarandiline siseehitus ja selle vanimad leiud — suur kööndjalaga ambsõlg (AI 2766:47), ambsõle valatud pinge (AI 2766:51) ja jämenevate otsadega käevõru (AI 2766:74) — kuuluvad kõige varem V sajandisse.

[133] Näit. A. Baccap, Асва, joon. 38.

[134] Näit. sealsamas joon. 37:1, 2, 3; vt. ka tahv. VII:1, 2, 7.

[135] Vaadeldaval alal on tekstiilivajutistega nõusid tarvitatud I aastatuhande lõpuni e. m. a. Näit. keraamika Koila linnamäe (Rakvere raj.) vanemas kihis (M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 166 jj., tahv. XVII:1—3) ja Lüganuse kivikirstkalmes (AI 4099:3), millele osutasime eespool. Võib-olla sellele vanale traditsioonile, kuid pigem lõunapoolsetele mõjudele viitavad mõned mõlemalt pinnalt tekstiilivajutistega kaetud savinõude põhjade tükid Nurmsist (tahv. V:4, 7) ja Tarbja Miku kalmest (tahv. V:10 — tekstiilijälgedega vaid ühel pool).

[136] Seda tüüpi nõusid on leitud ka Asvast (AI 4366:633 jt.) ja Loonalt (AI 4210:587, 678, 1351 jt.).

[137] Sellise nõu võriku osa on leitud ka Loonalt (AI 4210:105).

[138] Tahvlil IX:7 kujutatud savinõukatkend on saadud Rannamõisa (Harju raj.) kalmest, mis peaks leiumaterjali järgi otsustades pärinema I—II sajandist. Savinõu tahvlil IX:2 on saadud Lagedi V kalmest (Harju raj.), mille leiumaterjal küll dateerimist ei võimalda, kuid siseehituse ja matmisviisi järgi otsustades näib olevat rajatud m. a. I—II sajandil.

[139] Mõnikord on nõu ülaosa jäetud ka profileerimata (tahv. VI:7, 8, 12, 13).

[140] Näit. Loona kalmes (AI 4210:405) või hiljemalt II sajandil rajatud Nõva (Jõgeva raj.) tarandkalmes (AI 3968:110).

[141] Neid on leitud eriti arvukalt näit. Nurmsi kalmest, mis on rajatud umbes II ja III sajandi vahetusel.

[142] Nagu Läätsa kalmes, puudub Kõola kalmeski juba tarandiline siseehitus, kuid sealt saadud vanimaks leiuks on üks V sajandisse kuuluv suur kööndjalaga ambsõlg.

TAHVEL VI

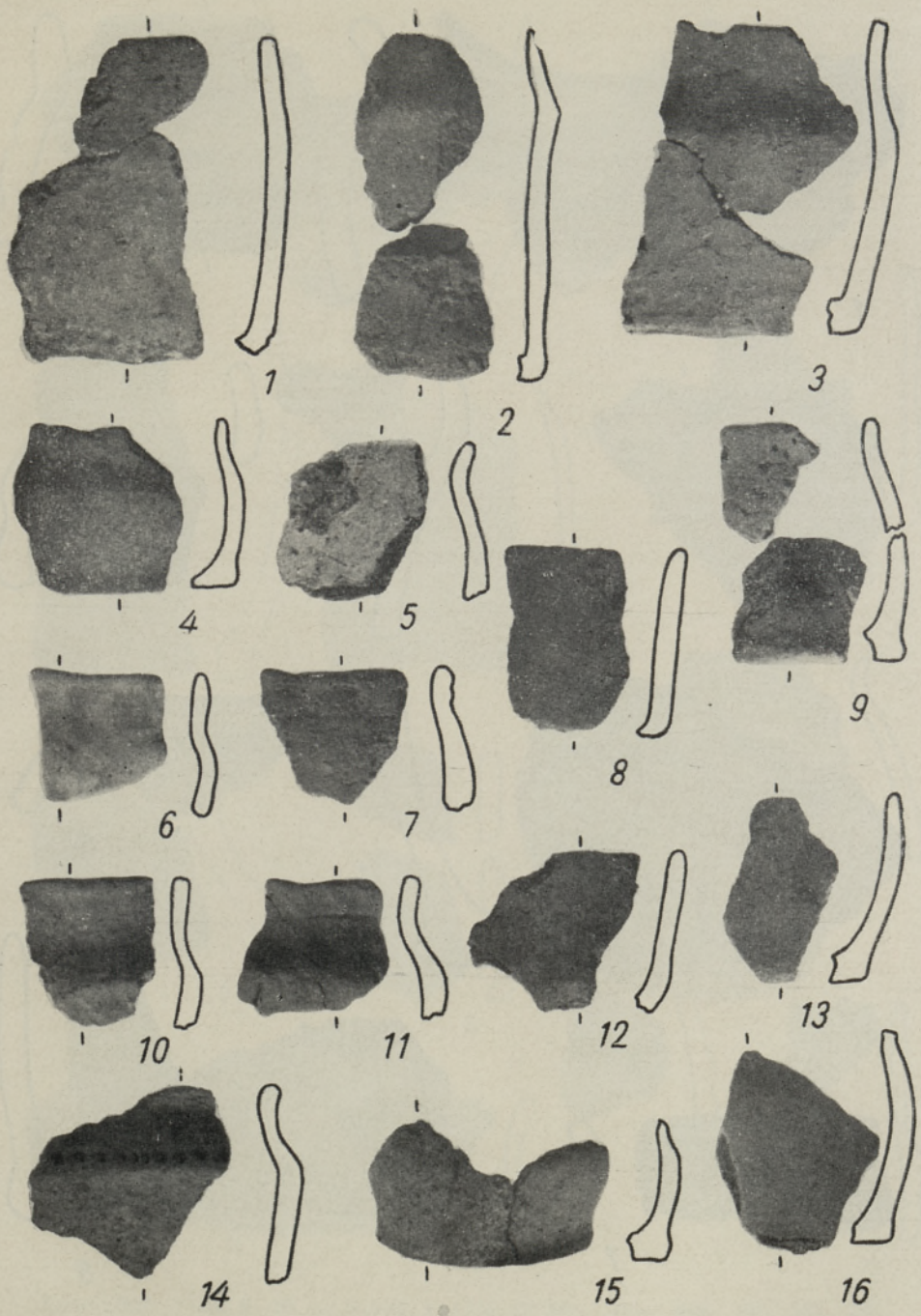

Keraamikat: 1, 4, 6, 8, 12—16 — Nurmsi (AI 2481:151, 129, 68, 3323:38, 2481:151, 75, 37, 102, 3323:80); 2, 3, 10, 11 — Lõõla (Pd A4:12, 13, 59, 11); 5 — Rae (AM 10:14); 7, 9 — Kalamehe kalmest (Pd 923:709, 848:110, 232). Kõik *ca* $^1/_2$ loomulikust suurusest.

TAHVEL VII

1, 5, 8 — *ca* 1/2, ülejäänud *ca* 4/5 loomulikust suurusest.
Keraamikat: 1 — Uuri Klaukse (AI 3805:48 jt.); 2 — Rannamõisa (AM 2651); 3 — Rae (AM 2651); 4—7 — Lagedi XV ja IV (AM 10:12, 27:116, 177, 16:76); 5 — Nurmsi (AI 2481:108); 8 — Sandimardi kalmest (AI 2817:364).

TAHVEL VIII

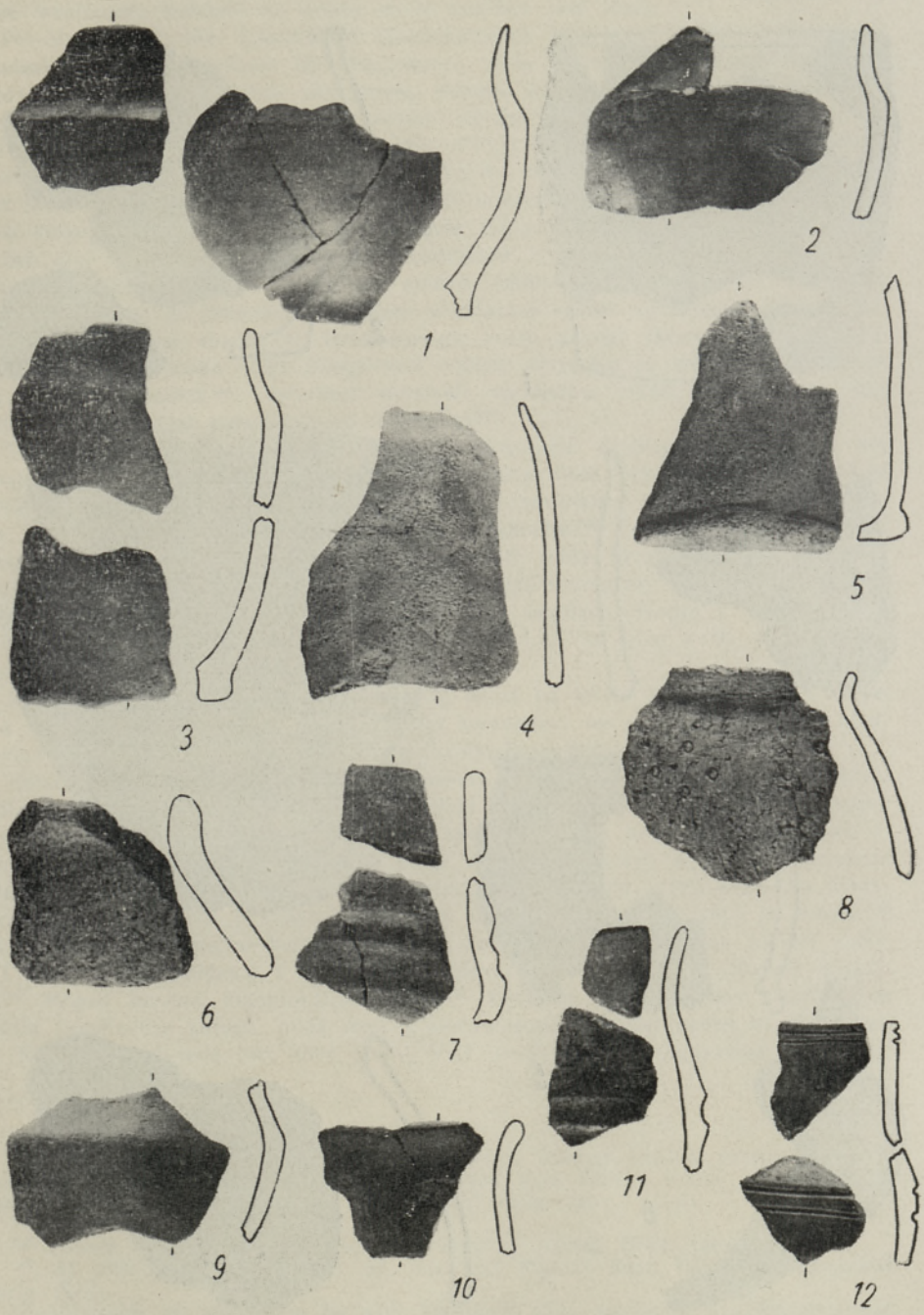

Keraamikat: 1—5, 8—10 — Kurna I (AM 29:285c, 285a, 285b, 285, 285, 285, 285; 194a, numbrita, 287); 6 — Rannamõisa (264: alanumbrita); 7 — Rohu (106:23, 26b); 11, 12 — Lagedi XV kalmest (27:122, 108, 119, 120). 4, 5 — *ca* $^1/_3$, ülejäänud *ca* $^3/_5$ loomulikust suurusest.

TAHVEL IX

Keraamikat: 1, 6 — Sandimardi (AI 2817:343, 1); 2 — Lagedi V (AM 17:9a, 9b, 9c); 3, 5 — Kurna I (29: mõlemad alanumbrita); 4 — Nurmsi (AI 2481:105); 7 — Rannamõisa kalmest (AM 264: alanumbrita). 1 — *ca* $^1/_3$, 4 — *ca* $^2/_5$, ülejäänud *ca* $^1/_2$ loomulikust suurusest.

kildudega. Nähtavasti umbes I aastatuhande keskel Põhja-Eestisse kandunud lõunapoolse traditsiooni kohaselt on sellele nõule voolitud veel alane.

IV—V sajandil võib Lõuna-Eesti tarandkalmetes täheldada keraamika kvaliteedi paranemist.[143] Sama märkame ka Põhja-Eestis, mida näitab eri vanusega kalmetest leitud äsja kirjeldatud kildude võrdlemine. Nurmsi kalmes, mida on kasutatud peamiselt III sajandi lõpust kuni V sajandini, oli osa neist vormitud koreda liiva ja isegi vähese purruga segatud savist (tahv. VI : 1, 4, 15), osa aga väga tihedast, peeneteralise koostisega savisegust (tahv. VI : 6, 16). Kõola kalmest leitud seda tüüpi nõud on aga valmistatud ainult viimati nimetatud segust, nagu ka Kalamehe kalme kõige nooremast tarandist päevavalgele tulnud teise rühma keraamika üldse.

Sel ajal savi koostises toimunud muudatused ei ole märgatavad mitte ainult käsitletavat liiki keraamika osas. Ka suured säilitusnõud, mis varem valmistati rohkesti kivipurdu ja jämedaid kvartsiteri sisaldavast savist, vormitakse nüüd savist, millesse on segatud ebaühtlase terasuurusega purru asemel jämedat sõredat liiva. Kuigi taoline keraamika jääb ikkagi veel küllalt koredaks ja urbseks, põletatakse teda nüüd tugevamini.[144] Otstarbest olenevalt vormitakse nüüd mõned seda liiki nõud juba ka tihedast peeneteralisest savisegust.[145]

Samalaadse üldkujuga, kuigi suhteliselt nõrgemini profileeritud ülaosaga kui viimati kirjeldatud väikesed savinõud,[146] näib olevat veel üks osa tarandkalmetele tüüpilisi keskmise suurusega (kuni 12 sm kõrged) savinõusid (tahv. VI : 1—3, IX : 1, joon. 3 : 8, 9), mis esinevad jällegi juba kivikirstkalmetes.[147] Kogu tarvitusel oleku aja jooksul on selliseid savinõusid vormitud enamasti rohke liivasisaldusega savist ja suhteliselt õhukeste seintega. Seepärast leiame neist suuremaid tükke harva, mis ei võimalda selle nõutüübi iseärasusi lähemalt välja selgitada. Kurna I tarandkalmest leitud lohakalt vormitud savinõutükid (tahv. VIII : 4, 5 ja joon. 2 : 6) võiksid pärineda ühest taolisest hilisest nõust.[148]

Mitmetest Põhja-Eesti tarandkalmetest on leitud ka musta ja kiilapinnalise keraamika kilde (tahv. VIII : 1—3, 7—10). Sellist keraamikat on saadud juba Asva kindlustatud asulast, kus teda seostatakse nn. lužitsi keraamikaga.[149]

Kuna meil I aastatuhande esimesest poolest asulaid pole avastatud, on võimatu kindlaks teha, kas meid huvitaval alal sellist keraamikat sel ajal on kasutatud. Tarandkalmetest pärit must kiilapinnaline keraamika aga näib kuuluvat I aastatuhande teise poolde. Sellest kõneleb kõige selgemalt tõsiasi, et taolisi savinõude kilde on leitud ainult nendest tarandkalmetest, kuhu surnuid maeti edasi ka kõnesoleval ajal, nagu Kurna I, Ojaveski (Rakvere raj.), Rohu (Rakvere raj.) jt. Kurnal[150] paiknes must kiilapinnaline keraamika samas kalme osas kus savinõu tükidki (tahv. VIII : 8), milliseid kohtame I aastatuhande lõpust pärinevas Birka (Rootsi) kalmistus.[151] Mõned mustad kiilapinnalised nõud[152] Ojaveski kalme hilisest osast[153] on madala kausitaolise kujuga, mida meil I aastatuhande esimesel poolel ei näi esinevat. Kurnalt leitud seda liiki nõud (tahv. VIII : 1—3) on küll sügavamad, kuid nen-

---

[143] S. Laul, Virunuka, lk. 346—347.

[144] Peale tarandkalmete varajastest ja hilistest osadest saadud keraamika võrdlemise, niipalju kui see oli võimalik, tunnistavad seda näiteks Kõola ja Sandimardi kalmest leitud koredamat liiki savinõude tükid (näit. tahv. VII:8).

[145] Vt. viide 109.

[146] Esineb ka üksikuid selles suhtes erandlikke nõusid (näit. tahv. V:5).

[147] AI 3583:57 (joon. 2:1), 79, 97, mis leiti Muuksi Sepa talu kivikirstkalmest (Harju raj.).

[148] Viimasele nii kujult kui ka savi koostiselt väga sarnaseid savinõukatkendeid (*ca* kümmekonnast nõust) on leitud Läätsa kalmest (AI 2766:82, 83, 84, 86 jt.).

[149] A. Baccap, Асва, lk. 125.

[150] A. Friedenthal, Das Gräberfeld Cournal, Kirchspiel St. Jürgens, Harrien, Estland. Reval, 1911, vt. leiunimistu ja plaanid.

[151] H. Arbman, Birka I. Die Gräber. Uppsala, 1940. Taf. 238. Samalaadseid savinõutükke on leitud ka Lagedi XV kalmest (tahv. VII:4, 6).

[152] AM 349:538.

[153] M. Шмидехельм, Археологические памятники, lk. 142.

degi järsult profileeritud ülaosa ei ole sel ajal Põhja-Eesti keraamikale omane. Näib, et Põhja-Eesti tarandkalmetest leitava musta kiilapinnalise keraamika ilmumine on seotud meie aladel I aastatuhande teisel poolel toimunud keraamikavormide järsu muutusega.[154]

Kiilapinnalist, kuid pruuni või kollaka värvusega keraamikat esineb musta kiila keraamikaga võrreldes hoopis laiemalt. Kahjuks leidub seda tavaliselt vaid üksikute väikeste kildudena. Kõige rohkem on pruuni kiilast keraamikat saadud Kirde-Eesti tarandkalmetest. Seejuures on võimalik nõu kujust mingit pilti saada vaid Pada kalmest (Rakvere raj.) leitud kildude põhjal.[155] Need pärinevad tugevasti profileeritud, alasega savinõudest, milledest ühte kirjeldasime Kalamehe kalme leide käsitledes. Leiumaterjali nappuse tõttu jääb ebaselgeks, kuivõrd sagedasti ja millisest sajandist alates esinesid need lõunapoolsetele aladele iseloomulikud nõud[156] Põhja-Eestis. Esialgu näib, et enamik seda liiki kiilast keraamikat pärineb siiski I aastatuhande teisest poolest.

Siin puudutasime põhilisi nõutüüpe, mida meil Põhja-Eesti tarandkalmete leidude põhjal oli võimalik kindlaks määrata. Peale nende esineb kindlasti veel rohkesti mitmesuguse kuju ja vanusega savinõusid, millede kildude (näit. tahv. VII : 5) vähesus aga ei võimalda neist täielikku ettekujutust saada. Mõned killud (näit. tahv. V : 6 ja AI 3323 : 97) pärinevad ilmselt savinõude kaantest. Sellise kaanega oli varustatud ka savinõu, mis sisaldas hõbemünte ja leiti 1966. a. suvel Vaost (Paide raj.) ning säilitatakse Paide Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis.

Lõpuks mainigem vaid ühte tarandkalmete keraamikale erandlikku savinõu (tahv. IX : 4), mis leiti Nurmsi kalmest. Kas ei osuta see meile tõenäoliselt tänapäeva Smolenski ümbruskonnast tulnud nõuvorm[157] suunale, kust I aastatuhande teisel poolel lähtus veel teisigi meie keraamikale uusi savinõutüüpe. On mõeldav, et samast suunast oli pärit ka hilisema, musta kiilapinnalise keraamika valmistamise traditsioon.[158]

Kokkuvõte

Nagu märgitud, oli Kalamehe kalmes kõige varem ehitatud I tarand. Siit saadud leiumaterjal aga ei võimalda tarandi vanust täpsemalt kindlaks määrata. Seepärast tuleb meil kalme rajamise aega määrata kogu leiumaterjali põhjal vaid oletamisi. Mäletatavasti leiti II ja III tarandist enamasti IV sajandist pärinevaid esemeid. Arvestades, et II tarand on ehitatud veel igati korrapärasena, oletame, et ta rajati IV sajandi esimesel poolel. Lohakamalt ehitatud III tarand peaks olema ehitatud IV sajandi teisel poolel. On aga ka selge, et Kalamehe kalme I tarand ei saa ülejäänud taranditest palju vanem olla. Kõige tõenäolisemalt ehitati ta III sajandi teisel poolel, sest temast leitud tüpoloogiliselt vanimat eset — ristkülikukujulise ristlõikega käevõru (tahv. III : 1) — võidi, nagu eespool märkisime, kanda veel selgi ajal. I tarandi vanust aitab määrata ka kalme sellest osast leitud keraamika. Kalme

---

[154] Näit. VI sajandini kasutusel olnud Virunuka kalmete keraamika erineb oluliselt läheduses paikneva Rõuge linnamäe keraamikast. Rõuge linnamägi aga on rajatud VI—VII sajandi paiku. (Vt. H. Moora, Linnuste uurimiste tulemustest, lk. 55.) Samasugust pilti näeme ka Iru linnuse ja näit. Lagedi XV kalme keraamika võrdlemisel. Siingi seostub Iruga samalaadne keraamika (tahv. VIII:11, 12) II aastatuhande teisest poolest pärinevate matustega.

[155] AI 2655:253, 265, 292, 298.

[156] S. Laul, Virunuka, lk. 345—346; vt. ka Э. Шноре, И. Цимермане, Поселение и могильник в Кивты, joon. 212.

[157] Selline kuju on omane Smolenski oblasti VII—IX sajandi pikkadest kääbastest leitud nõudele. (Vt. näit. Е. А. Шмидт, Длинные курганы у д. Слобода Глушица. Rmt.: П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт, Древние городища Смоленщины. М.-Л., 1963, joon. 4.)

[158] Kagu poolt lähtunud keraamika levik ei piirdu ainult Eestiga, vaid ulatub Soome ja Kesk-Rootsigi. (Vt. Dagmar Selling, Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden. Stockholm, 1955, lk. 140 jj.)

näib olevat maha jäetud hiljemalt V sajandi keskel, sest nimetatud sajandi teise poolde kuuluvaid esemeid temast ei leitud.

Millega aga seletada igas kalme tarandis täheldatavat erinevat surnute põletust, jääb esialgu ebaselgeks. Isegi kui oletada, et kalme rajati ülalmärgitud ajast varem ja tarandid ehitati tunduvalt suuremate ajavahede järel, maeti surnuid kogu kalmesse, nagu näitab leiumaterjal, kõige sagedamini ikkagi IV sajandi paiku. I tarandisse maetud surnuid on ka sel ajal nõrgalt põletatud, II tarandisse maetuid on põletatud tugevalt ja kuigi III tarandis oli luid millegi pärast hoopis vähe, on nad enamasti jälle nõrgalt põletatud või koguni põletamata.[159]

A. Vassar on tarandkalmete hauapanustes peegelduva ainelise kultuuri erijoonte alusel jaotanud Põhja-Eesti mitmeks lähedases suguluses olevate hõimude piirkonnaks.[160] Hiljem on siin nende vanade hõimuerinevuste alusel tekkinud muistsed maakonnad. Muistse Tarbja küla elanikkonnal oli tihedaid sidemeid Põhja-Virumaaga, mida tõendab sellele piirkonnale omaste ehete (koonusotstega kaelavõru, peakilpsõled jms.) esinemine Kalamehe kalmes. Läbikäimisest lõunapoolsete hõimudega räägivad mõned siit leitud savinõude killud, hilised karjasekeppnõelad jne. Kalamehe kalmest leitud kolmnurkse jalaga sõle ja ketassõle baltipärased jooned aga osutavad balti hõimude aladeni ulatunud suhetele.

Meie ajaarvamise alguseks oli maaviljelus ja sellega lahutamatult seotud koduloomapidamine saanud Baltimaade põhjaosa elanikele peamiseks elatusallikaks. Järgnevate sajandite jooksul omandati järjest suuremaid oskusi ja kogemusi maaharimises ja loomakasvatuses. Tänu viljelusviiside arenemisele, loomade tööjõu kasutamisele maaharimisel ja viljelusviisi kohandamisele erinevate omadustega muldadele suudeti nüüd vilja kasvatada laiematel aladel. Selle tulemusena kasvas kõnesoleval ajajärgul rahvaarv ja laienes asustus. See kõik mõjustas ka ühiskondlike suhete arengut. Patriarhaalne suurpere, mis oli olnud ühiskondliku tootmise aluseks, hakkab ajajärgu lõpul lagunema.

Kalamehe kalme kuulus ilmselt mingile väiksemale sugukondlikule kollektiivile. Kas see eraldus vanemast ja suuremast kollektiivist, kes oma surnud mattis Miku kalmesse, või asustati praeguse Tarbja küla ümbrus kahe eri suurpere poolt, kes hiljem kokku sulasid, on enne Miku kalme läbikaevamist ja selle kasutusaja täpsemat määramist võimatu ütelda. Väliselt ei näi ka Miku kalme kuigi suur olevat. Nähtavasti ei suutnud praeguse Tarbja küla põllud, mis paiknevad umbes ruutkilomeetrisel soiste aladega ümbritsetud põhimoreentasandikul, omal ajal eriti suurt kollektiivi toita. Siinse ümbruse kergelt lainjas, väiksemate voorjate kõrgendike ja nendevaheliste soiste aladega maastik oli küll tookordse tootlike jõudude arengutaseme juures asustuse levikuks soodne, kuid tingis samal ajal elanikkonna paiknemise väiksemate kollektiividena.[161]

Käsitletavast ajajärgust pärinevatest kinnismuististest tunneme tänini peaasjalikult vaid kalmeid. Pealegi on, nagu eespool märgitud, neidki uuritud alles lünklikult. Seetõttu on Kalamehe kalme kaevamiste tulemused täienduseks end. Järvamaa tarandkalmete tundmaõppimisele ja aitavad meil mõista sealseid ühiskondlik-majanduslikke suhteid m. a. I aastatuhande esimesel poolel.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut

Saabus toimetusse
16. VIII 1966

---

[159] Põletamata luukiliud võivad ehk pärineda II aastatuhande alguses toimunud järelmatmisest.

Märkigem veel, et näit. Nurmsi kalme varasemates tarandites olid ülekaalus nõrgalt põletatud või põletamata luud ja alles kalme hiliseimas, V sajandist pärinevas lääneotsas valitses täielikult põletusmatus. (Vt. A. Vassar, Nurmsi, lk. 19—20.)

[160] Sealsamas, lk. 386 jj.

[161] Vt. Selle kohta pikemalt T. Moora, Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m. a. I aastatuhande esimesel poolel. Rmt.: Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberalade arheoloogiast. Tallinn, 1966, lk. 129 jj.

Т. МООРА

КАМЕННЫЕ МОГИЛЬНИКИ С ОГРАДКАМИ В ТАРБЬЯ БЛИЗ ГОРОДА ПАЙДЕ И ПОГРЕБАЛЬНАЯ КЕРАМИКА В СЕВЕРНОЙ ЭСТОНИИ

Резюме

В 1958—1961 и 1964 гг. был вскрыт могильник, расположенный на территории колхоза «Уус Тээ», в 4 *км* к северо-северо-востоку от районного центра Пайде, на участке бывшего хутора Каламехе деревни Тарбья. Данный памятник относится к каменным могильникам с оградками, характерным для древнеэстонских племен. Он состоял из трех обнесенных крупными валунами оградок (табл. 1), в которых были обнаружены преимущественно остатки трупосожжений и лишь небольшое количество костей, не подвергшихся воздействию огня. Погребальный инвентарь позволяет датировать постройку I оградки примерно второй половиной III века, II оградки — первой половиной IV века и III оградки — второй половиной того же века. В V веке захоронение умерших в могильник прекратилось. Возможно, однако, что в начале II тысячелетия сюда были впущены отдельные погребения, так как помимо раннего вещевого материала при раскопках было найдено некоторое количество предметов этого периода.

Примерно в 300 *м* к северо-северо-востоку от первого могильника, на бывшем участке хутора Мику расположен второй каменный могильник, состоящий из пяти оградок. Предварительные раскопки части этого могильника, произведенные любителями в 1905—1907 гг., дали лишь небольшое количество предметов III—IV веков, бóльшая часть находок относится к концу I и началу II тысячелетия.

Погребальный инвентарь первого могильника состоит в основном из бронзовых предметов украшения, фибул, браслетов, перстней; он включает также одну бронзовую и одну железную булавки, множество стеклянных бус и одну янтарную бусинку (рис. 1 : 1 и табл. II—IV). Из немногих орудий труда назовем ряд ножей, железную швейную иглу (рис. 1 : 9) и несколько каменных предметов. Находки III—V веков представляют в большинстве своем типы, характерные для каменных могильников центральной Эстонии. Из находок, относящихся к началу II тысячелетия, упомянем серебряную монету с бронзовым ушком, обломок шейной гривны (табл. II—I), несколько витых браслетов (табл. III : 6) и бронзовых бубенчиков (табл. IV : 9, 10), а также обушную часть железной мотыги (рис. 1 : 2).

Раскопки первого могильника дали, кроме того, большое количество обломков глиняной посуды, представляющей особый интерес, так как керамику каменных могильников мы знаем еще сравнительно мало.

Керамика данного могильника рассматривается в статье в связи с глиняной посудой остальных северноэстонских могильников с оградками. Керамику этих могильников можно разделить на две группы. К первой относится большая часть керамических находок, представляющих собой обломки грубой, лепной, сравнительно слабо обожженной посуды, изготовленной из теста с примесью дресвы (табл. V : 9, VII : 3, 8, VIII : 6). На рис. 2 : 3—8 воспроизведены некоторые типичные профили этих сосудов. Наиболее крупные из них служили, видимо, главным образом для хранения продовольственных запасов. Вторую группу образует остальная керамика: обломки небольших слабо профилированных сосудов (например, табл. VI и рис. 3 : 2, 5, 7), а также остатки подобной посуды несколько бóльших размеров (табл. IX : 1; рис. 3 : 8, 9). В эту группу включена также посуда со сглаженной и лощеной поверхностью (табл. VIII : 1—3, 7, 9—12; рис. 3 : 3). Керамика могильников с оградками большей частью относится к первой половине I тысячелетия н. э. Меньшая часть посуды, относящаяся к впускным захоронениям, датируется второй половиной I тысячелетия и началом II тысячелетия. К последним векам I тысячелетия следует, видимо, отнести керамику с черной лощеной поверхностью (табл. VIII : 1—3).

Оба упомянутых Тарбьяских памятника расположены на низкой моренной гряде, слегка поднимающейся над окружающей болотистой местностью и благоприятной для земледелия и животноводства. Они представляют собой могильники небольших патриархальных семейных коллективов первобытных земледельцев и скотоводов.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
16/VIII 1966

T. MOORA

DIE STEINGRÄBER IN TARBJA UNWEIT DER STADT PAIDE UND DIE KERAMIK DER NORDESTNISCHEN TARANDGRÄBER

Zusammenfassung

In den Jahren 1958—1961 und 1964 wurde eine Grabstätte aufgedeckt, die etwa 4 km nordnordöstlich der Stadt Paide auf dem Acker des ehem. Kalamehe-Gehöftes des Dorfes Tarbja, im Bereich der heutigen Kollektivwirtschaft «Uus Tee» liegt. Diese Grabanlage gehört zu den sog. Tarandgräbern, die für die estnischen Stämme in der ersten Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. kennzeichnend waren. Sie bestand aus drei Taranden, d. h. von großen Feldsteinen umfriedeten rechteckigen «Kammern» (Taf. I). Sie enthielt vorwiegend Überreste von Leichenbrand und nur wenige unverbrannte Knochen. Nach Ausweis des Fundstoffes ist der Tarand I etwa in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts erbaut worden, während der Tarand II in der ersten Hälfte und der Tarand III in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts errichtet worden sind. Im 5. Jahrhundert hörte die Benutzung der Anlage zum Begräbnis auf. Möglicherweise haben doch noch am Anfang des II. Jahrtausends einige Nachbestattungen stattgefunden, da die Ausgrabungen außer früheren Funden auch eine kleinere Anzahl dieser späteren Zeit angehörender Gegenstände ergaben.

Ungefähr 300 m nordnordöstlich von der ersten Grabstätte befindet sich auf dem Gelände des ehemaligen Miku-Gehöftes eine zweite ähnliche Grabanlage, die aus 5 Taranden besteht. Versuchsgrabungen, die 1905—1907 auf diesem Grabfeld ausgeführt wurden, lieferten meistenteils spätere, dem Ausgang des I. und dem Anfang des II. Jahrtausends entstammende Gegenstände und nur wenige Funde des 3.—4. Jahrhunderts.

Die erste Grabstätte lieferte zum größten Teil Schmucksachen, Fibeln, Arm- und Fingerringe, eine bronzene sowie eine eiserne Hirtenstabnadel, zahlreiche Glasperlen und eine Bernsteinperle (Abb. 1:1 u. Taf. II—IV). An Gerät wurden vor allem mehrere Messer, eine eiserne Nähnadel (Abb. 1:9) und einige Reibsteine gefunden. Die Mehrzahl der dem 3.—5. Jahrhundert entstammenden Funde vertritt Typen, die den Tarandgräbern Mittelestlands kennzeichnend sind. Von den dem II. Jahrtausend angehörenden Gegenständen seien zwei Silbermünzen mit bronzener Öse, das Bruchstück eines Halsringes (Taf. II:1), einige gewundene Armringe (Taf. III:6) und mehrere bronzene Schellen (Taf. IV:9, 10) sowie der Nackenteil einer eisernen Hacke (Abb. 1:2) erwähnt.

Die erste Grabanlage lieferte eine Menge Keramik, die von besonderem Interesse ist, da man die Tonware der estnischen Steinsetzungsgräber bisher nur ungenügend kennt. Der Verfasser bespricht die Keramik des Kalamehe-Grabfeldes im Zusammenhang mit der Tonware der übrigen nordestnischen Tarandgräber. Die Tonware dieser Gräber kann in zwei Gruppen eingeteilt werden. Die Mehrzahl der Tongefäßscherben gehört zur ersten Gruppe. Sie stammen von handgeformten Gefäßen, die an der Oberfläche nur flüchtig bearbeitet und verhältnismäßig schwach gebrannt sind. Ihre Tonmasse ist von groben Quarzkörnern durchsetzt (s. Taf. V:9, VII:3, 8, VIII:6). Abb. 2:3—8 gibt einige typische Profile dieser Gefäße wieder. Die größten dieser Töpfe dürften Vorratsgefäße gewesen sein. Zur zweiten Gruppe wird die übrige Keramik gezählt. Hierher gehören die Scherben kleiner schwach profilierter Gefäße (wie Taf. VI u. Abb. 3:2, 5, 7) sowie die Bruchstücke von ähnlichen, aber etwas größeren Gefäßen (Taf. IX:1; Abb. 3:8, 9). Unter dieser Gruppe werden ferner die Überreste von Gefäßen mit geglätteter sowie glänzender Oberfläche besprochen (Taf. VIII:1—3, 7, 9—12; Abb. 3:3). Die Keramik der Tarandgräber stammt zum allergrößten Teil aus der ersten Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. Ein geringerer Teil der Keramikfunde, der von Nachbestattungen herrührt, gehört in die zweite Hälfte des I. Jahrtausends und in den Anfang des II. Jahrtausends. In die letzten Jahrhunderte des I. Jahrtausends dürften u. a. die schwarzglänzenden Gefäße (Taf. VIII:1—3) gerechnet werden.

Die beiden Grabstätten in Tarbja liegen auf einer niedrigen Moränenanhöhe, die sich über das umgebende sumpfige Gelände erhebt und günstige Bedingungen für die Landwirtschaft bietet. Sie stammen von kleinen patriarchalischen Familiengemeinschaften her, deren Hauptbeschäftigung primitiver Bodenbau und Viehhaltung waren.

Institut für Geschichte
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR

Eingegangen
am 16. Aug. 1966

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TOIMETISED. XVI KÖIDE
ÜHISKONNATEADUSED. 1967, Nr. 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР. ТОМ XVI
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ. 1967, № 3

Г. ФЕЛИЦИУС

МОДЕЛИРОВАНИЕ И ОПТИМИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ПОСТАВОК ПРОДУКЦИИ ТРАНЗИТОМ И ЧЕРЕЗ СКЛАД. II *

В первой части настоящей работы [1] были построены модели и выведены расчетные формулы, позволяющие определять изменение уровня общих запасов и общих издержек обращения при изменении величины одновременной поставки какого-либо вида изделий предприятием-поставщиком.

При построении указанных моделей исходными величинами служили параметры поставок, близкие к значениям, имеющим место в практике материально-технического снабжения. В частности, был принят линейный закон изменения относительного интервала поставок I/T при изменении величины одновременной поставки P, приближающейся к значениям, имеющим место на практике. При этом, однако, не было обращено должного внимания на то, в какой мере каждая из поставок, осуществляемая по этому закону, является экономически оптимальной.

Примем за критерии оптимальности минимум запасов и покажем, что поставка продукции по линейному закону I/T не является вполне оптимальной.

Обозначим относительный интервал поставок I/T через γ, а величину T/I, обратную ему — через β, тогда

$$I/T = \gamma = P/q, \quad \text{а} \quad T/I = \beta = q/P.$$

Ранее [1] было установлено, что линия относительных интервалов поставок в системе координат (γ, P) должна проходить через две граничные точки с координатами (γ_{max}, P_{min}) и (γ_{min}, P_{max}), соответствующих минимальному — Q_{min} — и максимальному — Q_{max} объемам потребления.

Если через указанные две точки (A и B, рис. 1) провести прямую *2* и вогнутую книзу кривую *1*, то прямая, соответствующая какому-либо среднему потреблению q и проходящая через начало координат, пересечет линии *1* и *2* в двух точках M_1 и M_2, которым на оси абсцисс соответствуют два значения величины одновременной поставки P_1 и P_2.

Нетрудно убедиться, что во всем диапазоне потребления между Q_{min} и Q_{max} абсцисса P_1 всегда будет расположена ближе к началу координат, чем абсцисса P_2 и, следовательно, $P_1 < P_2$.

Так как средняя величина запасов данного вида продукции у любого потребителя равна половине величины одновременной поставки, $S_{ср} = P/2$, то $S_{ср_1} = P_1/2$

* Настоящая статья представляет собой дополнение и продолжение работы [1], но в отличие от нее более полно раскрывает экономическую сущность процессов поставок и дает рекомендации по их оптимизации.

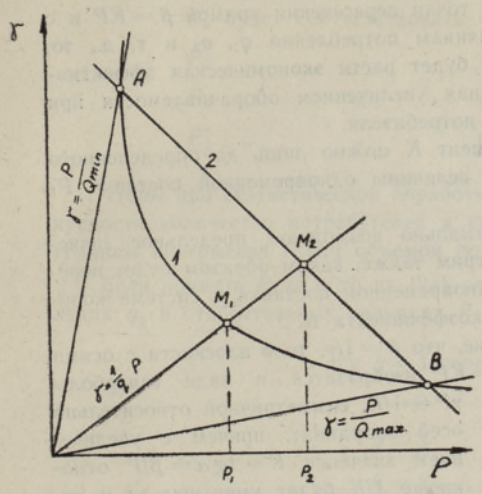

Рис. 1.

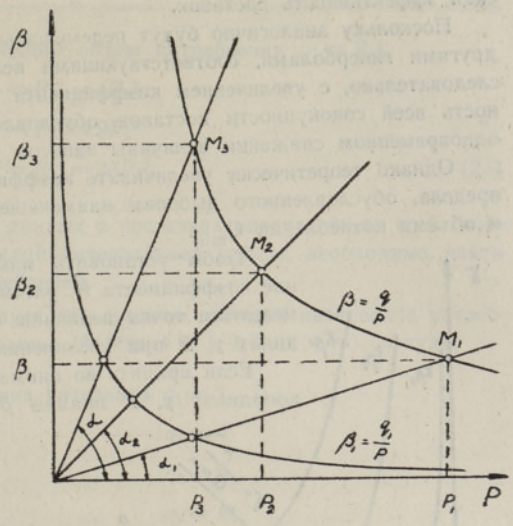

Рис. 2.

и $S_{ср_2} = P_2/2$, т. е. величина запасов у потребителей, поставка которым осуществляется по закону прямой *2*, будет больше, чем у потребителей, которые будут получать продукцию с относительным интервалом поставок по закону вогнутой кривой *1*.

Таким образом возникает задача: найти уравнение кривой относительных интервалов поставок, оптимальное в смысле минимума производственных запасов у каждого потребителя в диапазоне $Q_{min} \div Q_{max}$.

Прежде чем перейти к рассмотрению этой задачи, необходимо сделать важное замечание о величине относительного интервала поставок γ и обратной ему величины $\beta = 1/\gamma$.

По определению, $\gamma = P/q$, а так как $\frac{1}{2}P = S_{ср}$, то $\gamma = 2S_{ср}/q$ и, если учесть, что выражение $S_{ср}/q$ при неизменном объеме поставок P представляет собой отношение средней величины запасов в течение периода к расходу за период, то обратная ему величина $q/S_{ср}$ является коэффициентом оборачиваемости данного вида продукции на предприятии — потребителе [2].

Следовательно, величина $\beta = 1/\gamma = \frac{1}{2}qS_{ср}$ представляет собой (в некотором масштабе) коэффициент оборачиваемости, т. е. чем больше величина β или меньше величина γ, тем выше, при прочих равных условиях, оборачиваемость данного вида продукции на складе потребителя.

Таким образом, для регулирования величины запасов у потребителей на заранее заданном оптимальном уровне должно поддерживаться определенное соотношение между оборачиваемостью и величиной запасов, а следовательно, и между величинами β и P. Логично предположить, что между β и P должна существовать прямая пропорциональная зависимость; тогда, если ввести в рассмотрение новую функцию вида $\beta = KP$, где K — коэффициент пропорциональности, она в системе координат β, P изобразится в виде прямой линии, проходящей через начало координат под углом α к оси абсцисс ($K = \operatorname{tg}\alpha$).

Любой объем потребления изобразится в этой системе координат в виде гиперболы $\beta P = q$, которая будет пересекаться с прямой $\beta = KP$ в точке M (рис. 2).

Очевидно, что с увеличением коэффициента пропорциональности K и угла наклона прямой α точка M пересечения прямой и гиперболы будет перемещаться в направлении, соответствующем увеличению β при одновременном уменьшении P (точки M_1, M_2, M_3, рис. 2). Соответствующие этим точкам значения поставок P и β при этом будут находиться в следующем соотношении: $P_1 > P_2 > P_3$ и $\beta_1 < \beta_2 < \beta_3$ и, следо-

вательно, для данного объема потребления с увеличением K повышается экономическая эффективность поставок.

Поскольку аналогично будут перемещаться точки пересечения прямой $\beta = KP$ и с другими гиперболами, соответствующими величинам потребления q_1, q_2 и т. д., то, следовательно, с увеличением коэффициента K будет расти экономическая эффективность всей совокупности поставок, обусловленная увеличением оборачиваемости при одновременном снижении величины запасов у потребителя.

Однако теоретически увеличивать коэффициент K можно лишь до определенного предела, обусловленного выбором наименьшей величины одновременной поставки P_1 и объема потребления Q_{min}.

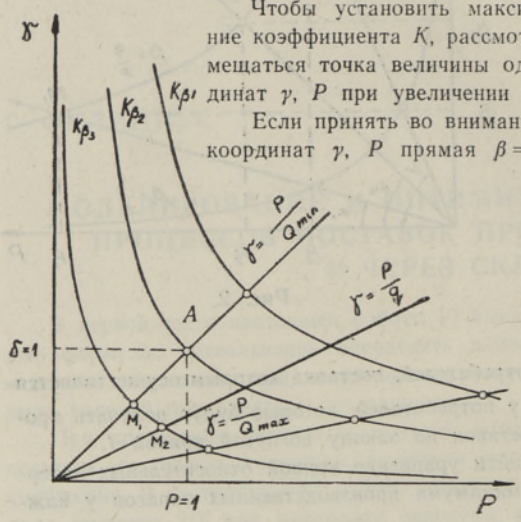

Рис. 3.

Чтобы установить максимально возможное, предельное значение коэффициента K, рассмотрим также, каким образом будет перемещаться точка величины одновременной поставки в системе координат γ, P при увеличении коэффициента K.

Если принять во внимание, что $\beta = 1/\gamma$, то в плоскости с осями координат γ, P прямая $\beta = KP$ изобразится в виде гиперболы $\gamma P = 1/K$, симметричной относительно осей координат, причем с увеличением значения $K = \operatorname{tg} \alpha = \beta/P$ отношение $1/K$ будет уменьшаться и гипербола будет перемещаться в осях γ, P к центру вдоль прямой $\gamma = P$, делящей координатный угол пополам (рис. 3).

При определенном значении K гипербола, перемещаясь, совместится с точкой A, соответствующей P_{min}, γ_{max}, которая нами принята равной единице по обеим координатным осям. При дальнейшем увеличении коэффициента K гипербола переместится мимо точки P_{min}, γ_{max} и, непрерывно приближаясь к точке пересечения координатных осей, сольется с ней при $\operatorname{tg} \alpha = \infty$.

После того как гипербола переместится мимо точки A, она начнет пересекать прямые Q_{min}, q_1, q_2 и т. д. внутри квадрата с координатами $\gamma = 1$ и $P = 1$ (точки M_1, M_2, рис. 3) и, следовательно, геометрическое место точек пересечения линий $\gamma = KP$ и $\gamma P = 1/K$ не может в этом случае быть использовано в качестве закона изменения относительного интервала поставок, так как оно не охватывает всей совокупности последних.

Следовательно, увеличивать значение K следует лишь до тех пор, пока гипербола не совместится с точкой A, а так как ее координаты по обеим осям равны единице, то предельное значение K определится из равенства

$$K = \operatorname{tg} \alpha = \gamma_{max}/P_{min} = \gamma = P = 1.$$

В этом случае уравнение гиперболы, проходящей через точку A с координатами (1; 1), можно выразить в виде

$$\gamma P = 1 \quad \text{или} \quad \gamma = P/q = 1/P,$$

а зависимость между объемом потребления и величиной одновременной поставки выразится как

$$q = P^2. \tag{2}$$

Из последнего выражения видно, что линейному увеличению объема одновременной поставки P будет соответствовать квадратичное увеличение соответствующих средних интервальных значений потребления q, т. е. объему одновременной поставки

P_1 будет соответствовать средний объем потребления $q_1 = P_1^2$,

P_2 „ „ $q_2 = P_2^2 = 4P_1^2$

P_3 „ „ $q_3 = P_3^2 = 9P_1^2$

P_k „ „ $q_k = P_k^2 = k^2P_1^2$. (2а)

Чтобы при статистической обработке данных о поставках определить во всей совокупности количество потребителей в каждой интервальной группе, необходимо найти границы интервалов групп объемов потребления.

Если принять $P_1 = 1$, то из (2а) следует, что средние значения интервалов потребления q_k в относительных единицах P_1 равны k^2 (где $k = 1, 2, 3, \ldots, m$), откуда:

при $k = 1$ середина интервала $q_1 = 1$

„ $k = 2$ „ „ $q_2 = 4$

„ $k = 3$ „ „ $q_3 = 9$

„ $k = k_i$ „ „ $q_i = k^2$.

Из указанного следует, что с увеличением индекса интервала разность между средними объемами потребления интервалов увеличивается, а границы интервалов раздвигаются.

Граничные значения интервалов объемов потребления q' легко определяются исходя из того, что средние значения объема поставок в каждом интервале $q_{ср}$ равноудалены от границ соответствующего интервала.

Приняв за начало отсчета (за нижнюю границу первого интервала) нулевой объем потребления $q_0' = 0$, и обозначив границы I интервала $q_0' \div q_1'$, II — $q_1' \div q_2'$, III — $q_2' \div q_3'$ и т. д., найдем граничные значения интервалов из следующих простых соотношений:

$$(q_0' + q_1')/2 = q_1, \quad 2q_1 = q_0' + q_1', \quad q_1' = 2q_1 - q_0'$$

аналогично

$$q_2' = 2q_2 - q_1', \quad q_3' = 2q_3 - q_2' \text{ и т. д.,}$$

откуда

$$q_1' = 2 \cdot 1 - 0 = 2, \quad q_2' = 2 \cdot 2^2 - 2 = 8 - 2 = 6$$

$$q_3' = 2 \cdot 3^2 - 6 = 18 - 6 = 12 \quad \text{и т. д.}$$

При этом указанные значения границ интервалов будут выражены в относительных единицах P_1.

Если вычислены границы интервалов объемов потребления, то при статистической обработке совокупности потребителей их следует в зависимости от объема потребления относить к определенной интервальной группе, после чего подсчитать число потребителей, попавших в каждую интервальную группу n_1, n_2, n_3 и т. д. до n_m.

Таким образом, в качестве исходных принимаются всего два параметра — средние объемы потребления интервальных групп q_i и число потребителей в каждой интервальной группе n_i.

Ниже будет показано, каким образом, используя в качестве основных только эти два параметра поставок, можно теоретически исследовать такие процессы поставок, как формирование запасов и издержек обращения, а также оптимизировать процессы поставок путем нахождения экономически целесообразных соотношений между транзитным и складским снабжением.

1. Формирование запасов при изменении величины одновременной поставки

Предполагая, что первоначально все потребители получают продукцию транзитом, общую величину производственных запасов от транзитного снабжения можно выразить в виде суммы запасов у отдельных потребителей

$$S_{\text{тр}} = S_1 + S_2 + S_3 + \ldots + S_m = \\ = \tfrac{1}{2}(P_1 n_1 + P_2 n_2 + \ldots + P_m n_m),$$

где n_m — количество потребителей в последней интервальной группе.

Принимая во внимание, что $P_2 = 2P_1$, $P_3 = 3P_1$, ... , $P_m = mP_1$, общие первоначальные запасы могут быть выражены в следующем виде:

$$S_{\text{тр}} = \tfrac{1}{2} P_1 (n_1 + 2n_2 + 3n_3 + \ldots + mn_m) = \tfrac{1}{2} P_1 \sum_{k=1}^{m} kn_k.$$

Указанная величина запасов соответствует случаю, когда все без исключения поставки осуществляются транзитом и объем одновременной поставки установлен на уровне P_1.

Если увеличивать объем одновременной поставки ступенчато на P_1, т. е. направлять транзитом не все поставки, а начиная с величины одновременной поставки P_2, P_3 и т. д., то общая величина запасов от транзитных поставок будет уменьшаться на величину:

при $P = P_2$ $\quad S_{2\text{тр}} = \tfrac{1}{2} P_1 \sum_{k=1}^{m} kn_k - \tfrac{1}{2} P_1 n_1$

при $P = P_3$ $\quad S_{3\text{тр}} = \tfrac{1}{2} P_1 \sum_{k=1}^{m} kn_k - \tfrac{1}{2} P_1 (n_1 + 2n_2)$

и в общем виде:

при $P = P_i$ $\quad S_{i\text{тр}} = \tfrac{1}{2} P_i \sum_{k=1}^{m} kn_k - \tfrac{1}{2} P_1 \sum_{k=1}^{i-1} kn_k$

или

$$S_{i\text{тр}} = \tfrac{1}{2} P_1 \left(\sum_{k=1}^{m} kn_k - \sum_{k=1}^{i-1} kn_k\right). \tag{3}$$

Характер изменения величины производственных запасов у потребителей от складских поставок определим несколько иным способом, чем в [1], где предполагалось, что с баз и складов продукция отпускается потребителям партиями размером P_1.

Дело в том, что принятое выше предположение справедливо лишь в том случае, если P_1 является наименьшим и не подлежащим дальнейшему делению объемом поставки, чему соответствует, например, поставка продукции единицами, где P_1 может являться одним электродвигателем, насосом, станком и т. п.

В практике поставок минимальные транзитные поставки объема P_1 при поступлении на склады и базы снабженческо-сбытовых организаций в большинстве случаев распаковываются и разукрупняются.

Например, минимальный объем одновременной поставки магнитных пускателей типа МКР-0, поставляемых Таллинским заводом «Ильмарине», составляет 25 штук (1 место упаковки). Однако со складов и баз снабженческо-сбытовых организаций потребители могут получать эти магнитные пускатели даже по одной штуке и, следовательно, поставка в этом случае может быть разукрупнена в 25 раз.

Обозначим минимально возможный объем поставки данного вида изделий с баз и складов через R_1 и отношение R_1/q_1 через σ, тогда, если предположить, что запасы, образуемые у каждого потребителя от складских поставок, пропорциональны объему потребления, т. е. $R_1/q_1 = R_2/q_2 = R_3/q_3 = \ldots = R_m/q_m = \sigma = \text{const}$, то общие запасы от складских поставок можно определить из следующих геометрических построений.

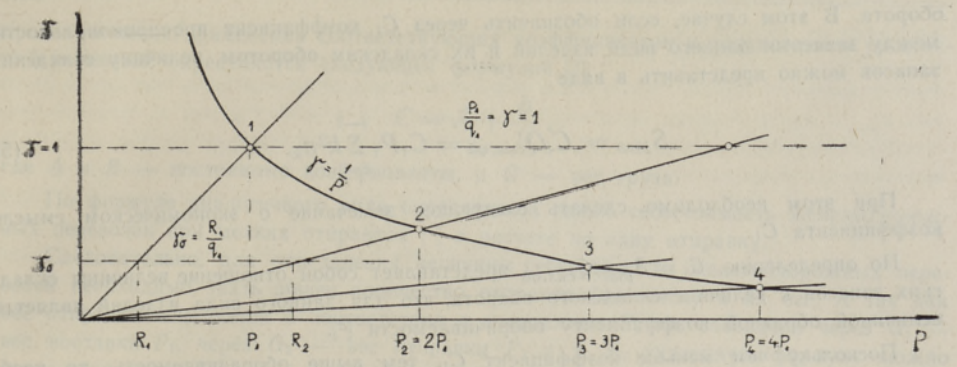

Рис. 4.

На рис. 4 в определенном масштабе в системе координат γ, P изображены гиперболическая зависимость между величиной относительного интервала поставок γ и величиной одновременной поставки P_1, а также линия, соответствующая постоянной величине относительного интервала поставок

$$R_1/q_1 = \gamma_\sigma = \text{const}.$$

Если заметить, что ордината точки *1* равна $1/P_1$; точки *2* — $1/P_2$ и т. д., то можно написать:

$$\operatorname{tg} \alpha_1 = \sigma/R_1 = 1/P_1 : P_1 \quad \text{или} \quad R_1 = \sigma P_1^2$$

$$\operatorname{tg} \alpha_2 = \sigma/R_2 = 1/P_2 : P_2 \quad \text{или} \quad R_2 = \sigma P_2^2$$

аналогично

$$\operatorname{tg} \alpha_m = \sigma/R_m = 1/P_m : P_m \quad \text{или} \quad R_m = \sigma/Pm^2.$$

По аналогии с предыдущим средние запасы у потребителей от складского снабжения при величине транзитного норматива P_1 будут равны нулю

$$\text{при } P = P_2 \quad S_{2\,\text{скл}} = \tfrac{1}{2} R_1 n_1$$

$$\text{при } P = P_3 \quad S_{3\,\text{скл}} = \tfrac{1}{2} R_1 n_1 + \tfrac{1}{2} R_2 n_2$$

$$\text{при } P = P \quad S_{i\,\text{скл}} = 1/2 \sum_{k=1}^{i-1} R_k n_k$$

и после подстановки значения $R = \sigma P^2$ получим

$$S_{\text{скл}} = \tfrac{1}{2} \sigma \sum_{k=1}^{i-1} P_k^2 n_k = \sigma \tfrac{1}{2} P_1 \sum_{k=1}^{i-1} k^2 n_k. \tag{4}$$

Для определения полной величины запасов необходимо также определить, как изменяются запасы на снабженческо-сбытовых складах и базах при изменении величины одновременного объема поставки P.

Определим, как изменяется величина складского оборота при изменении величины поставки P_1:

$$\text{при } P = P_1 \quad Q_{1\,\text{скл. об}} = 0$$

$$\text{при } P = P_2 \quad Q_{2\,\text{скл. об}} = q_1 n_1 = P_1^2 n_1$$

$$\text{при } P = P_3 \quad Q_{3\,\text{скл. об}} = q_1 n_1 + q_2 n_2 = P_1^2 n_1 + P_2^2 n_2;$$

$$\text{при } P = P_i \quad Q_{i\,\text{скл. об}} = \sum_{k=1}^{i-1} q_k n_k \quad \text{и с учетом (2)}$$

$$Q_{i\,\text{скл. об}} = \sum_{k=1}^{i-1} P_k^2 n_k = P_1 \sum_{k=1}^{i-1} k^2 n_k.$$

Можно считать, что в первом приближении величина запасов на складах и базах снабженческо-сбытовых организаций прямо пропорциональна величине складского

оборота. В этом случае, если обозначить через C_1 коэффициент пропорциональности между запасами данного вида изделий и их складским оборотом, величину складских запасов можно представить в виде

$$S_{i\text{баз}} = C_i Q_{\text{скл. об}} = C_1 P_1 \sum_{k=1}^{i-1} k^2 n_k. \tag{5}$$

При этом необходимо сделать следующее замечание о экономическом смысле коэффициента C_1.

По определению, $C_1 = S_{i\text{баз}}/Q_{\text{скл.об}}$ представляет собой отношение величины складских запасов к величине складского оборота, что для данного вида изделий является величиной обратной коэффициенту оборачиваемости [2].

Поскольку чем меньше коэффициент C_1, тем выше оборачиваемость, то необходимо стремиться к тому, чтобы коэффициент C_1 по возможности был минимален и с увеличением складского оборота либо оставался на прежнем уровне, либо постепенно уменьшался.

В связи с тем, что выше были определены отдельные составляющие запасов, то для того, чтобы установить полную величину запасов, необходимо суммировать величины запасов по (3), (4), (5):

$$S_{\text{общ}} = S_{i\text{тр}} + S_{i\text{скл}} + S_{i\text{баз}} = \tfrac{1}{2} P_1 \left(\sum_{k=1}^{m} kn_k - \sum_{k=1}^{i-1} kn_k\right) + \\ + \sigma \tfrac{1}{2} P_1 \sum_{k=1}^{i-1} k^2 n_k + C_1 P_1 \sum_{k=1}^{i-1} k^2 n_k \tag{6}$$

$$S_{\text{общ}} = \tfrac{1}{2} P_1 \left[\sum_{k=1}^{m} kn_k - \sum_{k=1}^{i-1} kn_k + (\sigma + 2C_1) \sum_{k=1}^{i-1} k^2 n_k\right].$$

2. Формирование издержек обращения при изменении величины одновременной поставки

При изменении величины одновременной поставки продукции соответственно меняются и издержки обращения, что обусловлено появлением и изменением расходов на складское хранение и дополнительную транспортировку продукции при складской форме снабжения.

Так как объем погрузочно-разгрузочных работ на местах у поставщика и потребителя продукции при изменении величины объема одновременной поставки практически не меняется, то, следовательно, издержки, обусловленные погрузкой продукции у поставщика и разгрузкой у потребителя, можно принять независящими от P и в дальнейших расчетах не учитывать.

Остальные составляющие издержек обращения, обусловленные продвижением продукции от поставщика к потребителям, зависят от размера поставок P и процесс их формирования в зависимости от изменения P будет рассмотрен нами ниже в следующем порядке.

1. Процесс формирования транспортных издержек, обусловленных изменением веса железнодорожных отправок при изменении объема поставок.

2. Процесс формирования издержек по автомобильным перевозкам, обусловленных изменением объема перевозок в зависимости от складского оборота.

3. Процесс формирования издержек по хранению запасов у потребителей и на снабженческо-сбытовых базах и складах, зависящих от величины запасов.

4. Процесс формирования издержек, обусловленных отвлечением материальных ресурсов, находящихся в запасах, из народнохозяйственного оборота.

Себестоимость железнодорожных перевозок различных грузов повагонными от-

правками после применения соответствующих коэффициентов и установления расстояний перевозок определяется следующей формулой [3]:

$$C = A + \frac{B}{G},$$

где A и B — постоянные коэффициенты, а G — вес груза.

По формуле аналогичного вида определяется также себестоимость железнодорожных перевозок при мелких отправках [4] в расчете на одну отправку.

Следовательно, для определения величины себестоимости железнодорожных перевозок необходимо знать общее количество отправок (поставок) и их вес. А так как вес отправки изменяется в соответствии с изменением P, то, обозначив через G_1 — вес поставки P_1, через G_2 — вес отправки P_2 и т. д., указанную формулу можно привести к виду

$$C = A + \frac{B'}{P_i}, \tag{7}$$

где C — издержки по транспортировке одной отправки данного веса, а B' — коэффициент, пересчитанный из соотношения объема к весу поставки, $B'/B = P_1/G_1$, $B' = BP_1/G_1$.

При определении транспортных издержек на железнодорожные перевозки в качестве исходной была выбрана гипотеза [1], согласно которой по мере увеличения объема одновременной поставки P происходит укрупнение мелких поставок, объемом меньше P, до величины поставки P при одновременном изменении общего количества поставок.

Приняв указанную гипотезу в качестве основы для данных расчетов и несколько видоизменив их порядок, можно определить транспортные издержки при железнодорожных перевозках следующим образом.

При $P = P_1$ все поставки осуществляются транзитом и их себестоимость выразится в соответствии с (7) в виде суммы произведений общего количества поставок на коэффициент A, плюс сумма отношений общего количества поставок в данной интервальной группе к их объему, умноженной на коэффициент B'.

Обозначив общее количество поставок в каждой интервальной группе через N_1, N_2, N_3, ... , N_m и подставив их значения в (7), получим выражение для общей себестоимости поставок

$$C_{\text{общ}} = A \sum_1^m N_i + B' \sum_1^m N_1/P_i$$

$(i = 1, 2, 3, \ldots, m)$.

Принимая во внимание, что $N_i = n_i\beta_i = n_i q_i/P_i$ и учитывая (2), общая себестоимость всей совокупности транзитных поставок при $P = P_1$ выразится в виде

$$C_{\text{транз}} = A \sum_1^m P_k n_k + B' \sum_1^m n_k = \sum_1^m (AP_k + B') n_k. \tag{8}$$

С увеличением объема одновременной поставки P общая себестоимость, определяемая по (8), начнет уменьшаться за счет уменьшения транзитного количества поставок и составит:

$$C_{\text{транз}} = \sum_{k=1}^m (AP_k + B') n_k - \sum_{k=1}^i (AP_k + B') n_k. \tag{9}$$

Кроме того, мелкие поставки, направляемые в этом случае через склады и базы снабженческо-сбытовых организаций, будут ими укрупняться до значений, которые могут быть определены из следующих рассуждений.

Предположим, что имеется M снабженческих баз и складов и что объемы складских поставок распределены между ними поровну, т. е. объем продукции, получаемый каждой базой и складом, равен

$$q_{\text{скл}} = Q_{\text{скл}}/M.$$

Последнее допущение правомерно вследствие того, что во всех предыдущих иссле-

дованиях мы оперировали средними величинами объемов потреблений, объемов поставок, количества потребителей и пр. и, следовательно, средний объем складских поставок по каждому складу выразится в виде отношения общего объема складских поставок $Q_{скл}$ к числу складов M.

При увеличении объема одновременной поставки P общий объем складской поставки составит:

$$\text{при } P = P_1 \qquad Q_{скл} = q_1 n_1$$
$$\text{при } P = P_2 \qquad Q_{2скл} = q_1 n_1 + q_2 n_2$$
$$\text{при } P = P_3 \qquad Q_{3скл} = q_1 n_1 + q_2 n_2 + q_3 n_3$$
$$\text{при } P = P_i \qquad Q_{iскл} = \sum_{k=1}^{i} q_k n_k = \sum_{k=1}^{i} P_k{}^2 n_k = P_1 \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k.$$

Количество же складских поставок при изменении P остается неизмененным, равным количеству баз и складов M, изменяться будет лишь величина объема поставки каждому складу $P_{скл}$:

$$P_{скл} = q_{скл} = Q_{скл}/M \qquad P_{скл} = P/M \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k.$$

После подстановки количества складских поставок M и их объема $P_{скл}$ в (7) получим выражение для себестоимости железнодорожных перевозок складских поставок:

$$C_{скл} = AM + B'M : P_i/M \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k = AM + B'M^2/P_1 \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k. \qquad (10)$$

Выражение для общих издержек по железнодорожным перевозкам получим в виде суммы издержек по транзитным и складским поставкам:

$$C_{общ} = C_{транс} + C_{скл}.$$

Поскольку первые члены выражений (9) и (10) являются постоянными, не зависящими от P, то, если обозначить

$$\sum_{k=1}^{m} (AP_i + B') n_i + AM = D,$$

суммарные издержки от железнодорожных перевозок можно выразить в виде

$$C_{общ} = D - \sum_{k=1}^{i} (AP_k + B') n_k + B'M^2/P_1 \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k. \qquad (11)$$

Перейдем к рассмотрению процесса формирования издержек, обусловленных дополнительными автомобильными перевозками продукции от снабженческо-сбытовых баз и складов до непосредственных потребителей.

Поскольку в настоящее время отсутствует методика определения зависимости себестоимости перевозок от рода и веса грузов, то при исследовании издержек на автомобильные перевозки можно пользоваться едиными тарифами.

При определенных средних условиях перевозки на данное расстояние стоимость перевозок определяется перемножением тарифной ставки на количество тонн перевезенного груза [5].

Таким образом за исходную принимаем прямую пропорциональную зависимость издержек автомобильных перевозок от веса груза.

Так как вес поставки данного вида изделий связан с величиной поставки соотношением вида $G = g_1 P$ (где g_1 — вес единичной поставки P_1), то, принимая во внимание, что объем дополнительных перевозок равен общему объему складских поставок по (5), себестоимость автомобильных перевозок может быть представлена в виде

$$C_{ап} = g_1 C_1 P_1 \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k. \qquad (12)$$

Переходя к рассмотрению процесса формирования издержек по хранению общих

запасов, необходимо отметить сложность определения этих издержек у потребителей продукции.

Прежде всего следует заметить, что затраты на хранение запасов у предприятий-потребителей не планируются и отдельно не учитываются.

Часть затрат по хранению проходит по статьям общезаводских расходов (хранение продукции на центральных складах), а другая часть включается в цеховые расходы (хранение запасов продукции в цеховых складах).

Еще большие трудности возникают при необходимости определить затраты по хранению какого-либо отдельного вида потребляемой продукции.

Учитывая, что примерно 80—85% всех запасов сосредоточено и хранится на складах предприятий-потребителей, отсутствие должного учета и методики отражения затрат по хранению запасов является, на наш взгляд, недопустимым.

Поскольку отсутствует возможность непосредственно определить уровень издержек по хранению запасов у потребителей, то, по-видимому, единственно возможным способом их определения является принять их равными расходам по хранению на снабженческо-сбытовых базах и складах, хотя эти расходы, по нашему мнению, у предприятий несколько выше из-за низкой производительности труда в складском хозяйстве.

Издержки по хранению запасов на снабженческо-сбытовых базах планируются и учитываются отдельным показателем организаций материально-технического снабжения и в настоящее время составляют в народном хозяйстве примерно 1,5% величины складского оборота.

С учетом изложенного издержки по хранению запасов могут быть определены как произведение относительной величины издержек по хранению на цену изделий и общий объем запасов $S_{общ}$ по выражению (6).

Если $J_{от}$ — относительные издержки по хранению, h — цена единицы изделий, то издержки по хранению запасов выразятся в виде

$$J_{хр} = J_{от} h S_{общ}. \tag{13}$$

В заключение рассмотрим процесс формирования издержек, образующихся вследствие отвлечения из народнохозяйственного оборота запасов $S_{общ}$, которые определяются аналогично (13), т. е. как произведение нормативного коэффициента эффективности капитальных вложений $K_{эф}$ на цену изделия и общий объем запасов

$$J_{извл} = K_{эф} h S_{общ}. \tag{14}$$

Значение коэффициента эффективности капитальных вложений меняется в зависимости от отрасли, в которую вкладываются средства.

Так, в аналогичных расчетах [6] для анализа издержек отвлечения запасов применяется коэффициент эффективности использования производственных фондов, равный по промышленности СССР 0,234, а значение коэффициента эффективности капитальных вложений принят типовой методикой различным для отраслей народного хозяйства. В частности, для машиностроения, лесной, бумажной, легкой и пищевой промышленности и сельского хозяйства этот коэффициент установлен равным 0,2 [7].

Если исходить из величины коэффицента эффективности вложения основных фондов $K_{эф} = 0{,}2$ и относительных издержек по хранению $J_{от} = 0{,}015$, то, объединив (13) и (14), можно написать для издержек, обусловленных запасами

$$J_{зап} = 0{,}215\, h S_{общ}. \tag{15}$$

Тогда суммарные издержки $J_{сум}$ по (11), (12), (15) в общем виде равны:

$$J_{сум} = D - \sum_{k=1}^{i} (AP_k + B')\, n_k + B'M^2/P_1 \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k + g_1 C_1 P_1 \sum_{k=1}^{i-1} k^2 n_k +$$
$$+ 0{,}108\, h P_1 [D_1 - \sum_{k=1}^{i-1} k n_k + (\sigma + 2C_1) \sum_{k=1}^{i-1} k^2 n_k]. \tag{16}$$

3. Оптимизация издержек и запасов при поставках продукции транзитом и через склад

Построенные ранее математические модели (6) и (16) позволяют определить величины запасов и издержек обращения в зависимости от величины одновременной поставки P как непосредственно по самим формулам в целом, так и в отдельности — по членам уравнений, описывающим составляющие процессов поставок.

При рассмотрении моделей (6), (16) можно заметить, что они состоят из постоянных коэффициентов, определение которых уже рассмотрено, и из выражений, стоящих под знаком суммы, представляющих собой произведение значения текущей координаты объема поставок ($K = 1, 2, 3, \ldots, m$) в нулевой, первой и второй степени на число потребителей в данной интервальной группе

$$\left(\text{суммы вида } \sum_{k=1}^{i} n_k, \quad 1/\sum_{k=1}^{i} k^2 n_k, \quad \sum_{k=1}^{i} k n_k, \quad \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k\right).$$

Таким образом, определение величины издержек и запасов не составит значительных трудностей, если учесть, что число потребителей в каждой интервальной группе n_k задано дискретными значениями, определенными при статистической обработке данных о структуре потребления и о поставках исследуемого вида продукции.

После соответствующей обработки статистических данных и проведения надлежащей корректировки в нашем распоряжении окажется ряд интервальных значений количества потребителей n_1, n_2, n_3, n_k, которые непосредственно применять в расчетных формулах все же не рекомендуется по ряду соображений.

Во-первых, при статистической обработке возможно появление всевозможных вычислительных ошибок, значительно возрастающих по величине в процессе умножения и искажающих характер функционала. Кроме того, ошибки возможны и за счет некоторых резких скачков значений n_k по отношению к средним величинам, за счет нетипичных для процесса в целом отклонений случайного характера (например), полное отсутствие потребителей или их чрезмерная концентрация в некоторых интервалах).

Во-вторых, в процессе оптимизации функции необходимо определять ее экстремальные значения, что при использовании опытных данных с резкими колебаниями величины аргумента не всегда приводит к желаемым результатам, так как минимальному или максимальному дискретному значению еще не всегда соответствует экстремум функционала.

Для исключения вышеперечисленных влияний на результаты вычислений необходимо дискретные значения аргумента n_k сгладить (выравнять) по методу наименьших квадратов, то есть привести к виду

$$y = a_0\varphi_0(k) + a_1\varphi_1(k) + \ldots + a_m\varphi_m(k),$$

где y — многочлен наилучшего приближения; a_0, a_1, a_2 и т. д. — коэффициенты, а $\varphi_m(k)$ — функция степени m от аргумента K.

В общем случае многочлен наилучшего приближения выразится в виде параболы 2, 3, или m-й степени более высокого порядка.

Не останавливаясь на способе вычисления этого многочлена, который подробно описан в математической литературе, заметим лишь, что в качестве метода выравнивания опытных данных целесообразно применить математико-статистический метод, базирующийся на полиномах Чебышева, который позволяет с наибольшим приближением и наиболее простым способом определить все члены полинома параболического приближения по методу наименьших квадратов [8]. При этом методе уже полиномы 3-й и 4-й степени дают достаточное для практики приближение, в связи с чем вычисление полиномов более высоких степеней обычно не производится.

После выравнивания дискретных значений n_k и подстановки в полученное значение функции аргумента $x = 1, 2, 3, \ldots, k$ можно найти выравненное значение коли-

честв потребителей n'_1, n'_2, n'_3, ... , n'_k, которые необходимо перемножить с находящимися под знаком сумм k^0, k^1 и k^2 уравнений (6), (16) и вычислить значения этих сумм при $k = 1, 2, 3, \ldots, m$.

Чтобы найти оптимальные значения запасов и издержек обращения по преобразованным таким образом выражениям (6) и (16), можно поступить двояко:

во-первых, можно вычисленные значения сумм

$$\sum_{k=1}^{i} n'_k, \qquad 1/\sum_{k=1}^{i} k^2 n'_k, \qquad \sum_{k=1}^{i} kn'_k, \qquad \sum_{k=1}^{i} k^2 n'_k$$

умножить на стоящие перед знаками сумм коэффициенты уравнений (6) и (16) и вычисленные при $k = 1, 2, 3, \ldots, m$ значения функций непосредственно сравнить между собой, найдя минимум функций запасов и издержек;

во-вторых, можно входящие в (6) и (16) суммы вычислить при $k = 1, 2, 3, \ldots, m$ и полученные дискретные значения каждой из сумм вторично выровнять по способу Чебышева в полиномы 3-й степени, получив для каждой суммы соответственно:

$$y_a = a_0 + a_1 x + a_2 x^2 + a_3 x^3, \qquad y_b = b_0 + b_1 x + b_2 x^2 + b_3 x^3$$
$$y_c = c_0 + c_1 x + c_2 x^2 + c_3 x^3, \qquad y_d = d_0 + d_1 x + d_2 x^2 + d_3 x^3.$$

В общем случае уравнение (16) может быть путем соответствующих математических преобразований сумм и коэффициентов приведено к виду

$$J_{\text{сум}} = A \sum_{k=1}^{i} n'_k + B/\sum_{k=1}^{i} k^2 n'_k + C \sum_{k=1}^{i} kn'_k + D \sum_{k=1}^{i} k^2 n'_k + E. \tag{17}$$

После подстановки в уравнение (17) соответствующих полиномов, перемножения и суммирования получим уравнение (16) в виде

$$J_{\text{сум}} = Lx^3 + Mx^2 + Nx + E, \tag{18}$$

где коэффициенты L, M, N представляют собой суммы попарных произведений вида $L = Aa_3 + Bb_3 + Cc_3 + Dd_3$ и т. п., а E — постоянный член.

Экстремум функции (18), представляющий собой уравнение третей степени $y = Lx^3 + Mx^2 + Nx + E$, может быть найден путем дифференцирования этой функции и приравнивания ее первой производной нулю:

$$y' = 3Lx^2 + 2Mx + N = 0. \tag{19}$$

Решая полученное квадратное уравнение, найдем оптимальное значение суммарных издержек.

Аналогично находится и величина оптимальных запасов.

Рассмотренный выше способ нахождения оптимума издержек и запасов сравнительно точен, но требует большого количества вычислений и поэтому может быть рекомендован для реализации на электронных цифровых вычислительных машинах.

Если не предъявляется повышенных требований к точности вычислений, то можно рекомендовать приближенный метод вычисления (6) и (16) путем сглаживания функции n_k, входящей под знаки суммы членов этих выражений, не в полиномах Чебышева, а в виде приближенной функции вида

$$y_1 = 1/x \quad \text{или} \quad y_2 = 1/x^2.$$

Функция n_k представляет собой зависимость количества предприятий-потребителей от объема одновременной поставки и, очевидно, с увеличением объема поставки P_k количество предприятий n_k монотонно уменьшается.

Если представить эту функцию в виде относительного количества предприятий-потребителей, отнесенных к наибольшему их количеству n_1, т. е.

$$N_1 = n_1/n_1, \quad N_2 = n_2/n_1, \quad N_3 = n_3/n_1, \quad N_k = n_k/n_1,$$

то можно заметить, что первый член N_1 равен единице ($N_1 = n_1/n_1 = 1$), а последующие члены уменьшаются с увеличением индекса K обратно пропорционально K.

Очевидно, что приближенно значения N_k можно представить в виде функции $y_1 = 1/x$ или $y_2 = 1/x^2$, значение которой также уменьшается с увеличением x.

Выбор функции лучшего приближения из функций $y_1 = 1/x$ и $y_2 = 1/x^2$ может быть произведен следующим образом:

1) вычисляются значения относительного количества потребителей

$$N_k = n_k/n_1, \quad N_1, N_2, \ldots, N_k \quad \text{при } k = 1, 2, 3, \ldots, m;$$

2) вычисляются или определяются из таблиц значения функций

$$y_1 = 1/x \text{ и } y_2 = 1/x^2 \quad \text{при } x = 1, 2, 3, \ldots, k;$$

3) вычисляются разности $N_k - y_k$ для обеих функций и возводятся в квадрат;

4) вычисляются суммы

$$S_1 = \sum_{k=1}^{m} (N_k - y_{1k})^2, \quad S_2 = \sum_{k=1}^{m} (N_k - y_{2k})^2$$

и из них выбирается наименьшая.

Очевидно, что если сумма $S_1 < S_2$, то это будет соответствовать наибольшему приближению функции N_k к $y_1 = 1/x$, а при $S_2 < S_1$ функция N_k будет приближаться к функции $y_2 = 1/x^2$.

Выбрав соответствующее значение функции y_1 или y_2, подставим его вместо N_k в уравнения (6) и (16), соответственно заменив x на k.

Суммы членов (6) и (16) с учетом подстановки можно выразить в ином виде, если обозначить $1/n_1 = l$, тогда для $y_1 = 1/k$

$$\sum_{k=1}^{i} k^2 n_k = l \sum_{k=1}^{i} k^2 1/k = l \sum_{k=1}^{i} k, \quad \sum_{k=1}^{i} n_k = l \sum_{k=1}^{i} 1/k$$

$$1/\sum_{k=1}^{i} k^2 n_k = 1/l \sum_{k=1}^{i} k, \quad \sum_{k=1}^{i} k n_k = l \sum_{k=1}^{i} k 1/k = lk.$$

Если же $y_2 = 1/k^2$, тогда

$$\sum_{k=1}^{i} k^2 n_k = l \sum_{k=1}^{i} k^2/k^2 = lk,$$

$$\sum_{k=1}^{i} n_k = l \sum_{k=1}^{i} 1/k^2, \quad \sum_{k=1}^{i} k n_k = l \sum_{k=1}^{i} 1/k, \quad 1/\sum_{k=1}^{i} k^2 n_k = 1/lk$$

$$\text{при } k = 1, 2, 3, \ldots, m.$$

Если полученные суммы

$$\sum_{k=1}^{m} k = 1 + 2 + 3 + \ldots + m, \quad \sum_{k=1}^{m} 1/k = 1 + 1/2 + 1/3 + \ldots + 1/m$$

$$1/\sum_{k=1}^{m} k = 1/(1 + 2 + 3 + \ldots + m), \quad \sum_{k=1}^{m} 1/k^2 = 1 + 1/4 + 1/9 + \ldots + 1/m^2$$

сгладить по методу Чебышева и представить в виде полиномов 3-й степени, дающих достаточное приближение, то выражения (6) и (16) могут быть преобразованы в уравнения 3-й степени относительно P_1.

Последующие дифференцирование этого уравнения по k и приравнивание первой производной нулю приведет к уравнению 2-й степени, решение которого позволит найти оптимальное с точки зрения запасов или издержек значение P.

Можно предположить, что несмотря на приближенный характер предложенного вычислительного метода он даст достаточную для решения практических задач точность нахождения P и окажется весьма полезным для вычисления оптимальных значений P в тех случаях, когда неизвестен вид функции n_k, например, при определении транзитных нормативов на новые виды продукции.

В заключение покажем достоинства приближенного метода вычислений с заменой

n_k на функцию вида $y_1 = 1/k$ или $y_2 = 1/k^2$ для предварительной оценки величин коэффициентов, входящих в уравнение (6).

Очевидно, что если

$$\sum_{k=1}^{i} kn_k > (\sigma + 2C_1) \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k,$$

то общая величина запасов будет уменьшаться и, наоборот, увеличиваться, если

$$\sum_{k=1}^{i} kn_k < (\sigma + 2C_1) \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k.$$

Следовательно, при

$$\sum_{k=1}^{i} kn_k = (\sigma + 2C_1) \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k$$

запасы будут оставаться на неизменном уровне и величина коэффициента $(\sigma + 2C)$ будет иметь граничное значение.

Подставим в последующее уравнение вместо n_k функцию $1/k$, тогда можно написать

$$\sigma + 2C_1 = \sum_{k=1}^{i} kn_k / \sum_{k=1}^{i} k^2 n_k = lk/l \sum_{k=1}^{i} k = k/\sum_{k=1}^{i} k,$$

следовательно, при $k = 1, 2, 3, \ldots, m$, коэффициент $(\sigma + 2C_1)$ выразится в виде следующего числового ряда: 1; 3/5; 3/7; 3/9; $3/2k + 1$, откуда можно заметить, что даже при $k = 2$ и $\sigma = 0$ величина оборачиваемости в днях должна быть не менее $90 \cdot 3/10$, т. е. 27 дней, и с увеличением K непрерывно должна уменьшаться.

Еще меньшей должна быть величина оборачиваемости в днях при замене функции n_k на $y_2 = 1/k^2$.

Таким образом, при увеличении доли складского оборота непрерывно должна ускоряться оборачиваемость складских поставок, которая обусловливает уменьшение величины общих запасов; если же указанное условие не будет выполняться, то общая величина запасов с увеличением складского оборота будет расти.

Выводы

1. Минимуму совокупных запасов и наибольшей эффективности снабжения соответствует определенный математический закон поставок, при котором во всем интервале поставок произведение объема одновременной поставки P на величину относительного интервала поставок γ есть величина постоянная, равная минимально возможному объему поставки P_1, т. е. $\gamma P_k = P_1$.

2. Математическое выражение моделей совокупных запасов и издержек обращения, приведенные в дискретной форме, путем сглаживания по методу наименьших квадратов в полиномах Чебышева могут быть представлены в аналитическом виде, допускающем нахождение оптимума функции путем дифференцирования ее по P и приравнивания нулю ее первой производной y' на цифровых электронно-вычислительных машинах.

3. Предлагается менее точный, но более простой метод сглаживания функций запасов и издержек с последующим нахождением их оптимальных значений, допускающий применение обычных вычислительных приемов и доступный для решения практических задач..

4. Показывается, что при увеличении доли складского оборота непрерывно должна ускоряться оборачиваемость на снабженческих складах и базах, которая в целях уменьшения величины совокупных запасов не должна во всем диапазоне поставок превышать определенного поддающегося вычислению уровня.

ЛИТЕРАТУРА

1. Г. Фелициус, Электрическое моделирование экономических процессов поставок продукции транзитом и через склад, Изв. АН ЭССР. Сер. обществ. наук, т. XV, № 3, 1966.
2. Словарь-справочник экономиста промышленного предприятия, М., 1965, стр. 326.
3. Справочник железнодорожных тарифов, М., 1964, стр. 275.
4. Себестоимость железнодорожных перевозок, Под. ред. В. Н. Орлова, М., 1965, стр. 262.
5. Справочник единых тарифов на перевозку грузов автомобильным транспортом, М., 1962, стр. 5—7.
6. В. Т. Наумик, Выбор экономической формы снабжения, НИИ организации управления и нормативов, Вып. 2 обзорной научно-экономической информации, М., 1965.
7. Экономическая Энциклопедия, т. 3, М., 1965, стр. 852.
8. В. С. Немчинов, Экономико-математические методы и модели, М., 1962, стр. 96—145.

Институт экономики
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
25/X 1966

G. FELICIUS

MAJANDUSLIKE PROTSESSIDE MATEMAATILINE MODELLEERIMINE JA OPTIMISEERIMINE TOODANGU HANKIMISEL TRANSIIDINA JA LAO KAUDU. II

Resümee

Artiklis käsitletakse kaupade tagavarade ja käibekulude matemaatilise modelleerimise ja optimiseerimise meetodit erineva suurusega toodangupartiide hankimisel.

Soovitatakse hankimist käsitada kui diskreetset protsessi ja kasutada matemaatilise statistika meetodeid, kusjuures tarbijaskond jaotatakse keskmiste tarbimismahtude, hankesuuruste ja nendevaheliste intervallide järgi järkjärguliselt kasvavateks kindlateks gruppideks.

Hangete suhtelise intervalli muutumine sõltub pöördvõrdeliselt hangete mahust ja intervallide suurusest, mis tagab tagavarade miinimumi.

Matemaatilised sõltuvused esitatakse kujul, mis võimaldab tagavarade ja kulude analüüsi tavalise arvutusmeetodi abil.

Kuna modelleerimisele kuuluvad lõplikud matemaatilised tulemused on keerukad, jaotatakse nad mitmeks eri summaks, mis igaüks modelleeritakse, tulemused aga summeeritakse.

Diskreetsete mudelite optimiseerimisel on statistiliste jaotusribade võrdsustamisel kasutatud Tšebõševi polünoome, määrates selle kordajad vähimruutude meetodil. Tulemus minimiseeritakse.

Soovitatav meetod võimaldab hankeprotsesse uurida lihtsal ja ülevaatlikul kujul ning esimeses lähenduses arvutada kaubavarude ja käibekulude optimumi.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Majanduse Instituut

Saabus toimetusse
25. X 1966

G. FELICIUS

MATHEMATISCHE MODELLIERUNG UND OPTIMIERUNG DER ÖKONOMISCHEN PROZESSE VON PRODUKTIONSLIEFERUNGEN MITTELS DES TRANSITS UND DURCH LAGERUNG. II

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt die Methode der mathematischen Modellierung und Optimierung der Veränderungsprozesse der Warenvorräte und Umlaufspesen bei Produktionslieferungen in Partien verschiedenen Umfangs.

Man erörtert das Verfahren der Formulierung von Lieferungsprozessen in diskreter Form durch Methoden mathematischer Statistik, indem die Gesamtheit der Konsumenten nach einem bestimmten durchschnittlichen Umfang des Konsums und der Größe und Häufigkeit der Lieferungen in rangierte Gruppen eingeteilt wird.

Die Veränderung des verhältnismäßigen Lieferungsintervalls steht zum Lieferungsvolumen und zur Intervallgröße in umgekehrter Proportion, welcher Umstand ein Minimum des Warenvorrats gewährleistet.

Die mathematischen Abhängigkeiten sind derart dargelegt worden, daß man eine Analyse der Vorräte und Spesen durch die üblichen Berechnungsmethoden ausführen kann.

Wegen der Kompliziertheit der zu modellierenden endgültigen mathematischen Ausdrücke werden sie in einzelne Summen eingeteilt und die mathematische Modellierung nach folgender Summierung der einzelnen Ergebnisse gesondert durchgeführt.

Bei der Optimisierung der mathematischen Ausdrücke der diskreten Modelle wird eine Ausgleichung der statistischen Reihen der Verteilungen mit Hilfe der kleinsten Quadrate in Polynomen von Tschebyschew angewandt, — mit nachfolgender Minimierung der resultierenden Funktion.

Die vorgeschlagene Methode der mathematischen Modellierung gestattet es, Lieferungsprozesse auf eine einfache und anschauliche Weise zu erforschen sowie die Größe der Warenvorräte und Umlaufspesen in der ersten Annäherung zu optimieren.

Institut für Ökonomie
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR

Eingegangen
am 25. Okt. 1966

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AASTAKOOSOLEKULT

22., 23. ja 24. märtsil toimusid Tallinnas akadeemia ja ta osakondade üldkogude koosolekud.

Osakondade koosolekutel kuulati 22. ja 23. märtsil ära aruanded osakondade ja neisse kuuluvate asutuste tööst 1966. aastal ning korrespondentliikmete vabadele kohtadele kandideeriva kuue teadlase ettekanded oma teaduslikust tööst. Seejärel valisid osakondade üldkogud akadeemikute ja korrespondentliikmete kandidaadid esitamiseks akadeemia üldkogule.

President J. Eichfeldi avasõna järel * kuulati akadeemia üldkogu 23. märtsi istungil ära osakondade akadeemiksekretäride ülevaated uurimistööde põhitulemustest akadeemia asutustes aastal 1966 ning presiidiumi teaduslik peasekretär J. Heil tutvustas akadeemia uurimis- ja katsetööde plaani.

Sõnavõttudes peatusid akadeemikud F. Klement ja J. Eichfeld akadeemia liikmeskonna täiendamise küsimustel. Mõlemad rõhutasid, et paremat tuleb valida kõige paremad, pidades silmas ka koosseisu noorendamise vajadust.

Akadeemikud V. Maamägi ja P. Ariste kõnelesid mitmetest ebakohtadest akadeemia kirjastustegevuses, mille arenemist pidurdavad oluliselt vabariigi polügraafiabaasi piiratud tootmisvõimalused. Nad avaldasid mõtet, et tuleks rohkem rõhku panna raskeltlaotavate tekstide trükkimisele rotaprinditehnikas, milleks akadeemial enesel tuleks laiendada sellekohast trükibaasi. Oluliselt segab kirjastustegevust ka see, et instituudid ei suhtu realistlikult oma väljaannete planeerimisse ja ei esita õigeaegselt käsikirju, mis olid plaani võetud. Halb on olukord akadeemia väljaannete tutvustamisega väljaspool vabariiki.

Akadeemik H. Moora tundis tõsist muret, kuidas tagada akadeemiasse kontsentreeritud kultuuriajalooliste ja muude teaduslike kogude säilitamist ja ohutut hoidmist. Ta tegi ettepaneku võtta selle probleemi lahendamine akadeemia perspektiivplaani.

Korrespondentliige H. Moosberg rääkis skandinavistlike uurimiste laiendamise vajadusest, eriti akadeemia instituutides, ning tegi ettepaneku võtta vastavad teemad nende asutuste uurimisplaanidesse.

Ettekannete ja sõnavõttude põhjal võttis üldkogu vastu otsuse.

Akadeemia üldkogu 24. märtsi istungil kuulati ära kahe korrespondentliikme teaduslikud ettekanded. A. Veimer kõneles vabariigi rahvamajanduse arengust seoses üleminekuga tootmise juhtimise ja planeerimise uutele meetoditele ning K. Rebane andis ülevaate oma uurimistulemuste tsüklist, mis käsitleb kristallivõre võnkumiste mõju füüsikalistele protsessidele kristallides. Seejärel tutvustas akadeemia asepresident N. Alumäe koosolijaid määruse projektiga, mille on ette valmistanud NSV Liidu Ministrite Nõukogu Riiklik Teaduse ja Tehnika Komitee.

Järgnevalt valis üldkogu kaks uut akadeemikut ning ühe korrespondentliikme, millega nüüd akadeemia koosseisu kuulub 22 akadeemikut ja 19 korrespondentliiget, ning kinnitas ametikohale järgnevaks neljaks aastaks Ühiskonnateaduste Osakonna üldkogu poolt valitud Majanduse Instituudi direktori.

Akadeemia ja osakondade üldkogude tööst võtsid osa ka EKP Keskkomitee teine sekretär A. Vader, EKP Tallinna Linnakomitee sekretär N. Johanson ja EKP Keskkomitee osakonnajuhataja G. Sarri.

*

Akadeemia põhikirja § 25 kohaselt valiti uuteks Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemikuiks

Füüsika ja Matemaatikateaduste Osakonnas
teoreetilise füüsika alal

REBANE, Karl Karli p., Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige ja

Ühiskonnateaduste Osakonnas
majandusteaduse alal

VEIMER, Arnold Tõnu p., Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks valiti

Füüsika ja Matemaatikateaduste Osakonnas

---

* Avasõna on avaldatud allpool, samuti kui Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretäri J. Saadi ülevaade osakonna 1966. aasta tegevusest, presiidiumi teadusliku peasekretäri akadeemik J. Heili ülevaade akadeemia uurimis- ja katsetööde plaanist ja üldkogu otsus.

soojusfüüsika alal —

ÕPIK, Ilmar Pauli p., tehnikateaduste doktor, professor.

*

Vastavalt akadeemia põhikirja § 55 kinnitas akadeemia üldkogu lahtisel hääletamisel Majanduse Instituudi direktoriks majandusteaduse kandidaadi Arno Alfredi p. Köörna.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia president akadeemik J. EICHFELD

AVASÕNA EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AASTAKOOSOLEKUL 23. MÄRTSIL 1967

Aruandeaastal on Teaduste Akadeemia teaduslikud asutused saavutanud mõningaid nii teooria kui ka praktika seisukohalt uusi olulisi tulemusi ning teinud mõndagi, et parandada teaduslike saavutuste üleandmist tööstusse, paljude uurimiste tulemused on avaldatud monograafiatena või on ette valmistatud üleandmiseks kirjastusele. Juhindudes partei ja valitsuse vastavatest otsustest ja määrustest, on akadeemia kollektiiv jätkanud uurimistööde keskendamist tähtsate teoreetiliste ja rahvamajanduslike ülesannete täitmisele ja suure kultuurilise ning ühiskondliku tähtsusega küsimuste lahendamisele. Üheks tähtsamaks dokumendiks, mis suunas meie tööd 1966. aastal, oli EKP Keskkomitee poolt möödunud aasta veebruaris vastuvõetud erimäärus meie akadeemia töö kohta.

1966. aastal uuriti 56 probleemi piirides 182 teemat, milledest 19 olid üleliidulise tähtsusega. Lõpule jõuti 38 teema uurimisega, üleliidulisse plaani kuulus neist 5. Seega on uurimistööde plaan põhiliselt täidetud.

Teoreetilise ja eksperimentaalse füüsika alal uuriti kristallide omadusi Mössbaueri efekti ja luminestsentsi aspektist, eriti footonite paljunemise juhtimist elektriväljade abil. Astronoomide uues töölõigus astrospektroskoopias läks korda väheuuritud mittestatsionaarsete tähtede spektrogrammide alusel täpsustada ettekujutusi nende tähtede ehitusest ja evolutsioonist. Astronoomidel oli saavutusi ka Galaktika ehituse uurimisel Päikese-lähedases piirkonnas. Mehaanikud selgitasid välja ligikaudsete teooriate rakendatavuse tingimused ringsilindrilise kooriku deformatsiooniprotsessi uurimisel ja formuleerisid lineaarsete dünaamiliste ülesannete variatsiooniprintsiibid. Küberneetikud uurisid üldistatud diferentssuhete teooriat ning töötasid selle alusel välja arvutusalgoritmid ja nende koonduvustingimused, samuti täiustati mitmete tootmisprotsesside juhtimissüsteeme. Füüsikalise keemia valdkonnas töötati lahuste uurimiseks välja molekulidevahelise tuumse topeltresonantsi meetod.

Termofüüsika ja elektrofüüsika alal koostati võimsates katelagregaatides ja kõrgeltforsseeritud kolletes kasutatavate gaasipõletite arvutamise ja konstrueerimise normatiivse meetodi projekt, koostati elektriliinidel kasutatavate pikikompensatsiooniseadmete efektiivsust iseloomustava keeruka seostekompleksi matemaatiline kirjeldus ja määrati nende seadmete rakendamise võimalikud mastaabid NSV Liidus, formuleeriti meie vabariigi energeetilise bilansi optimaalne matemaatiline mudel aastaks 1980.

Põlevkivi energokeemilise kasutamise tehnoloogia valdkonnas esitati vastavatele organisatsioonidele põlevkivi termilise töötlemise režiimi bilansinäitajad, töötati välja meetod pesemisvahendi omadustega sekundaarsete piirituste saamiseks alkeensetest süsivesinikest, pooltööstuslikul katseseadmel tehti kindlaks küllastatud kahealuseliste hapete saamise optimaalsed tingimused, ehitati ja lasti käiku pooltööstuslik katseseade mitmete vitamiinide ja lõhnaainete tootmiseks vajaliku lähteaine saamiseks ja uuriti põlevkiviõli kasutamise võimalusi võitluseks tuuleerosiooni vastu ning põllumajanduskultuuride saagikuse tõstmiseks.

Bioloogia valdkonnas uuriti viirushaiguste ja põllumajanduslike taimeparasiitide vastu võitlemise teaduslikke aluseid, fotosünteesi, ioniseerivate kiirguste ja keemiliste ainete mõju organismide muutlikkusele ning töötati välja klassifikatsioonimeetodid taimekoosluste ja tööndusliike kalavarude jagunemise ja koosseisu määramiseks suurtes siseveekogudes. Ilmus trükist «Eesti taimede määraja».

Geoloogid koostasid Baltimaade silurihorisontide iseloomustusi, uurisid ordoviitsiumi fauna koostist, maakoore vertikaalseid liikumisi ja struktuure vabariigi piires ning põlevkivikaevanduste kuivendamise teaduslikke aluseid.

Majandusteadlased jõudsid lõpule esimese etapiga vabariigi majanduse edasise arendamise lähtealuste määramisel, matemaatiliste meetodite abil valmisid mitmed tööd tootmisharude planeerimise alal, viidi lõpule põllumajanduse intensiivistamise majandusliku efektiivsuse uurimine, õpiti tundma ja üldistati tööstuse planeerimise ja juhtimise uuele süsteemile ülemineku kogemusi.

Õigusteadlased uurisid leeninlike printsiipide rakendamist Eesti NSV riiklikus ja õiguslikus ülesehitustöös, riigiaparaadi täiustamist ja toimuva majandusreformi õiguslikke küsimusi.

Ajaloolased lõpetasid «Eesti NSV ajaloo» kolmanda köite, «Eesti NSV kunstiajaloo» esimese köite ja talurahvaküsimust käsitleva monograafia käsikirja koostamise, kui märkida vaid kõige olulisemat nende saavutustest.

Edukalt, kuigi veel piiratud ulatuses, uuriti sotsioloogia konkreetseid küsimusi, eriti rahvuste suhteid vabariigis.

Keeleteadlased valmistasid trükiks ette eesti keele seletava sõnaraamatu esimese köite alusel selle maketi käsikirja ja uurisid soome-ugri keelte murdeid, kirjandusteadlased avaldasid trükis «Eesti kirjanduse ajaloo» II köite.

Kirjandusmuuseum pööras fondide läbitöötamise kõrval suuremat tähelepanu nende kõige väärtuslikumate osade mikrofotokopeerimisele, samaga tegeles oma lõigus ka Keele ja Kirjanduse Instituut. Tulevikus peab see töö arenema veelgi kiiremas tempos. Juba lähemal ajal tuleb läbi kaaluda kartoteekide ja filmide erihoidla ehitamise küsimus. Ühiskonnateaduste Osakonna instituute tuleb senisest paremini varustada kaasaegsete uurimisseadmetega.

Teatud edu on nii Teaduste Akadeemia instituutides kui ka Spetsiaalses Konstrueerimisbüroos saavutatud aparaadiehituses, eriti preparatiivsete gaasikromatograafide loomisel.

Ma andsin Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutuste teaduslikust tegevusest vaid lühikese ülevaate, tutvustasin vaid põhisuundi ning mõningaid tulemusi. Üksikasjalikumaid andmeid 1966. aastal tehtud tööst ja saadud tulemustest esitavad osakondade akadeemiksekretärid.

Teaduste Akadeemia trükitoodang ulatus 1966. aastal 1150 arvestuspoognani. Ilmunud publikatsioonide hulgas on mitmed kaalukad monograafiad, milledest ma mõningaid juba mainisin. Tuleb aga märkida, et trükis avaldamise võimalused ja tingimused on viimasel ajal järsult halvenenud.

Oma hoone valmimisega avanes Teaduslikul Raamatukogul uusi võimalusi töö arendamiseks, kuigi tal tuli osa ruumidest ajutiselt loovutada akadeemia teistele asutustele. Praegu raamatukogu käsutuses olevad ruumid on põrandapinnalt mitu korda suuremad kui senised ning võimaldavad raamatukogul nüüd eeskujulikult korraldada oma tegevust ja juba üle 1,5 miljoni üksuse ulatuvat fondi.

Edukalt jätkasid aruandeaastal oma tegevust ka Teaduste Akadeemia juures asuvad teaduslikud seltsid ja kodu-uurimise komisjon. Tallinnas kutsusid akadeemia asutused 1966. aastal ellu Loodusteaduste Rahvaülikooli. Akadeemia töötajad võtavad aktiivselt osa ka Juriidiliste Teadmiste Rahvaülikooli tööst.

Mõningaid tulemusi saavutati teadusliku kaadri ettevalmistamisel. 1. jaanuaril 1967 oli aspirantuuris 182 isikut, neist 127 põhitööst vabastatuna ja 55 põhitöö kõrval. 9 aspiranti on komandeeritud ettevalmistuse saamiseks Moskva ja Leningradi teaduslikesse asutustesse.

1966. aastal ei täitnud instituudid aspirantuuri vastuvõtu plaani, võttes 70 isiku asemel vastu vaid 54, kelledest 15 jätkavad ka põhitööd. Plaani täitmata jäämise põhjuseks on võimalike kandidaatide väike kontingent vabariigis, eriti mõnede uute erialade osas, kuid ka ebakindlus pärast aspirantuuri lõpetamist erialale vastava töökoha saamisel. Märgime, et kahel viimasel aastal on akadeemias sellel alal olnud raskusi. Teatud raskusi tekitavad aspirantidele, eriti neile, kes on perekonnainimesed, reguleerimata stipendiumid. Seepärast nõuavad kaadri ettevalmistamise küsimused ka edaspidi presiidiumilt erilist tähelepanu.

1966. aastal lõpetas aspirantuuri 56 isikut, neist 19 põhitöö kõrval, kuid väitekirja kaitses vaid viis. Doktoriväitekirja kaitses 1966. aastal samuti 5, kandidaadiväitekirja aga 36 akadeemia töötajat, kelledest 27 olid aspirantuuri lõpetanud eelmistel aastatel.

Mõningal määral tugevnesid aruandeaastal teaduslikud sidemed välisriikidega. Et täiendada oma teadmisi ja töömeetodeid, viibis seitse akadeemia töötajat pikemaajalisel komandeeringul Norras, Rootsis, Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja Kanadas. Viis töötajat käisid samal eesmärgil sotsialistlikes riikides.

25 meie akadeemia töötajat võttis osa 13 rahvusvahelisest teaduslikust kongressist, nõupidamisest ja sümpoosionist, mis toimusid Roomas, Kiotos, Londonis, Pariisis, Budapestis, Prahas, Berliinis ja Varssavis.

Väliskomandeeringud ja osavõtt kongressidest ning sümpoosionidest andsid meie teadlastele mõndagi kasulikku.

Akadeemia teaduslikke asutusi külastas möödunud aastal 63 teadlast Saksa Demokraatlikust Vabariigist, Tšehhoslovakkiast, Ungarist, Poolast, Ameerika Ühendriikidest, Kanadast ja Inglismaalt. Pikemat aega töötasid meie asutustes soome ajaloolased ja keeleteadlased. Mõnede meie instituutide tööga tutvusid ka Saksa DV kultuuripäevadest meie vabariigis osavõtvad saksa teadlased eesotsas akadeemik Hans-Jürgen Trederiga.

Eksperimentaalbioloogia Instituuti külastas Saksa DV Ministrite Nõukogu esimees Willy Stoph ja Teaduslikku Raamatukogu, Küberneetika Instituuti ning Keele ja Kirjanduse Instituudi eksperimentaalfoneetika laboratooriumi Ungari RV välisminister János Péter.

1966. aasta alguses toimus Tallinnas helkivate ööpilvede uurimisele pühendatud rahvusvaheline sümpoosion, kust võttis osa ka 15 välismaa teadlast.

Teaduslik-organisatoorse töö alal tuleb märkida paranemist akadeemia osakondade tegevuses, mis on muutunud konkreetsemaks nii uurimistööde planeerimisel kui ka nende tööde sooritamise kontrollimisel.

Osakondade bürood on hakanud oma tööle laiemalt kaasa tõmbama osakondade liikmeid ning on aktiviseerinud oma tegevust uurimistööde materiaalse kindlustamise planeerimisel. Akadeemia presiidiumi töö kohta tuleb esmajoones märkida, et tema koosseisu laiendamine võimaldas arutatavaid küsimusi lahendada üksikasjalikumalt ja õigemini. Samal ajal aga on presiidium endiselt üle koormatud paljude pisiküsimustega, millest tuleks järk-järgult vabaneda, laiendades veelgi presiidiumi liikmete ja asutuste direktorite õigusi nende lahendamiseks.

Koosseisude üldist plaanilist juurdekasvu Teaduste Akadeemia asutustes 1966. aastal ei olnud. Eriuurimiste organiseerimiseks anti akadeemiale NSV Liidu Ministrite Nõukogu Riikliku Teaduse ja Tehnika Komitee reservist 89 koosseisulist üksust. Teaduslike asutuste süsteemi kuuluva insener-tehnilise ja abipersonali palkade korrigeerimise küsimus on läbivaatamisel NSV Liidu Ministrite Nõukogus.

Kapitaalmahutusi arvestamata ületas akadeemia möödunud aasta eelarve 1965. aasta oma 603 tuhande rubla võrra ja moodustas 4669,5 tuhat rubla; finantsplaan täideti 98,3% ulatuses.

Varustamise plaan NSV Liidu Teaduste Akadeemia varustamissüsteemi kaudu täideti väikese ületamisega selles osas, mida meilt täitmiseks vastu võeti, kusjuures osa meie taotlusi jäeti tähele panemata, keeldudes mitmete hädavajalike seadmete ja materjalide hankimisest. See tekitas akadeemia töös tõsiseid raskusi. Tänaseni ei ole lahendatud äärmiselt vajalike seadmete hankimise küsimus kapitalistlikest maadest. Seda küsimust püüab presiidium kasvõi osaliseltki lahendada NSV Liidu Ministrite Nõukogu Riikliku Teaduse ja Tehnika Komitee abiga.

Möödunud aastal arenes kapitaalehitus ebarahuldavalt. Selleks ettenähtud 1450 tuhandest rublast kasutati ära vaid 1053 tuhat rubla ehk 72,6%; ehitus- ja montaažtöödeks ettenähtud summadest aga kasutati ära kõigest 58,3%.

Kõige edukamalt ehitas Füüsika ja Astronoomia Instituut Tartus. Tallinnas võeti Keemia Instituudi ehituselt töölisi pidevalt neile objektidele, mis möödunud aastal kuulusid ekspluatatsiooni andmisele. Abinõud, mida akadeemia presiidium ehitustegevuse parandamiseks tarvitusele võttis, ei andnud soovitud tulemusi. Eriti ebarahuldavalt kulges töö Tallinna Botaanikaaia, Zooloogia ja Botaanika Instituudi ning Eksperimentaalbioloogia Instituudi ehitustel.

Möödunud aastal anti uurimistöid abistava tähtsusega objekte ekspluatatsiooni 1592 m² ehk 94% plaanis ettenähtust.

Ehitustööde plaani alusel muretseti seadmeid 553 tuhande rubla väärtuses, millega plaan täideti 96,2%.

Üheks kõige tähtsamaks teaduslik-organisatoorseks küsimuseks jääb teaduslike organisatsioonide töö efektiivsuse tõstmise ja teaduse saavutuste rahvamajanduses kasutamiselevõtu kiirendamine. Meie üldkogu töö teine päev on pühendatud organisatsioonilistele küsimustele ja ma arvan, et siis tuleks kuulata informatsiooni selle probleemi kohta ja teha ettepanekuid tema lahendamiseks.

Ühenduses Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäevaga seisavad Teaduste Akadeemia ja tema asutuste kollektiivide ees suured ülesanded. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutuste kollektiividel tuleb tarvitusele võtta kõik abinõud, et igal juhul täita endale võetud sotsialistlikud kohustused, teha kõigiti põhjendatud ettepanekud uurimistööde tulemuste kiireimaks kasutuselevõtuks tootmises ja kultuuri arendamisel, tagada juubeliks väljaantavate tööde kõrge teaduslik tase, võtta kõige algatuslikumalt osa teaduse saavutuste ja eesti rahva edusammude valgustamisest ajakirjades, ajalehtedes, raadios ja televisioonis. Meil tuleb hästi ette valmistada ka instituutide ja osakondade juubelikoosolekuteks ning Teaduste Akadeemia üldkogu juubelisessiooniks.

ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemiksekretär akadeemik J. SAAT

OLULISEMATEST TÖÖTULEMUSTEST EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA ÜHISKONNATEADUSTE OSAKONNAS

Tähtsamatest saavutustest teaduslikus uurimistöös

Et tagada NLKP XXIII kongressi otsuste elluviimist, tegeles Majanduse Instituut seoses majandusreformiga esilekerkinud nii üldiste, üleliidulise tähtsusega, kui ka eriti meie vabariigile omaste teoreetiliste ja praktiliste probleemidega. Neist oli kesksel kohal vabariigi rahvamajanduse perspektiivse planeerimise probleem, mille piiridesse kuulub eri tööstusharude ja nende komplekside arendamise planeerimine, vabariigi tootlike jõudude arendamise ja paigutamise küsimused ja rahvamajanduse perspektiivse planeerimise katsemudelite koostamine. Laienes matemaatiliste meetodite kasutamine majandusalases uurimistöös.

Valmisid majandusteaduse kandidaadi E. Vindi uurimus «Põllumajandusliku tootmise intensiivistamise majanduslikust efektiivsusest Eesti NSV-s» ja majandusteaduse kandidaadi I. Kaganovitši uurimus «Tootmise kontsentratsiooni majandusmatemaatilistest mudelitest ja tööstusharude planeerimisest matemaatilistel meetoditel». Majandusteaduse kandidaat D. Kuznetsov viis lõpule oma töö, mis käsitleb põlevkivigaasi keemilisteks produktideks ümbertöötamise majanduslikku efektiivsust «Kiviõli» kombinaadis. Tehti ka lepingulisi töid.

Majanduse Instituudi õiguse sektor uuris probleemi «Sotsialismi arenemise ja kommunismile ülemineku seaduspärasused». Kirjutati NSV Liidu Teaduste Akadeemia Riigi ja Õiguse Instituudi poolt väljaantava teose «Nõukogude riigi ja õiguse ajalugu» jaoks osad (autor B. Levin), mis käsitlevad sotsialistliku rahvusriikluse loomist Eesti NSV-s. Peale selle koostas sektor seadusandlikul alal mitmed ettepanekud ja projektid, mis esitati vabariigi Ministrite Nõukogu ja Ülemnõukogu Presiidiumile.

Ka Majanduse Instituut vähendas teemade ja probleemide arvu, et koondada tähelepanu tähtsamatele suundadele. Selle tulemusena vähenes uuritavate probleemide arv 6-lt 4-le. Suurem osa instituudi teaduslikest töötajatest on nüüd rakendatud aruandeaastal alustatud üleliidulise probleemi «NSV Liidu tootlike jõudude paigutamise põhiskeemi väljatöötamine perioodiks kuni 1980. aastani» täitmisele.

Ajaloo Instituut tegeles 1966. aastal probleemide «Eesti NSV sotsialismi ja kommunismi ehitamise perioodil», «Realistlikud traditsioonid ja seaduspärasused eesti kultuuri arengus», «Eesti arheoloogia, etnograafia ja antropoloogia küsimusi» ja «Eesti tööliisklassi ja talurahva ajalugu (Oktoobri-eelne periood)» uurimisega.

Esimese probleemi alal lõpetati kollektiivse üldistava töö «Eesti NSV ajalugu» III köite koostamine (toimetaja V. Maamägi). Teos käsitleb eesti rahva ajalugu 1917. aastast kuni 1950. aastani, s. o. sotsialismi võiduni. Nii eestikeelne kui venekeelne tekst on kirjastusele juba üle antud.

Teise probleemi alal lõpetati «Eesti kunstiajaloo» I köite koostamine. II köite käsikiri, mis käsitleb nõukogude ajajärku, valmis juba varem ja anti kirjastuse toimetajale üle möödunud aasta algul. On trükivalmis seatud «Eesti teatri ajaloo» II köite käsikiri ja valminud osa I köite käsikirjast. Suur tähtsus eesti ühiskondliku mõtte ajaloo uurimise seisukohalt on E. Janseni monograafial «C. R. Jakobsoni «Sakala» (C. R. Jakobsoni maailmavaade ja ühiskondlik-poliitilisest tegevusest)» ja Ö. Elango uurimusel «Eesti progressiivse intelligentsi võitlus kodanluse reaktsioonilise poliitika vastu rahvahariduse alal», mille käsikirjad valmisid aruandeaastal.

Eesti arheoloogia, etnograafia ja antropoloogia alal ilmus akadeemik H. Moora ja ajalookandidaat J. Seliranna toimetusel trükist artiklite kogumik «Pronksiajast varajase feodalismini», milles esinevad artiklitega ka vennasvabariikide ja välismaa teadlased. Eesti ajaloolaste artiklid ilmusid Prahas väljaantud teoses «Vor- und Frühgeschichte Europas», samuti teiste välisriikide ajakirjades.

Eesti tööliisklassi ja talurahva Oktoobrieelse ajaloo alal valmis ajalookandidaat H. Ligil monograafia «Talupoegade koormised Eestis XIII sajandist kuni XIX sajandi alguseni» käsikiri.

Tuleb märkida, et Ajaloo Instituudis laienes kaasaja nõukogude ühiskonnas toimuvate protsesside uurimine.

1966. aastal ilmusid vene keeles «Eesti NSV ajaloo» II köide, mis käsitleb Eesti ajalugu XIX sajandi 50-ndatest aastatest kuni 1917. aasta märtsini, ja H. Palli töö «Kahe Narva lahingu vaheajal (Eesti Põhjasõja esimestel aastatel)».

Keele ja Kirjanduse Instituudis uuriti läinud aastal eesti kirjakeele ja murrete sõnavara, soome-ugri keeli ning eesti kirjandust ja rahvaluulet. Jätkati eesti kirjakeele seletava sõnaraamatu, eesti murdesõnaraamatu, vadja keele sõnaraamatu ja terminoloogiliste sõnastike koostamist. Seletava sõnaraamatu I köite põhjal valmis maketi käsikiri (10 aut.-pg.), koostati ka murdesõnastiku prospekt-makett. Viidi lõpule vene-eesti elektrotehnika sõnastiku koostamine. Jätkati eesti murdematerjalide mikrofilmimist. 30. novembriks 1966 oli mikrofilmitud 795 556 kaarti ja 55 935 lehekülge, kokku 225 250 kaadrit.

Möödunud aastal ilmus «Eesti kirjanduse ajalugu» II ja valmistati trükiks ette III köite käsikiri. Valmis ka venekeelse «Eesti nõukogude kirjanduse ajaloo ülevaate» käsikiri. Folkloori alal ilmus filoloogiadoktor A. Annisti teos «Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad». Soome-ugri keelte alal ilmusid A. Laanesti «Isuri murded» ja koguteos «Isuri murdetekstid».

Keele ja Kirjanduse Instituudis püüti probleemide ja teemade arvu vähendada, et kontsentreerida temaatikat uurimistöö põhisuundadele. 80 protsenti kõigist töötajaist on koondatud keskse tähtsusega kollektiivsetele töödele, nagu sõnaraamatud ja eesti kirjanduse ajalugu.

Muuseumide, seltside ja muude organite tööst

Osakonna juures tegutsesid Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Eesti Geograafia Selts, Emakeele Selts ja kodu-uurimise komisjon.

Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum täitis möödunud aastal peamiselt oma põhiülesandeid, vähenes uurijate teenindamine, mida takistas muuseumi hoone pikaleveniv remont. Peamist tähelepanu pöörati museoloogilisele tööle.

Mikrofotokoopiaid valmistati fondidest rohkem kui eelmistel aastatel. Alustati omal ajal vaharullidele fonografeeritud rahvaluulematerjalide magnetofonilintidele kopeerimist.

Palju tehti ära muuseumi fondide korrastamisel, s. o. inventariseerimisel, kataloogimisel, šifrite määramisel, ajaleheväljalõigete korrastamisel, rahvaluulematerjalide tüpologiseerimisel jne. On korda seatud Eesti Kirjameeste Seltsi kaks suurt fondi ja J. Leokese fond, mis nüüd on uurijatele täielikult kättesaadavad.

Kirjandusmuuseumis kogusid endale möödunud aastal materjali 1089 uurijat, kes külastasid muuseumi kokku 5886 korda. Eriti palju kasutati muuseumifonde sügis- ja talvekuudel.

Nagu varasematelgi aastatel, korraldati muuseumis ka möödunud aastal teaduslik konverents — Kreutzwaldi päev —, mis seekord oli pühendatud allikateteaduse ja tekstoloogia probleemidele, samuti üksikutele eesti kirjanduse ja rahvaluule ajaloo küsimustele.

Teadusliku uurimistöö alal valmis muuseumi direktoril E. Ertisel uurimus «Eesti Proletaarsete Kirjanike Liit». Lõpule jõuti ka muuseumi aastaraamatu «Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed» VI köite käsikirja koostamisega. Plaanipäraselt töötati eesti kirjanduse ja eesti rahvaluule ajaloo ning eesti raamatu ajaloo ja eesti bibliograafia uurimisel. Valmistatakse ette O. W. Masingu ja L. Koidula kirjade avaldamist ja koos Keele ja Kirjanduse Instituudiga eesti vanasõnade väljaannet.

Rahutust tekitab asjaolu, et kirjastus viivitab muuseumi uurimuste avaldamisega. Mõned käsikirjad ootavad ilmumist juba mitu aastat. Niisugune olukord ei innusta teadlasi viljakamale tööle.

Eesti Geograafia Selts tegi möödunud aastal mõningaid edusamme geograafiaalaste teadmiste levitamisel ja populariseerimisel, milleks korraldas mitmeid avalikke ettekandeid, loenguid ja arutlusi. 1966. aastal toimus seltsi sektsioonides ja Tartu osakonnas kokku 40 koosolekut füüsilise geograafia, majandusgeograafia ja kooligeograafia teemal. Organiseeriti rida loenguid koos Tallinna Haridus- ja Teadusala Töötajate Majaga, Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudiga ja mõnede teistega.

Seltsi liikmed esinesid paljudes linnades ja maal enam kui 150 ettekandega, millides käsitleti geograafia teooriat ja metodoloogiat seoses nii rahvamajanduse arendamise teoreetiliste probleemide kui ka geograafia õpetamise metoodika küsimustega. Geograafiaalaseid teadmisi populariseeriti ka ajakirjanduse, raadio ja televisiooni kaudu. Perioodikas, sealhulgas ka üleliidulistes väljaannetes, on seltsi liikmetelt ilmunud üle 20 teadusliku ja populaarteadusliku artikli. Geograafiaalaste teadmiste propageerimisest võttis osa kuni 50 protsenti seltsi liikmetest.

Teaduslikku informatsiooni ja publikatsioone vahetas selts NSVL Geograafia Seltsi keskorganisatsiooni ja tema allorganisatsioonidega, kõrgemate õppeasutuste ja uurimisinstituutidega, kõigi Euroopa sotsialismileeri maadega ja Soome, Rootsi, Taani, Austria, Šveitsi, Prantsusmaa, USA, Kanada jt. kapitalistlike riikide geograafia seltsidega. Eriti tihe side kujunes seltsil Tšehhoslovakkia Geograafia Seltsiga.

1966. aastal võeti seltsi vastu 28 uut liiget, välja langes 8 liiget, neist 3 surma, 5 liikmemaksu tasumata jätmise tõttu. Aruandeaasta lõpul oli seltsil 222 liiget. Neist kuulus füüsilise geograafia sektsiooni 61, majandusgeograafia sektsiooni 41 ja kooligeograafia sektsiooni 49.

Pärnu, Võru, Rapla, Kingissepa ja Hiiumaa rajoonis on seltsi liikmed koondanud enda ümber aktivistide võrgu, mis pidevalt laieneb. Need geograafid-asjaarmastajad on osutanud seltsile suurt abi eriti geograafiaalasete teadmiste propageerimisel.

Uuriti kolme probleemi: 1) Eesti NSV looduslikud tingimused ja nende kujunemine, 2) tootlike jõudude territoriaalne organiseerimine Eesti NSV-s ja 3) kooli ja tegeliku elu vaheliste sidemete tugevdamine geograafia õpetamisel Eesti NSV-s. Lõpule jõuti teemade «Maa-asulate osa tööstuse territoriaalsel paigutamisel Eesti NSV-s (V. Tarmisto), «Tselluloosi- ja paberitööstuse arenemise ja majanduslike sidemete probleeme Eesti NSV-s» (M. Sein), «Rahvusvahelise tööjaotuse ja välisriikide majanduse progressiivsete muutuste uurimine Eesti NSV rahvamajanduse spetsialiseerimise ja ekspordiks tootmise laiendamise eesmärgil», «Hiiumaa asustusest ja selle perspektiivsest väljaarendamisest» (S. Ploompuu) ja «Viirsavide levik Otepää kõrgustikul» (L. Ruto-Saarse).

Emakeele Selts laiendas oma profiili rahvaluule sektsiooni loomisega, mis folkloristide näol tõi seltsi perre uusi liikmeid. Ilmus trükist Emakeele Seltsi aastaraamat XII, milles käsitletakse eesti keele ning lähemate ja kaugemate sugulaskeelte fonoloogia, foneetika, morfoloogia, leksika ja süntaksi probleeme ning antakse ülevaade seltsi tööst. Aastaraamat on hinnatavaks lisaks soome-ugri keeleteadusele rahvusvahelises ulatuses.

Kirjastamisel on P. Ariste «Vadja rahvakalender», «Tuulik, kadakas ja leib. Valimik korrespondentide murdetekste» III (kogunud A. Toomessalu) ja M. Norviku koostatud «Juhend kohanimede kogumiseks». Valmimisel on E. Vääri «Kuramaa liivlaste jutustuste» käsikiri.

Emakeele Selts on kas ise või koos teistega korraldanud konverentse, koosolekuid, seminare, keelepäevi jne. Ta oli üks 28. ja 29. novembril 1966 Tallinnas toimunud osavõtjaterohke (üle 300 osavõtja!) vabariikliku terminoloogia konverentsi organiseeri-

jaid. Avalikke üld- ja ettekandekoosolekuid peeti 1966. aastal 7, kus kokku esitati 16 ettekannet. Võrus korraldati keelepäev. Jaanuaris 1966 organiseeris Emakeele Selts Harju rajooni eesti keele ja kirjanduse õpetajate nõupidamise. Toimus järjekordne murdematerjalide kogumise võistlus. Kirja teel või suuliselt on antud keelelist nõu nii asutustele kui ka üksikisikutele.

Emakeele Seltsi on külastanud mitmed soome keeleteadlased ja üliõpilaste rühmad. Selts on saanud välismaalt teaduslikke väljaandeid. Tegutseb kaks toimkonda: keele- ja murdetoimkond, kellest aktiivsem on viimane.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjoni tegevuses tõusid seoses Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäeva lähenemisega kõige tähtsamale kohale revolutsiooni ajaloo kodu-uurimisliku tundmaõppimise küsimused, nende kõrval kohalike kroonikate pidamise, asutuste ja ettevõtete ajaloo uurimise alased probleemid ning koolide kodu-uurimise küsimused.

Tähtsaks saavutuseks komisjoni töös oli «Kodu-uurija käsiraamatu» väljaandmine (toimetuskolleegium: H. Kruus, E. Maaring, V. Miller, K. Müürisepp ja V. Tarmisto), milles käsitletakse kodu-uurimise ainet ja ülesandeid, töö organiseerimist, materjalide kogumist, korraldamist ja eksponeerimist ning ühiskondliku elu mitmesuguste nähtuste ja vormide uurimistemaatikat ja -viise. «Kodu-uurija käsiraamat» on seni ainus sellelaadne metoodiline teos kogu NSV Liidus.

Koos Eesti Geograafia Seltsi ja teiste asutustega organiseeris komisjon viiepäevase kodu-uurijate seminari-kokkutuleku Otepääl. Laiema osavõtjaskonnaga nõupidamisena toimus ka kodu-uurimise komisjoni üldkoosolek Tartus.

Läinud aastal pidasid komisjoni liikmed kokku 46 ettekannet üle 3500 kuulajale. Nad on esinenud raadios ja televisioonis üle 20 korra, juhendanud ekskursioone umbes 30 korral. Raamatutes ja ajakirjades on neilt ilmunud 79 artiklit kokku 629 lehekülge ning ajalehtedes 121 artiklit.

Kodu-uurimise komisjoni liikmed võtsid aktiivselt osa ka Ida-Euroopa agraarajaloo IX sümpoosionist Tallinnas, kus akadeemik H. Kruus esines ettekandega «Küla mikrorajooni agraarajaloo kodu-uurimislik tundmaõppimine», mis kutsus esile elava mõttevahetuse. Ettekandes esitatud ettepanekud leidsid üksmeelset pooldamist sümpoosioni resolutsioonis.

Elavnenud on kodu-uurimine ka kohtadel. Kohalikke kodu-uurijaid organiseerivad ja suunavad 17 rajooni ja linna kodu-uurimise toimkonda kokku 253 liikmega. Komisjonis on registreeritud 64 täiskasvanute kodu-uurimise ringi, kes töötavad muuseumide, kultuuri- ja rahvamajade, klubide, raamatukogude, ettevõtete juures jm. Neist on 17 ringi ellu kutsutud 1965. aasta detsembris ja 1966. aastal. Ringidesse kuulub umbes 1300 kodu-uurijat.

Kodu-uurimise küsimusi on arutanud rajoonide ja linnade parteikomiteed ja TSN täitevkomiteed. Tartu linna TSN Täitevkomitee autasustas silmapaistvamaid kohalikke kodu-uurijaid nende tegevuse eest aukirjaga.

Kodu-uurimise komisjonile on väga vajalikuks metoodiliseks baasiks kujunenud Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurimise ring oma ligikaudu 100 liikmega, samuti tehase «Eesti Kaabel» kodu-uurimise ring. Kohalikud kodu-uurijad on organiseeritud ka vastavate teaduslike uurimisasutuste korrespondentide võrgu kaudu.

Ühenduses Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäeva tähistamisega kogutakse kohtadel materjale, avaldatakse artikleid, tähistatakse revolutsioonilistе sündmustega seotud objekte ja korraldatakse ekskursioone paikadesse, kus leidsid aset revolutsioonisündmused.

Kohaliku kodu-uurimise ergutamiseks ja metoodiliseks suunamiseks on kodu-uurimise toimkonnad, mõned ringid ja ka erialased keskasutused korraldanud rajoonides ja linnades (Haapsalus, Rakveres, Võrus, Rapla rajoonis, Tartu linnas ja rajoonis, Kohtla-Järvel jm.) seminare, nõupidamisi ja kokkutulekuid. Suur tähtsus kodu-uurijate töö ergutamisel on olnud kohalikul ajakirjandusel.

Osakonna üldkogu ja büroo tegevusest

Möödunud aastal toimus osakonnas kaks üldkoosolekut, kus arutati teadusliku uurimistöö plaanide täitmist ja edasisi tööülesandeid NLKP XXIII kongressi otsuste valguses. Lahendati ka organisatsioonilisi küsimusi.

Osakonna büroo seadis oma põhiülesandeks organiseerida EKP Keskkomitee 1966. aasta 22. veebruari erimääruse täitmist. Selle määruse täitmist on arutatud osakonna üldkoosolekul ja korduvalt osakonna büroo koosolekuil.

Et parandada instituutide teaduslikku tegevust ja põhjalikumalt süveneda teaduse arendamise perspektiivsetesse küsimustesse, on suurendatud instituutide teaduslike nõukogude osatähtsust teadusliku töö tulemuste arutamisel. Senisest suuremat tähelepanu on pööratud teadusliku uurimistöö perspektiivsete küsimuste arutamise ettevalmistamisele osakonna büroo koosolekuil.

Osakonna üldisel suunamisel ilmub juba teist aastat ajakiri «Sovetskoje Finno-ugrovedenije», üheksandat aastat Eesti Teaduste Akadeemia ja Eesti NSV Kirjanike Liidu ühise väljaandena ajakiri «Keel ja Kirjandus» ja kaheteistkümnendat aastat «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateadused».

Probleemikomisjonide tööst

Vastavalt Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidiumi otsusele moodustati 1966. aasta mais Ühiskonnateaduste Osakonna juures

majandusteaduste vabariiklik koordineerimisnõukogu koos sektsioonide ja temaatiliste gruppidega vastavalt teadusliku uurimistöö probleemidele. Nõukogu põhiülesandeks on teadusliku töö plaanide koordineerimine vabariigis ja dubleerimise vältimine majandusteaduse alal. Nõukogu organiseerimisega seoses toimus ka nõupidamine majandusalase optimaalse planeerimise küsimustes.

Ajalooteaduse osas moodustati osakonna juurde ajaloolise demograafia komisjon. Peale selle töötasid slaavi-balti-soome suhete probleemikomisjon, Oktoobri-eelse Eesti NSV ajaloo probleemikomisjon ja teatriajaloo probleemikomisjon.

Filoloogia alal töötas kaks probleemikomisjoni.

Osakonna teaduslike asutuste rahvusvahelistest suhetest

Osakonna teaduslike asutuste välismaised sidemed laienesid eeskätt Soome, Saksa Demokraatliku Vabariigi ja Poola vastavate asutustega ja teadlastega.

Keele ja Kirjanduse Instituuti külastasid paljud soome teadlased ja kolm rühma üliõpilasi. Eksperimentaalfoneetika laboratooriumis käis Ungari Rahvavabariigi välisminister, kirjanduse ja rahvaluule uurimistööga tutvusid Ungari ja Saksa DV teadlased.

Ajaloo Instituudi tööga tutvusid Tšehhoslovakkia ja Saksa DV teadlased.

Eesti NSV teadlased võtsid osa mitmest rahvusvahelisest kongressist ja konverentsist. Nii esines näiteks akadeemik H. Kruus loengutega Eesti ajaloost Helsingi ja Turu ülikoolis. Akadeemik H. Moora, ajalookandidaat J. Selirand ja teaduslik töötaja A. Molvõgin võtsid osa VII rahvusvahelisest teaduslikust kongressist eel- ja varase ajaloo alal.

Teadusliku kaadri ettevalmistusest osakonna teaduslikes asutustes

Et varustada plaani kohaselt 1968. aastal loodavat Sotsioloogia ja Õiguse Instituuti kaadriga, kasutati nii aspirantuuri kui ka erialast õppust, millest võtsid osa sotsioloogilisest uurimistööst huvitatud töötajad. Majandussotsioloogia alal võeti aspirantuuri kolm ning kultuuri ja ideoloogia alal viis inimest, kellest neli suunati Moskva Riiklikku Ülikooli sihtaspirantuuri. Ajaloo Instituudis loodi sisemiste ressursside arvel sotsioloogia sektor, Majanduse Instituudis on välja kujunenud töögrupid sotsioloogiliste küsimuste uurimiseks majanduse ja õiguse valdkonnas. Osakonna sotsioloogide esimesed uurimused on leidnud tunnustavat hindamist üleliidulises teaduslikus ajakirjanduses ja konverentsidel. Sotsioloogiliste uurimistööde edasist laiendamist ja Sotsioloogia ja Õiguse Instituudi loomiseks organisatsioonilist ettevalmistust aga takistab vajalike koosseisuliste kohtade puudumine.

Teadusliku kaadri erialase kvalifikatsiooni tõstmiseks korraldati mitmeid seminare ja õppusi. Majanduse Instituudis toimub metodoloogiline seminar majandusmatemaatika alal. Ajaloo Instituudi metodoloogilistel seminaridel arutati läbi mitmed sotsioloogilise uurimistöö probleemid. Neist seminaridest on võtnud osa ka osakonna teiste instituutide töötajaid ja asjahuvilisi väljastpoolt akadeemiat. Samas instituudis toimus seminar ajaloouurimise tunnetusteoreetiliste probleemide küsimustes. Keele ja Kirjanduse Instituudis korraldati neli kirjandusteooria konverentsi. Sektorites toimub erialane õppus.

Teadusliku aktiivsuse kasvule on kaasa aidanud diskussioonide korraldamine. Nendest märkimisväärsemaid oli ulatuslik diskussioon terminoloogia küsimustes, millest võtsid aktiivselt osa vabariigi kõrgemate koolide, teaduslike asutuste ja üldsuse esindajad.

Peale nelja aspirandi, kes saadeti Moskva Riiklikku Ülikooli õppima sotsioloogia erialal, suunati väljapoole vabariiki, nimelt Majandusmatemaatika Keskinstituuti, mis asub samuti Moskvas, veel üks aspirant õppima majandusmatemaatika alal. Aspirantide töö juhendajaiks on palutud kahel juhul töötajad väljastpoolt vabariiki, nimelt Üleliidulisest Põllumajanduse Ökonoomika Teadusliku Uurimise Instituudist Leningradis ja Töö Teadusliku Uurimise Instituudist Moskvas.

Aspirantide töö paremaks kontrollimiseks ja juhendamise tugevdamiseks kuulatakse ära kõikide aspirantide ettekanded instituutide nõukogudes nii teema, dissertatsiooni kava ja individuaalplaani kinnitamise kui ka aastaplaani täitmise kohta.

Suurenenud on kandideerijate arv konkursi korras täitmisele tulevate teaduslike töötajate kohtadele. Nii näiteks kandideeris Keele ja Kirjanduse Instituudis 1966. aastal kolmele vakantsele kohale viis inimest.

Tunduvalt on paranenud olukord doktoridissertatsioonide ettevalmistamise alal. Majanduse Instituudis on kaitsmiseks esitatud üks doktoridissertatsioon, valmimisjärgus on kolm dissertatsiooni, Ajaloo Instituudis esitati kaitsmiseks kaks ja valmimisjärgus on samuti kolm tööd. Keele ja Kirjanduse Instituudis on lõpetatud kaks ja valmimisjärgus kaks dissertatsiooni.

Doktoridissertatsioonide kirjutamisel on raskusi instituutide direktsiooni kuuluvatel töötajatel ja osalt ka sektorijuhatajatel, kes teaduslik-administratiivsete ülesannetega ja teadusliku töö juhendamisega on sedavõrd koormatud, et neil ei jää vajalikul määral aega oma tööks.

Tahaksin veel märkida, et 1.—2. detsembril 1966 toimus Vilniuses NSV Liidu Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Sektsiooni ja Balti nõukogude vabariikide teaduste akadeemiate ühiskonnateaduste osakondade ühine nõupidamine, kus arutati

ühiskonnateaduste alase töö suundi ja temaatikat. Seal juhiti ka tähelepanu paljudele puudustele meie töös ja püstitati uusi ülesandeid. Rõhutati, et näiteks majandusteaduse alal tuleb tugevdada uurimistööd isemajandamise, materiaalse stimuleerimise ja hinnakujunemise küsimustes. Samuti nõuti mitmete teoreetiliste küsimuste läbitöötamist keele ja kirjanduse alal. Nõupidamise tulemused võeti kokku sellekohases otsuses, mis direktiivsete organite otsuste ja näpunäidete kõrval on abiks meie akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna töö paremal korraldamisel ja tõhustamisel.

Akadeemia presiidiumi teaduslik peasekretär akadeemik J. HEIL

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA UURIMIS- JA KATSETÖÖDE 1967. AASTA PLAANIST

Teaduste Akadeemia uurimis- ja katsetööde, samuti teadusliku kaadri ettevalmistamise ja teaduslik-tehnilise baasi arendamise plaan 1967. aastaks on koostatud lähtudes teaduse arendamise viie aasta plaani ning Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslike asutuste võrgu väljakujundamise viie aasta plaani projektist aastaiks 1966—1970, mis on heaks kiidetud Eesti NSV Ministrite Nõukogus ja NSV Liidu Teaduste Akadeemias. Plaani koostamisel arvestati neid ülesandeid, mida teaduse ette seadis NLKP XXIII kongress ning NSV Liidu ja ka Eesti NSV Ministrite Nõukogu teaduse ja uue progressiivse tehnika arendamise kiirendamiseks, teaduse osatähtsuse tõstmiseks tootlike jõudude ja ühiskondliku tootmise arendamisel kommunismi ülesehitamise ajajärgul meie maal.

Plaanis on ette nähtud koondada teaduslikud jõud ja materiaal-tehnilised vahendid nende probleemide lahendamisele, millel on oluline tähtsus rahvamajandusele, teadusele ja kultuurile. Ühenduses sellega jätkatakse Teaduste Akadeemia asutuste võrgu täiustamist ja teaduse objektide kapitaalset väljaehitamist ning alustatakse akadeemia teaduslik-tehnilise baasi perspektiivse arendamise projekti variantide läbitöötamist.

Kavandatud uurimiste ja organisatsiooniliste abinõude tulemusena laiendatakse ja süvendatakse Teaduste Akadeemia põhiliste uurimissuundade raames oluliselt töid füüsika, keemia, bioloogia, küberneetika ning majandusteaduse valdkondades, samuti sotsioloogia ning muude ühiskonnateaduste küsimustes. Arendatakse edasi aparaadiehitust teaduse otstarbeks, uute tehnoloogiliste protsesside väljatöötamist, eelkõige keemia alal, ja tulemuste juurutamist tööstuses.

1967. aasta tööplaanis on ette nähtud uurida 61 probleemi raames 187 teemat. 1967. aastal kuulub lõpuleviimisele 23 teemat. Alustatakse nelja uue probleemi (kokku 26 teemat) uurimist.

Uutest probleemidest võiks märkida NSV Liidu tootlike jõudude paigutamise üldskeemi väljatöötamist Eesti NSV osas kuni aastani 1980, millega tegelevad mitmed meie akadeemia instituudid eesotsas Majanduse Instituudiga. Kogu töö üldjuhiks on NSV Liidu Ministrite Nõukogu Riikliku Plaanikomitee juures olev tootlike jõudude uurimise nõukogu. Esiletõstmist väärivad ka «Tuuma- ja molekulaarfüüsika meetodite kasutamine orgaaniliste ühendite keemilise struktuuri, tasakaalu ja kineetika uurimisel» (täitjaks Küberneetika Instituudi füüsika sektor); «Pooljuhtide füüsika ja keemia» (täitjaks Termofüüsika ja Elektrofüüsika Instituut); «Baltikumi ja sellega külgneva Euroopa biogeograafilise valdkonna varapaleozoikumi setete stratigraafia ja korrelatsioon» (täitjaks Geoloogia Instituut).

Teaduse fundamentaalsete probleemide valdkonnas on 1967. aasta uurimis- ja katsetööde kõige olulisemateks joonteks teoreetiliste uurimiste süvenemine, majandusteaduslike ja rahvamajanduse juhtimist käsitlevate probleemide uurimise oluline laienemine, lõpetatud laboratoorsete uurimiste baasil tehnoloogiliste protsesside aluste väljatöötamine ning tööstuse abistamine Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutustes loodud uue tehnika ja tehnoloogiliste protsesside juurutamisel. Allpool iseloomustame neid töid lühidalt asutuste kaupa.

Füüsika ja Astronoomia Instituudis jätkatakse lisanditega kristallides spektroskoopiliste omaduste teooria uurimist ning kristallides toimuvate mittelineaarsete optiliste nähtuste teooria arendamist. Mitmed lisanditega kristallid toimivad laserites tööorganitena. Jätkub ka ioonkristallide elektronergutuste loomise väljaselgitamine ja nende osatähtsuse määramine kristallisisestes optilistes ja elektrilistes nähtustes. Eesmärgiks on välja selgitada nende nähtuste rakendamise perspektiive uutes kristallseadmetes (tuumakiirguste detektorid ja dosimeetrid, footonkordistusega spektraalsed transformaatorid, kvantgeneraatorid jne.). Uuritakse pooljuhtides kulgevate fotoelektriliste ja optiliste nähtuste detailset mehhanismi. Jätkatakse gravitatsiooni relativistliku teooria uute meetodite uurimist ja nende rakendamist gravitatsioonilainete tundmaõppimisel ning elementaarosakeste süstemaatika ja interaktsiooni küsimuste teoreetilist käsitlemist.

Astrofüüsika ja atmosfäärifüüsika valdkonnas uuritakse tähtede ja nende atmosfääri ehitust, dünaamikat ja evolutsiooni, täpsustatakse ettekujutusi tähesüsteemide ja Metagalaktika ehituse kohta ning täiustatakse astrofüüsikalisteks uurimisteks ehitatud aparatuuri. Uuritakse ja arendatakse edasi Maa pinna ja atmosfääri kiirgusrežiimi ning kiirguse ülekande teooriat pikaajalise ilmaennustuse metoodika väljatöötamiseks. Uuritakse ka külvide kiirgusrežiimi nende külvide fotosünteetilise tegevuse ja produktiivsuse kvantitatiivse teooria väljatöötamiseks. Süvendatakse helkivate ööpilvede klimatoloogiliste ja optiliste karakteristikute tundmaõppimist, samuti Eesti NSV territooriumil kulgevate kaasaegsete tektooniliste liikumiste uurimist.

Seoses juhtimise probleemide uurimisega jätkatakse K ü b e r n e e t i k a I n s t i t u u d i s mõningate praktikale vahetut huvi pakkuvate konkreetsete objektide analüüsi. Matemaatilise statistika osas arendatakse rakendusliku iseloomuga uurimistööd, mille eesmärgiks on välja töötada adaptiivsete omadustega süsteeme. Arvutustehnika vahendite efektiivsemaks kasutamiseks on loomisel spetsiaalsed algoritmkeeled, et laiendada arvutussüsteemide ja inimese vahelisi kommunikatsioonikanaleid, mis on aktuaalsed seoses majanduse planeerimise ja juhtimise suursüsteemide täiustamisega. Laiendatakse ka molekulaarfüüsika valdkonda kuuluvaid uurimisi.

T e r m o f ü ü s i k a j a E l e k t r o f ü ü s i k a I n s t i t u u d i s suunatakse uurimistööd energiaseadmete tehniliste ja majanduslike näitajate parandamisele ning vabariigi kütuse- ja energiabilansi optimiseerimise teaduslike aluste väljatöötamisele, põlevkivi kasutavate võimsate katelagregaatide töökindluse ja soojuspinge tõstmisele, tugevvoolu pooljuhtseadmete ja staatiliste magnetelementide optimaalse kasutamise väljaselgitamisele voolusageduse staatilistes muundajates.

K e e m i a I n s t i t u u d i s täiendatakse ja katsetatakse tööstuslikult põlevkivi tahke soojusekandjaga töötlemise meetodit, antakse tehniline ning majanduslik hinnang põlevkivi suuremõõdulise energokeemilise kasutamise variantidele, töötatakse läbi kantserogeensete süsivesinike reaktsioonivõime teooria ja antakse teaduslikud alused energo-keemiatööstuse jäätmete osaliseks dekantserogeniseerimiseks ja detoksikatsiooniks. Sünteesitakse uusi suure efektiivsusega pindaktiivseid aineid ning töötatakse välja uut liiki, ka kasvustimulaatoreid ja mikroelemente sisaldavate põllumajanduslike väetiste tootmise tööstuslik tehnoloogia. Uuritakse mäekeemiatooraine töötlemise uusi protsesse, efektiivsemate keemiliste vahendite loomise võimalusi võitluseks umbrohtude ning põllumajanduskultuuride kahjurite ja haigustega, samuti taimede kasvu ja arenemise stimuleerimiseks. Töötatakse välja füüsikalis-keemilisi täppismeetodeid kõrge puhtusastmega orgaaniliste ühendite analüüsiks, millede hulgas on nii polümeerseid materjale kui ka keemilisi reaktiive puhtusastmega $10^{-3} \ldots 10^{-5}$. Jätkatakse vitamiinide A, E ja K, karotiini ja lõhnaainete sünteesiks vajaliku lähtematerjali — tsitraali — saamise meetodite täiustamist, et neid muuta majanduslikult efektiivsemaks ja asendada vitamiinide A, E ja K taimne lähtematerjal sünteetilisega. Uuritakse küllastatud dikarboonhapete $C_4 \ldots C_{10}$ sünteesimisvõimalusi põlevkivi kerogeenist, täiustatakse alküülarüülsulfonaatide sünteesimismenetlust ning juurutatakse tulemused tööstuses. Peale selle on väljatöötamisel uued meetodid põlevkiviõli edukaks kasutamiseks võitluses pinnase vee- ja tuuleerosiooni vastu.

E k s p e r i m e n t a a l b i o l o o g i a I n s t i t u u d i s jätkatakse fotosünteesi intensiivsuse ja produktiivsuse sõltuvuse uurimist taimeliikide ja -sortide bioloogilistest omadustest ning kasvutingimustest lähtudes ja selgitatakse kartuli viiruslike nukleoproteiidide ja taimeviiruste ja nende kandjate vastastikust suhet. Jätkatakse ka mutageneesiprotsesside suunamise teoreetiliste aluste uurimist, et saada elujõulisi mutante, millel oleks tähtsust ka praktilise selektsioonitegevuse seisukohalt. Loomafüsioloogia osas uuritakse loomorganismi funktsioonide varase ontogeneesi seaduspärasusi ühenduses mitmesuguste väliskeskkonna faktorite ja ioniseeriva kiirguse kasutamisega nende mõjutamiseks. Alustatakse taimede kiirgustundlikkuse ja rakutuuma kvantitatiivsete karakteristikute sõltuvuse uurimist.

G e o l o o g i a I n s t i t u u d i s jõutakse lõpule Põhja-Baltikumi silurit käsitleva üldistava kokkuvõtte koostamisega ja ordoviitsiumi fauna mõnede gruppide kirjeldamisega. Töötatakse välja alused põlevkivivarude majandusliku efektiivsuse tõstmisega seotud küsimuste lahendamiseks ja antakse põhjendus geoloogilise luure meetoditele. Laieneb hüdrogeoloogiliste küsimuste uurimine, kuna neil on vabariigis suur rahvamajanduslik tähtsus. Peale selle pööratakse instituudis erilist tähelepanu vabariigi geoloogiliste ressursside kasutamise majanduslikele aspektidele. Uuesti alustatakse töid Baltimaade siluri stratigraafia ja korrelatsiooni valdkonnas, samuti Baltimaade ja Skandinaavia ordoviitsiumi korrelatsiooni biostratigraafiliseks põhjendamiseks ning ka Eesti NSV kristalse aluskorra ehituse selgitamiseks jne.

Z o o l o o g i a j a B o t a a n i k a I n s t i t u u d i s jätkuvad uurimistööd, mille eesmärgiks on välja töötada taimekahjurite vastu võitlemise bioloogilisi meetodeid, õppida tundma põllumajandusele kahjulikke nematoode, et leida võimalusi nende arvukuse mahasurumiseks, töötada välja veekogudes leiduvate loomsete ja taimsete ressursside ratsionaalse kasutamise ja taastootmise bioloogilised alused.

T a l l i n n a B o t a a n i k a a i a s uuri-

takse rajooniplaneerimist ja maastiku kujundamist, samuti taimeressursside rikastamist uute liikidega.

Majanduse Instituudis töötatakse välja Eesti NSV rahvamajanduse arendamise ja paigutamise esialgsed tehnilised ja majanduslikud näitajad aastaks 1980, uuritakse vabariigi importi ja eksporti ning majanduslike välissuhete uurimise ja tööjõuressursside bilansi koostamise metoodikat. Jätkatakse majandusliku ja juriidiliste küsimuste käsitlemist, kasutades selleks sotsioloogia meetodeid.

Õiguse sektor valmistab trükiks ette monograafia, kus käsitletakse leeninlike printsiipide rakendamist riiklikus ja juriidilises ülesehitustöös.

Ajaloo Instituudis jõutakse 1967. aastal lõpule kolmeköitelise Eesti NSV ajaloo väljaandmisega. ning kavatsetakse kirjastusele üle anda eesti kunstiajaloo I köide, on oodata II köite (nõukogude periood) ilmumist trükist. Samuti lõpetatakse teema «Liivi orduriigi langus» käsitlus. Toimuvad uurimised sotsioloogia valdkonnas.

Instituut alustab ka mitmete uute teemade uurimist, nagu näiteks «V. I. Lenin ja eesti marksistliku ajalooteaduse arengu küsimused» ja «Eesti NSV linnade ajalugu». Alustatakse Eesti NSV ajaloo atlase koostamist, mille kaardid lülitatakse ka NSV Liidu ajaloo kaheköitelisse atlasesse.

Keele ja Kirjanduse Instituudis jõutakse 1967. aastal lõpule kollektiivse uurimuse «Eesti keele süntaks» autorikäsikirja koostamisega. On alustatud «Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu» 2. trüki ja «Vene-eesti mullateadusliku sõnaraamatu» käsikirja koostamist. Tõhustatakse tööd eesti kirjakeele seletava sõnaraamatu koostamisel, et 1968. aastal lõpule jõuda II köite käsikirjaga. Samal ajal valmib viieköitelise «Eesti kirjanduse ajaloo» IV köide (aastad 1917—1940), jõutakse lõpule rahvusvahelise väljaande «Läänemeresoome rahvaste ühised vanasõnad» eesti vanasõnade osa läbitöötamisega ja eepose «Kalevipoeg» geneesi uurimisega.

Spetsiaalses Konstrueerimisbüroos asutakse mitmete koos akadeemia instituutidega väljatöötatud aparaatide ja seadmete valmistamisele.

Peale ülalloetletu näeb tööplaani projekt 1967. aastaks ette tunduvas ulatuses tööstuslikke katse- ja lepingulisi töid.

Teaduste Akadeemia uurimis- ja katsetööde materiaal-tehnilise ja koosseisudega kindlustamise kohta võib üldkogule ette kanda järgmist. Nagu akadeemia liikmetele on teada, ei ole 1967. aastal ette nähtud koosseisude suurenemist. Ent üksikutel juhtudel, nagu suure teadusliku ja rahvamajandusliku tähtsusega probleemide ja teemade üleskerkimisel, võidakse NSV Liidu Ministrite Nõukogu Riikliku Teaduse ja Tehnika Komitee otsusel anda nende täitmiseks erisuunitluse korras täiendavaid vahendeid ja koosseisulisi üksusi.

Akadeemia presiidiumi otsuse kohaselt on selline taotlus 1967. aastaks esitatud. Tulemusi võib oodata mõne aja pärast, kui küsimus on Riiklikus Teaduse ja Tehnika Komitee kolleegiumis üksikasjalikult läbi vaadatud.

Akadeemia eelarve (ilma kapitaalmahutusteta) suureneb 1967. aastal 1966. aastaga võrreldes 486 tuhande rubla võrra, s. o. 10,4%. Töötasufond suureneb 119 tuhande rubla võrra ehk 4,8%. Summasid seadmete ja inventari muretsemiseks on 1966. aastaga võrreldes rohkem 310 tuhat rubla ehk 63,5%, mis akadeemia ajaloos on rekordiline.

Mõningal määral on suurenenud assigneeringud ka eelarve art. 5 järgi, moodustades 984 tuhat rubla.

On suurenenud ka kohustuslike lepinguliste tööde maht, mis ulatub nüüd 390 tuhande rublani, seega juurdekasv 1966. aastaga võrreldes 48%, millest töötasufondi arvele langeb 33%.

1967. aastal tuleb järgnevate aastate töö normaalse kulgemise huvides täita kapitaalehituste ja projekteerimistööde küllaltki suur maht. Peale Füüsika ja Astronoomia Instituudi hoonete alustatakse Tartusse 60-korterilise elumaja ja Tõraverre hotellitüüpi ühiselamu ehitamist. Akadeemia Tallinna asutuste jaoks ametkondliku elumaja ehitamise küsimus on valitsuses alles kaalumisel.

Teaduste Akadeemia asutuste teadusliku kaadri ettevalmistamise plaani kohaselt tuleb 1967. aastal lasta aspirantuurist välja üle 60 isiku. Aspirantuuri kavatsetakse võtta 65 isikut, neist 16 tootmistööd katkestamata.

Teaduste Akadeemia 1966. aasta tegevusaruanne ja uurimis- ning katsetööde, samuti teadusliku kaadri ettevalmistamise ja kapitaalehituste üksikasjaline plaan aastaks 1967 asutuste lõikes on antud akadeemia liikmetele tutvumiseks. Väärib märkimist, et vastavalt teaduslike asutuste tööplaanide läbivaatamise ja kinnitamise uuele korralekuulub 1960—1970 viie aasta plaani projekti alusel koostatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia tööplaan kinnitamisele akadeemia presiidiumis pärast selle kooskõlastamist loodus- ja ühiskonnateaduste osas NSV Liidu Teaduste Akadeemia presiidiumiga, tehnikateaduste osas aga vastavate ministeeriumidega.

Akadeemia üldkogule esitatud plaani projekt on saadetud ka kõikidele täitjatele akadeemias, samuti Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklikule Plaanikomiteele, NSV Liidu Teaduste Akadeemia presiidiumi juures olevale liiduvabariikide teaduste akadeemiate uurimistegevuse koordineerimise nõukogule ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu Riiklikule Teaduse ja Tehnika Komiteele.

1967. aasta plaan, mis on küllaltki pingeline, on suunatud teaduse ja uue progressiivse tehnika edasiarendamisele vabariigis. Selle edukaks täitmiseks tuleb koon-

dada kõik akadeemia jõud ja vahendid. Selleks on vaja ka kõigi akadeemia liikmete ning kogu akadeemia teadlaste, teaduslike abijõudude ja teenindava personali kui ühtse kollektiivi abi ning loomingulist initsiatiivi.

Teaduste Akadeemia presiidium palub üldkogu läbi arutada akadeemia 1966. aasta töötulemused, kinnitada esitatud aruanne ning kiita heaks uurimis- ja katsetööde plaan 1967. aastaks.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AASTAKOOSOLEKU OTSUS 23. MÄRTSIST 1967

Kuulanud ära ja arutanud läbi aruanded Eesti NSV Teaduste Akadeemia töö tähtsamate tulemuste kohta 1966. aastal ja ülevaate 1967. aasta plaanist, Eesti NSV Teaduste Akadeemia üldkogu otsustab:

1. Kiita heaks Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik ja teaduslik-organisatoorne tegevus 1966. aastal ja kinnitada esitatud aruanded.

2. Kiita heaks Teaduste Akadeemia uurimis- ja katsetööde plaan 1967. aastaks. Teha akadeemia presiidiumile, osakondade büroodele ja akadeemia instituutide ning asutuste direktoritele ülesandeks tagada plaani täitmine ettenähtud ajaks kõrgel teaduslikul tasemel.

3. Teha Teaduste Akadeemia presiidiumile ülesandeks võtta töö edasises käigus arvesse akadeemia aastakoosolekul tehtud märkused ja ettepanekud.

4. Teha Teaduste Akadeemia kõikidele asutustele ülesandeks tarvitusele võtta kõik vajalikud abinõud, et Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäeva juubeliüritused ette valmistada ja läbi viia kõrgel poliitilisel tasemel ning täita endale võetud sotsialistlikud kohustused.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia president
J. Eichfeld

Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidiumi teaduslik peasekretär
J. Heil

Eesti NSV Teaduste Akadeemia akadeemik Arnold Tõnu p. **Veimer** (sünd. 1903. a.), majandusteaduse doktor, Eesti NSV Ministrite Nõukogu aseesimees, on vabariigi silmapaistvamaid majandusteadlasi. Oma uurimustes on ta üldistanud meie rahvamajanduse arengut kogu sõjajärgsel perioodil ja lahendanud majandusteaduse teoreetilisi küsimusi vahetus seoses vabariigi tootlike jõudude arendamise ning paigutamise praktiliste ülesannete lahendamisega.

A. Veimeri teaduslik tegevus on kulgenud paralleelselt vastutusrikaste ühiskondlike ja riiklike ülesannete täitmisega. Teinud kodanliku Eesti tingimustes läbi töölisklassi huvide eest võitleja karmi elukooli, oli ta 1940. aastal nõukogude võimu taastajate esiridades. Töötanud algul Riigivolikogu esimehena, määrati ta rahvakomissariaatide moodustamisel vabariigi kergetööstuse rahvakomissariks. Suure Isamaasõja päevil tegi A. Veimer Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjana ja hiljem esimehena ära suure töö Nõukogude Armee eesti rahvusväeosade formeerimisel, kaadri ettevalmistamisel vabariigi rahvamajanduse tarvis ja rahvamajanduse taastamise plaanide väljatöötamisel. Pärast sõja lõppu oli ta pikemat aega vabariigi Ministrite Nõukogu esimees, tegutsedes energiliselt rahvamajanduse taastamisel ja edasiviimisel, kultuuri ning teaduse arendamisel.

Eesti NSV Rahvamajanduse Nõukogu loomisel 1957. aastal määrati A. Veimer tema esimeheks. Aastast aastasse tagas Rahvamajanduse Nõukogu vabariigi tööstuse tootmisplaanide täitmise ja toodangu väljalaske tempo pideva tõusu. Rahvamajanduse juhtimise süsteemi ümberkorraldamisel määrati A. Veimer 1966. aastal Eesti NSV Ministrite Nõukogu aseesimeheks.

Rööbiti nende vastutusrikaste riiklike ülesannete täitmisega on arenenud ka A. Veimeri teaduslik tegevus, mille tulemused on kokkuvõtlikul kujul avaldatud viiesmahukas monograafias, milledest viimane «Eesti NSV tööstuse arenemine seitseaastakul» ilmus alles äsja. Peale selle on ta sulest ilmunud arvukalt teaduslikke artikleid nii vabariiklikus kui ka üleliidulistes väljaannetes. A. Veimeri kõiki teaduslikke töid iseloomustab laialdane faktide kasutamine ja nende sügav, metodoloogiliselt järjekindel analüüs, millest kasvavad välja väärtuslikud teaduslikud üldistused ning konkreetsed ja viljakad ettepanekud rahvamajanduse praktiliseks arendamiseks.

1964. aastast on A. Veimer vabariigi Teaduste Akadeemia presiidiumi liikmena olnud vahetult seotud ka teaduse arendamisega meie vabariigis.

Hinnates A. Veimeri mitmepalgelist ja viljakat tööd on valitsus teda autasustanud kolme Lenini ordeni, kahe Tööpunalipu ordeni, Isamaasõja I järgu ordeni ja mitmete medalite ning aukirjadega.

Академик Академии наук Эстонской ССР, доктор экономических наук, заместитель Председателя Совета Министров ЭССР Арнольд Тынувич **Веймер** — один из выдающихся ученых-экономистов республики. В своих исследованиях он подвел итоги развития нашего народного хозяйства за годы войны и занимался теоретическими вопросами экономической науки в непосредственной связи с практическими задачами развития и размещения производительных сил республики.

Научная деятельность А. Веймера протекала параллельно с выполнением ответственных общественных и государственных заданий. Пройдя жестокую школу борьбы за интересы рабочего класса в условиях буржуазной Эстонии, в 1940 году он был в первых рядах тех, кто восстанавливал Советскую власть: сначала — председатель Государственной думы, после образования народных комиссариатов — нарком легкой промышленности республики. Во время Великой Отечественной войны А. Веймер стал заместителем председателя Совета Народных Комиссаров республики, позже — его председателем. Находясь на этих постах, он проделал большую работу по формированию эстонских национальных военных частей, подготовке кадров для народного хозяйства республики и разработке планов восстановления экономики. После окончания войны А. Веймер продолжительное время был председателем Совета Министров ЭССР, много сделал для восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства, науки и культуры.

При создании Совета народного хозяйства ЭССР в 1957 году А. Веймера назначили его председателем. Из года в год

Совнархоз обеспечивал выполнение производственных планов республики и постоянный рост темпов выпуска продукции. После реорганизации системы управления народным хозяйством в 1966 году А. Веймер был назначен заместителем Председателя Совета Министров Эстонской ССР.

Параллельно с выполнением этих ответственных государственных заданий развивалась и научная деятельность А. Веймера, результаты которой обобщены в пяти крупных монографиях, последняя из них — «Развитие промышленности Эстонской ССР в семилетке» — вышла совсем недавно. Кроме того, им написано большое количество статей, опубликованных как в республиканских, так и всесоюзных изданиях. Все научные труды А. Веймера характеризуются широким использованием фактов и их глубоким методологически последовательным анализом, откуда вытекают ценные научно обоснованные обобщения и конкретные предложения по практическому развитию народного хозяйства.

С 1964 года как член Президиума Академии наук ЭССР А. Веймер непосредственно связан и с руководством научной работой в республике.

Оценивая плодотворную и многостороннюю деятельность А. Веймера, правительство наградило его тремя орденами Ленина, двумя орденами Трудового Красного Знамени, орденом Отечественной войны 1-й степени, медалями и почетными грамотами.

SISUKORD

J. Saat. Nõukogude võimu kehtestamine Eesti maakondades Oktoobrirevolutsiooni päevil (oktoober 1917 — veebruar 1918) 223
M. Petrov. Tööstuse, transpordi ja pankade natsionaliseerimine Eestis 1917.—1918. aastal 240
A. Kennik. Kesk-eriharidusest Eesti NSV-s sõjajärgseil aastail (1944—1950) . . 258
E. Pihlak. Nõukogude Eesti maali arenguprobleemidest 270
T. Moora. Tarbja kivikalmed Paide lähedal ja Põhja-Eesti tarandkalmete keraamika 280
G. Felicius. Majanduslike protsesside matemaatiline modelleerimine ja optimiseerimine toodangu hankimisel transiidina ja lao kaudu. II. *Resümee* . . 316

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIAS

Eesti NSV Teaduste Akadeemia aastakoosolekult 318

СОДЕРЖАНИЕ

М. Петров. Национализация промышленности, транспорта и банков в Эстонии в 1917—1918 гг. *Резюме* 255
А. Кенник. О среднем специальном образовании в Эстонской ССР в послевоенные годы (1944—1950). *Резюме* 268
Э. Пихлак. О некоторых проблемах развития живописи в Советской Эстонии. *Резюме* 276
Т. Моора. Каменные могильники с оградками в Тарбья близ города Пайде и погребальная керамика в северной Эстонии. *Резюме* 300
Г. Фелициус. Моделирование и оптимизация экономических процессов поставок продукции транзитом и через склад. II 302

INHALT * CONTENTS

M. Petrov. Nationalisierung von Banken, Industrie- und Transportunternehmen in Estland in 1917—1918. *Zusammenfassung* 256
E. Pihlak. Über die Entwicklungsprobleme der sowjetestnischen Malerei. *Zusammenfassung* 278
T. Moora. Die Steingräber in Tarbja unweit der Stadt Paide und die Keramik der nordestnischen Tarandgräber. *Zusammenfassung* 301
G. Felicius. Mathematische Modellierung und Optimierung der ökonomischen Prozesse von Produktionslieferungen mittels des Transits und durch Lagerung. II. *Zusammenfassung* 317

*

A. Kennik. On specialized secondary education in Soviet Estonia during the post-war years (1944—1950). *Summary* 269

Peatoimetaja M. Raudsepp

Toimetaja F. Roose, tehniline toimetaja L. Valentin, korrektorid E. Erm, J. Reier.

Ladumisele antud 6. III 1967. Trükkimisele antud 1. VI 1967. Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1. 70 × 108/16. Trükipoognaid 7,0 + 10 kleebist. Tingtrükipoognaid 11,72. Arvestuspoognaid 13,11. Trükiarv 1000. MB-06014. Tellimise nr. 1717. H. Heidemanni nim. trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II.

Сдано в набор 6. III 1967. Подписано в печать 1. VI 1967. Типогр. бумага № 1. 70 × 108/16. Бум. ф-ка Стайцеле, Латв. ССР. Печ. л. 7,0 + 10 вкл. Усл. печ. л. 11,72. Уч. изд. л. 13,11. Тираж 1000. Изд. № 06014. Заказ № 1717. Типография им. Х. Хейдеманна, Тарту, ул. Юликооли 17/19. II

Eesti NSV. Teatmik. Tln., «Eesti Raamat», 1966. 173 lk.

GRANDMOUGIN J. **Histoire vivante du front populaire.** 1934—1939. Paris, «Michel», 1966. 467 p.

HEVESY P., de. **The unification of the world.** Proposals of a diplomatist. Oxford, "Pergamon Press", 1966. XIII, 356 p.

KOOP A. **NSV Liidu ja kodanliku Eesti suhted aastail 1920—1928.** Tln., «Eesti Raamat», 1966. 229 lk.

KRASNIKOV S. S. **M. Kirov.** Elu ja tegevus. Tln., «Eesti Raamat», 1967. 214 lk.

KUULI O., LIEBMAN A. ja SAARNIIT H. **Töörahva riigi eest.** Eesti ametiühingute võitlusest aastatel 1918—1940. Tln., «Eesti Raamat», 1966. 452 lk.

KÜHNL R. **Das Dritte Reich in der Presse der Bundesrepublik.** Kritik eines Geschichtsbildes. Frankfurt am M., «Europäische Verl.-Anst.», 1966. 217 S.

LUNDBERG M. **Jesuitische Anthropologie und Erziehungslehre in der Frühzeit des Ordens** (*ca* 1540 — *ca* 1650). Uppsala, «Almqvist and Wiksell», 1966. 366 S.

MOORE B. **Social origins of dictatorship and democracy.** Lord and peasant in the making of the modern world. Boston, "Beacon Press", 1966. XIX, 559 p.

NETTE J. P. **Rosa Luxemburg.** In two vol. London, "Oxford Univ. Press", 1966.

Vol. 1. XVI, 450 p.

Vol. 2. VIII, 451—984 p.

La recherche historique en France de 1940 à 1965. Paris, «Ed. du Centre National de la Recherche Scientifique», 1966. LXIV, 518 p.

REMY J. **La ville: phénomène économique.** Bruxelles, «Vie ouvrière». 1966. 297 p.

STANDLER K. **Österreich 1938—1945 im Spiegel der NS-Akten.** Wien-München, «Herold», 1966. 427 S.

TUGARINOV V. P. **Isiksus ja ühiskond.** Tln., «Eesti Raamat», 1967. 138 lk.

*

АПРЕСЯН Ю. Д. **Идеи и методы современной структурной лингвистики.** (Краткий очерк). М., «Просвещение», 1966. 302 с. (Вопросы советского языкознания). Библиогр. 384 назв.

Вопросы народонаселения и демократической статистики. Доклады советских ученых и специалистов на Всемирной конференции ООН по вопросам народонаселения 1965 года. М., «Статистика», 1966. 399 стр.

БОГАЧЕВ В. Н. **Срок окупаемости.** Теория сравнения плановых вариантов. М., «Экономика», 1966. 279 стр.

БОГУСЛАВСКИЙ А. О., ДИЕВ В. А. и КАРПОВ А. С. **Краткая история русской советской драматургии.** От «Мистерии буфф» до «Третьей патетической». М., «Просвещение», 1966. 347 с.

Борцы Латвии в Испании. 1936—1939. Воспоминания и документы. Рига, «Лиесма», 1966. 600 с. с илл. (Ин-т истории партии при ЦК КП Латвии). — На латыш. яз.

БУГРОВ А., КАРПЕНКО И. и ЮСУФОВИЧ Б. **Технический прогресс и нормирование труда.** М., «Московский рабочий», 1966. 86 стр.

ЖИЛИН П. А. **Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз.** (Расчеты и просчеты). Изд. 2-е, доп. М., «Мысль», 1966. 296 с.

История русской журналистики XVIII—XIX веков. Изд. 2-е, испр. и доп. М., «Высшая школа», 1966. 544 с.

История русской экономической мысли. М., «Мысль», 1966.

Том III — Эпоха империализма и буржуазно-демократических революций в России. Часть I. 573 стр.

КВЯТОВСКИЙ А. **Поэтический словарь.** М., «Советская энциклопедия», 1966. 375 с.

КЛЕМЫШЕВ П. А. **Фондоемкость сельскохозяйственной продукции и резервы ее снижения.** М., «Экономика», 1966. 160 стр.

КОНСТАНТИНОВ Ф. **План, прибыль, инициатива.** (Вопросы повышения роли прибыли в новых условиях хозяйственного руководства). М., «Финансы», 1966. 139 с.

Международные политические, экономические и общественные организации. Словарь-справочник. М., Политиздат, 1966. 272 с.

МОЗОЛИН В. П., **Корпорации, монополии и право в США.** М., Изд-во Моск. ун-та, 1966. 398 с.

Политическая жизнь в США. Проблемы внутренней политики. М., «Наука», 1966. 294 с.

Произведения советских писателей в переводах на иностранные языки. Отдельные зарубежные издания. 1958—1964. Библиогр. ук. М., «Книга», 1966. 361 с.

Суд истории. Репортаж с Нюрнбергского процесса. М., Политиздат, 1966. 303 с.

ТАРАСЕНКОВ А. **Русские поэты XX века.** 1900—1955. Библиография. М., «Советский писатель», 1966. 486 с.

1917 год в деревне. (Воспоминания крестьян). М., Политиздат, 1967. 288 с.

УЛЬЯНОВСКАЯ В. А. **Формирование научной интеллигенции в СССР.** 1917—1937 гг. М., «Наука», 1966. 215 с. (АН СССР. Ин-т истории).

ШТЕЙНБЕРГ В. **Философская жизнь Латвии начала XX века.** 1900—1917. [Распространение марксистско-ленинской философии в Латвии]. Рига, «Лиесма», 1966. 415 стр.